

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૩૬૨૬

સાધુસાધ્વી શિબિર માટુંગા [મુંબઈ]ના

ઉપક્રમે ચોખ્ખચેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૬

સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગો

●

મુખ્ય પ્રવચનકાર :

મુનિશ્રી સંતખાલજી

●

સંપાદક :

ગુલાબચંદ જૈન

●

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી

મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

હાટીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

અસ્તિત્વ કે વિનાશ ?

[સંપાદકીય]

જગતનાં જીવનનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં; તેમજ તેનો ઇતિહાસ તપાસતાં; જીવનની એ વૃત્તિઓ સ્પષ્ટ સામે આવે છે. એક છે જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ; અને બીજી પોતાના અસ્તિત્વ માટે અન્યનો વિનાશ કરવો. યુગયુગથી આ પ્રશ્ન માનવ સામે ઊભો છે અને તેનું પૃથક્કરણ કરતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે માનવસમાજ અને જગત-જીવે; જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવાનાજ બધા પ્રયત્નો કરે છે.

નાની કીડી જેટલી ચીવટથી ઇંડા મૂકે છે; સેવે છે; ભય આવતાં ઉપાડીને ભાગે છે. તેના માટે જરૂરી ખોરાક ભેગો કરે છે. એટલી જ ચીવટથી માનવ-માતા પણ બાળકને જન્મ આપે છે; ઉછેરે છે. મોટા કરે છે અને આશા રાખે છે કે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં એ બાળક તેનો આધાર બને. ત્યારે બીજી તરફ એવું જોવામાં આવે છે કે પોતાના સ્વાર્થ માટે વ્યક્તિ વધુ બળવાન થઈને કેવળ પોતાના અસ્તિત્વ માટે અનેક બીજાઓનો વિનાશ કરે છે. આ વિનાશને અટકાવવાની પ્રક્રિયા માનવસમાજમાં આદિકાળથી ચાલુ છે; વિચારકો તેને પોતપોતાના કાળમાં વધારે ને વધારે શુદ્ધ રૂપ આપે છે અને તે વિનાશને થોડો રોકવા પ્રયત્ન કરે છે. જ્યાં એક તરફ સંગઠિત માનવસમાજ અન્યના જીવનનો વિનાશ કરવા ગતિમાન થાય છે; ત્યાં આવા વિચારકો, સંતો ઋષિઓ નબળા વર્ગના લોકોને તૈયાર કરે છે અને એ વિનાશને સામૂહિક તપ-ત્યાગ દ્વારા રોકવા મથે છે. એ વિનાશની રીતો હિંસા છે અને અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટેની જે ભાવના અને પ્રક્રિયા છે તે અહિંસા છે. ધીમે-ધીમે માનવ સદીઓથી સંગઠિત રૂપે જીવતાં શીખી ગયો છે. એટલે આજે તેને અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે સામુદાયિક રૂપે જ વિચારવાનું અને કાર્ય કરવાનું છે ! એમાંથી એક નવી વાત આ વીસમી સદીમાં માનવસમાજ આગળ આવી છે; તે છે “ સહ-અસ્તિત્વ.” આ વિચાર પ્રમાણે હવે વિનાશને અવકાશ રહેતો નથી. ગમે તેટલાં સંઘર્ષના સાધનો વસાવવાં છતાં, અવિશ્વાસની નજરે જોવા છતાં લોકો એમ જોને

છે કે જીવન વિનાશ માટે નથી; અસ્તિત્વ માટે છે. એક ધરમાં જેમ ભિન્નભિન્ન વય, વિચાર અને જાતિની વ્યક્તિઓ રહી શકતી હોય તો આખા વિશ્વમાં દેશે અને સમાજો પણ રહી શકે છે.

અને આ ભૂમિકાએ જગતને પહોંચાડવાનું શ્રેય સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકારો અને પ્રયોગોને ફાળે જાય છે. આ પ્રયોગો ઘણી સાવધાનીપૂર્વક થવા જોઈ એ અને તેમાં પણ કેટલીક કાળજી રાખવી જોઈ એ. પ્રયોગકારની કેટલી યોગ્યતા હોવી જોઈ એ; તે ચકાસીને જ કામ થવું જોઈ એ. નહીંતર એકના બદલે બીજા અનર્થો ફેલાઈ જવાનો ડર રહે છે.

આ આખાં વસ્તુ (Matter) વિષયને “ સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગો ” શીર્ષક શિબિર પ્રવચનમાં, પ્રખર વિચારક પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ બહુ જ ઊંડાણથી અલગ-અલગ પ્રવચનો વડે આવરી લીધું છે.

એમાં એમણે કેટલીક વસ્તુઓ શાશ્વત સિદ્ધાંતો રૂપે રજૂ કરી છે. પ્રયોગકારની યોગ્યતા અંગે તેમણે એક સિદ્ધાંત આપ્યો છે:—અહિંસકે હિંસક તરવો, કોમી તરવો કે પ્રાંતીય તરવો સાથે સાઠગાંઠ ન બાંધવી જોઈ એ. એનું કારણ એ છે કે અહિંસા પોતાનામાં વિશાળ છે—તેને જ્યારે સંકુચિત રૂપ આપી દેવામાં આવે તો ત્યાં ખોટું થાય છે. સામ્યવાદ, કોમવાદ કે પ્રાંતવાદ આવા સંકુચિત રૂપો છે.

ચીન સાથે ભારતે ગાંઠ બાંધી. પરિણામ એનું જે આવ્યું તે આજે સુસ્પષ્ટ છે—કારણ કે સહ-અસ્તિત્વ માટે બે રાષ્ટ્રોની જીવન પ્રણાલિકા અલગ હોઈ શકે; પણ તેનો મૂળ આધાર અલગ નહોવો જોઈ એ. સામ્યવાદ હિંસા વડે પણ પ્રચારમાં માને છે, ત્યારે ભારત અહિંસક-તટસ્થ બળ અને અ-સંઘર્ષમાં માને છે. એટલે બન્ને વચ્ચેનો મેળ પણ સુમેળ ન બની શકે અને તેનાં જે પરિણામો આવવાં જોઈ એ તે આપણી આગળ સ્પષ્ટ છે. ધર આંગણે પણ કોંગ્રેસજનોએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં તેમજ આંધ્ર-તામિલનાડમાં જ્યાં પ્રાંત કે ભાષા સાથે જોડાણ કર્યું ત્યાં તેમને અંતે હિંસક માર્ગે ધસડાવું પડ્યું—કાં એના મૌન-સાક્ષી થવું પડ્યું. કોમવાદનો આસરો લેવા જતાં કેરલમાં અને

હમણાં પૂ. પી. માં તેના પ્રત્યાધાનો પડ્યા. એટલે પ્રયોગકાર કેવળ અહિંસક અને વ્યવસ્થિત બળો સાથે જ સુમેળ બેસાડી શકે.

ખીજ વાત અહિંસક પ્રયોગકાર માટે મહત્વની એ હોવી જોઈ એ કે તે સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. આર્થિક બાબતોમાં અતિ સ્પષ્ટ. ગાંધીજી બાદ આ અંગે ધ્યાન ન રખાયું. પરિણામે આજે નાણાંકીય ગોટાળાનો આક્ષેપ ધણા મંત્રીઓ સામે આવીને ઊભો છે.

એવી જ રીતે અહિંસક પ્રયોગકાર પૂંજીવાદ સાથે પણ સાઠમાંઠ નથી બાંધતો કારણ કે પૂંજીવાદ પણ અન્યના શોષણ-વિનાશને આધારે ફૂલે છે. શોષણ, દમન, અન્યાય આ બધાં તરવોનો અહિંસા સાથે મેળ બેસતો નથી.

આ જ વાતને વિશ્વને નજર સામે રાખીને વિચારવાની છે. વિશ્વના દેશો “સહ-અસ્તિત્વ”ને માનતા થઈ ગયા છે અને એ જ યુગયુગના અહિંસક પ્રયોગોનું પરિણામ છે. હવે જોવાનું એ છે “સહ-અસ્તિત્વ”ના સિદ્ધાંતને પોતપોતાની રીતે મનાવવા માટે જે હઠાઝહ છે અને વિનાશકારી તૈયારીઓ છે તે દૂર થશે કે નહીં? જો પોતાની પ્રણાલિકાને જગતના સુખ માટે શ્રેષ્ઠ સાબિત કરવી હોય તો અંતે વિનાશ અને હિંસાને તિલાંજલિ આપવી જ પડશે. શ્રેષ્ઠતા માટે અસ્તિત્વનું ખરું મૂલ્યાંકન ત્યારે જ થશે!

એ બાબતમાં જગત બહુ જ આશાપૂર્વક અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગો તરફ મીંટ માંડી રહ્યું છે. કારણ કે વિનાશ કોઈને પસંદ નથી; વિનાશમાં કોઈ શાંતિની કલ્પના કરે એ નરી મૂર્ખતા છે; એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જગતનો કમ જ જીવનને ટકાવવા-અસ્તિત્વ માટે જ ચાલુ છે.

આ અંગે ધણું ધણું આ પ્રવચનોમાં પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ રજૂ કર્યું છે. જેનું હંમેશા માટેનું મૂલ્યાંકન ધણું ઊંચું છે, એમ દરેક ચિંતકને વાંચ્યા પછી લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ,
મદ્રાસ
૧૦-૬-૬૩

ગુલાબચંદ જૈન

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અહોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંથાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રજનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ ગ્રામજનતાનો અને આમ-જનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ ક્ષત્રિય વ્યસના, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિશ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ મનો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને ચોગ્ય નક્ષત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ મઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢબે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવાં પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાચે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના આદ્યજ્ઞો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુખ્યમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો ખીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં લાઈબ્રેરીને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અધરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને મમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ બોખડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માથાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણા ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રયત્નોનું મુખ્ય તત્ત્વ જળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તે વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દરેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિમતો જળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વોરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા ખીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને યાત, અઘાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વયં કલ્પાણુનો ૨૫૪ મામં અખતાર કરશે એવી અમને આશા છે.

તા. ૨૪-૪-૬૨

સાધુસાધ્વી સિનિર બવસ્થાપક સમિતિ; મુંબઈ.

પ્રાકૃ કથન

જૈન આગમોના સારરૂપ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ નામનું સૂત્ર છે. તેના કર્તા ઉમાસ્વાતિવાચક છે. આ સૂત્ર સદ્દલાગ્યે દિગંબર, શ્વેતાંબર, સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી એમ બધાય જૈનફિરકાઓને માન્ય છે. તેમાં એક સૂત્ર છે:- ‘પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્’ એટલે કે પારસ્પરિક ઉપયોગી થવું એ જીવમાત્રનું મૂળ લક્ષણ છે. વાત સાચી છે. ગમે તેવાં સાધનો સાથે એકલા માનવને છોડી દો. તેને એન પડવાનું નથી. એટલે પ્રાણીમાત્રમાં પણ માનવપ્રાણી એવું છે કે તેને ખીજ માનવસાથી વિના ચાલતું નથી. આમાંથી નરનારીના લગ્નથી કુટુંબરચના શરૂ થઈ. અને ધીરેધીરે કુળ, ગામ, દેશ અને માનવજગતના સંબંધો બંધાયા તથા વિકસ્યા. ભારત જ એક એવો ઘડાયેલો દેશ છે કે જ્યાં માત્ર માનવજગત સાથે જ નહીં, બલકે પ્રાણીજગત સાથેના મીઠામધુરા સંબંધની વાત આવે છે. ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માનવ સાથેના માનવસંબંધોમાં જેમ વધુ મધુરતા રહેલી છે, તેમ વધુ કટુતા પણ ઊભી થવાના પ્રસંગો વારંવાર જન્મી શકે છે.

ઘણીવાર તે કટુતા સીધી પરસ્પરને વ્યક્તિગત સ્પર્શે છે. કેટલીક વાર તે વ્યક્તિગતસ્પર્શતા પ્રશ્નની પાછળ કોઈ મહાન આદર્શ પણ હોય છે. ત્યાં પણ મૌલિક મધુરતા જળવવી અને કટુતા નિવારણ કરવું, એ કાર્ય ઘણું અટપટું અને કઠણ બને છે. છતાં જગત જેનાથી ટકે છે, તે સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાયના મૂળ સિદ્ધાંત માટે તે પાર પાડવું પડે છે. ઠેક રામકાળથી ભારતમાં એ પ્રણાલિ ચાલી આવી છે. તેથી જ તે ભારતમાં સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ થઈ શક્યો હતો. રામ અને રાવણ વચ્ચે ખૂનખાર જંગ ખેલાયો અને છતાં મરતી વખતે રાવણનું તેજ રામના હૈયામાં પેઠું. એટલું જ નહીં રાવણનાં નજીકનાં જનોના સંબંધો પણ રામ સાથે મધુર રહી શક્યા. કૃષ્ણયુગે નિઃશસ્ત્રી પ્રેરક સંબંધની શરૂઆત થઈ. મતલબ કે કૃષ્ણ યુદ્ધમાં હાજર રહ્યા, પણ નિઃશસ્ત્રી

તરીકે રહ્યા. મહાવીર યુદ્ધયુગે કોઈ સાધુસાધ્વીને યુદ્ધમેદાનમાં નિઃશસ્ત્રીપ્રેરક તરીકે પણ હાજર ન રહેવું પડ્યું. માત્ર સાધુના અગત્યના અંગરૂપ શ્રમશ્લોપાસક (એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રાવક)થી કાર્ય ચાલ્યું. ગાંધીયુગે ગાંધીજીની રાહપરી તળે ભારતવાસી ભાઈબહેનોએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ભારતમાં પરિપૂર્ણ હથિયારોવાળા શાસનકર્તા સાથે સામુદાયિક અહિંસાનું યુદ્ધ કર્યું. તેમ જ તેમાં વિજય પણ મેળવ્યો. ગાંધીજી ગયા બાદ સામુદાયિક અહિંસાની પ્રક્રિયા સ્થગિત થઈ હતી. પણ ભાલનલકાંઠા પ્રયોગમાંથી પાછી એ સ્થગિત થયેલી પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ છે. અલખત એણે લમલગ સર્વ પ્રયોગમાં સફળતા મેળવી છે. પરંતુ વ્યાપક પ્રશ્નોમાં જેટલા પ્રમાણમાં એનો વ્યાપક અનુબંધ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તાત્કાલિક અસરકારકતા દેખાય તે એકાદ પ્રશ્નમાં દેખાઈ નહેતી અને હજુ દેખાઈ નથી. સાણંદનાં ઋષિયાલમંદિરનાં નાણાંની ઉચાપત એનાં લાગતા વળગતા પાસેથી જે રીતે મળી જવી જોઈએ તે હજુ મળી નથી. પણ મને ગળાડૂંખ ખાતરી છે કે જે સંપૂર્ણ સફળતા અસરકારક રીતે પાર પડી નથી તે પાર પડ્યે જ રહેશે. દેશના અને આંતરરાષ્ટ્રીય બધા પ્રકારના અન્યાયો સામે શુદ્ધિ-પ્રયોગ જો સમસ્ત અનુબંધ સાથે થાય, તો તેમાં વિજય વિષે તલભાર થંકા થઈ શકે તેમ નથી. ચીનના હૂમલાનું ન્યાયી નિરાકરણ કરવાની પણ તેમાં ત્રેવડ રહેલી છે. શુદ્ધિપ્રયોગનું ખેડાતું શાસ્ત્ર જેમ જેમ અચરાતું જશે, તેમ તેમ એની અનંતાનંત છૂપાયેલી શક્તિઓ બહાર આવતી જશે અને વિશ્વની માનવજાતને વલ્લભ અને આચરણીય બનતી જશે. આમ માનીને આ પુસ્તકમાં એને લગતાં પ્રવચનો પ્રગટ થાય છે.

એક અગત્યની વાત

એક અગત્યની વાત ખાસ માદ રાખવા જેવી છે:—

“સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો ચાહે તેટલા પવિત્ર બાવે અને અરાગદ્વેષ વૃત્તિએ અચરાય છતાં વિભૂતિરૂપ વ્યક્તિના તેવા પ્રયોગોમાં જે સ્પૂળ અને સૂક્ષ્મ બને પ્રકારની અહિંસા સચવાય છે; તેમાં કંઈક કયાશ

રહેવાની કારણે વ્યક્તિગત જીવનસાધનામાં રથૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારની અહિંસા સુશક્ય છે, તે સમુદાયગત જીવનસાધનામાં સુશક્ય નથી. ” છતાં જ્યાં સમુદાય વર્ષોથી ત્યાગ-તપ-નીતિમય આચાર વગેરેથી ઘડાયેલો છે, તથા છેલ્લે જ્યાં આધ્યાત્મિક સંત વિભૂતિઓની જગતી ચોકી છે, ત્યાં તો સમુદાયગત અહિંસામાં પણ સૂક્ષ્મ અને રથૂળ બંને પ્રકારો સારી પેઠે જળવાય છે. ક્રમમાં ક્રમ બંને પ્રકારો સારી પેઠે વિકસે છે, તેમાં તો ના પાડી શકાય તેમ જ નથી. ” આથી જેમ આપણે હાઈસ્કૂલના શિક્ષણને કોલેજના કે પ્રાથમિક શિક્ષણના વિરોધી તરીકે ગણતા નથી, પણ વિકસતો ક્રમ લેખીએ છીએ. તેમ જો રાજકીય અહિંસામાં જરૂર પડે શસ્ત્રની છૂટ હોય, પણ રાગદ્વેષ ઘટાડાના ધ્યેય સાથે હોય ! તેમ સામુદાયિક સામાજિક અહિંસામાં ગુનેગારની સમાજપ્રતિષ્ઠા તોડવી તે પૂરતી રથૂળ હિંસા (વાસ્તવિક રીતે તો રથૂળ દબાણ જ કહેવાય, તે) ક્ષમ્ય હોય, પણ શારીરિક કે આર્થિક દબાણ પ્રાયઃ ત્યાજ્ય લેખાવાં જોઈએ. ટૂંકમાં રાગદ્વેષનો ઘટાડો અને શસ્ત્ર ઘટાડો તેમાં વધુ સહજ હેય.

આટલું જો ક્ષમ્ય માની આગળ ન વધીએ, તો વ્યક્તિગત અહિંસા પૂરતી અહિંસા સીમિત બની જાય. એટલું જ નહીં સમુદાયોમાં તો હિંસા (સૂક્ષ્મ અને પછી તો રથૂળ પણ) વધતી જ જાય. કારણ કે નાનાથી માંડી મોટા લગીના કોઈ પણ માનવની એ તો સામાન્ય ફરજ છે જ કે, તેણે જેમ કોઈને જાતે અન્યાય ન કરવો જોઈએ તેમ કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ સમૂહ કે કોઈ રાષ્ટ્ર બીજાને અન્યાય કરી રહ્યાં હોય તો તેના નિવારણ માટે સતત પ્રભાવશીલ રીતે મથવું જ જોઈએ. આમ જ નથી કરતો તે માનવ ગમે તેટલો મોટો સંત કહેવાતો હોય તો એ હંજુ સાચો માનવ બન્યો નથી તેમ માનવું રહ્યું.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોનું આચરણ સર્વત્ર જરૂરી બની જાય છે. તે ક્યાં અને કેવી રીતે કરવું ? અનુબંધિત તરવો તેમાં ક્યાં ક્યાં જોઈએ ? વગેરે વિવરણ વાચકો આ પ્રવચનો-

માંથી મેળવી શકશે. ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂનભંગ, અસહકાર અને સત્યાગ્રહ શબ્દો યોજ્યા છે. શુદ્ધિપ્રયોગમાં ગુનેગારની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તોડવી, લોકશાહીમાં માનનારી સંસ્થાની રક્ષા કરવી, લોકશાહી કાનૂનને ભંગ ન કરવો વગેરે શબ્દો યોજ્યા છે. ‘સત્યાગ્રહ’માં મોટે ભાગે તપ વ્યક્તિગત હતું, શુદ્ધિપ્રયોગમાં વ્યક્તિગત ઉપરાંત ખાસ તો સમૂહગત છે. અને એકલી અંતઃ પ્રેરણા નહીં પણ અંતઃપ્રેરણા ઉપરાંત સંસ્થાગત સંચાલનની અનિવાર્યતા રહેશે. આ બધી બાબતો ખૂબ વિગતે વિચારીને વાચકોએ આ માર્ગે આગળ વધવાનું છે. વાસ્તવિકતાએ જોતાં તો આ પ્રયોગોનો જાત અનુભવ સુસંસ્થા તત્ત્વને સામે રાખીને થશે, તેટલે અંશે આ પ્રયોગોમાં રહેલી અપરંપાર ખૂબીઓનું દર્શન થઈ શકશે. મારી નાશ પ્રાર્થના એ છે કે ‘નવું’ માની આ સાધનને કોઈપણ અવમણે નહીં, બલકે જૂનાનું યુગાનુકૂલરૂપ માની તેમાં પોતાથી બનતો સહયોગ આપે. અહિંસા પરમોદ્ધર્મની પ્રતીતિ તેમને તેમાંથી થયા વિના નહીં જ રહે. ઘરથી માંડીને જગત સુધી તથા નાનાથી માંડીને વિશ્વવ્યાપી પ્રશ્ન લગી તેમાંથી લડવાનું અને છતાં અંતરથી વધુ નજીક બેઠવાનું અદ્ભુત સમન્વયકારિદર્શન પણ એમાંથી જ થશે.

સોહના, તા. ૮-૬-૬૩

‘સંતબાલ’



અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પાનું
૧.	સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની અનિવાર્યતા	૧
૨.	સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગનાં તત્ત્વો	૧૯
૩.	સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં દયાળુ	૩૪
૪.	સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગમાં ત્રિવેણી	૫૫
૫.	સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની ભૂમિકા	૬૭
૬.	સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગનાં મુદ્દાઓ	૭૯
૭.	વ્યક્તિગત અહિંસા અને સામુદાયિક અહિંસા	૮૯
૮.	સામુદાયિક અહિંસા અને શુદ્ધિપ્રયોગ	૯૯
૯.	શુદ્ધિપ્રયોગનાં મૂળભૂત તત્ત્વો	૧૧૧
૧૦.	શુદ્ધિ પ્રયોગ અને લવાદી તત્ત્વ	૧૨૩
૧૧.	શુદ્ધિપ્રયોગ અને રાજ્યાશ્રય	૧૩૭
૧૨.	શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધનું સ્થાન	૧૪૭
૧૩.	શુદ્ધિપ્રયોગનો ક્રમ અને વિધિ	૧૫૪
૧૪.	શાંતિ સેનાનો પાયો અને યોગ્યતા	૧૬૫
૧૫.	વિશ્વમાં અહિંસાનાં પરિપ્તોનાં અનુસંધાન	૧૮૨



સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની અનિવાર્યતા

ભારત વર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી અહિંસાના અનેક પ્રયોગો થતા રહ્યા; તેનું કારણ એ છે કે ભારત અહિંસા પ્રધાન દેશ રહ્યો છે. જંગલમાંથી માનવસમાજ જેમ-જેમ નગર કે ગ્રામ તરફ આવતો રહ્યો તેમ તેમ તેણે સુસંસ્કૃત થવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. પરિણામે ધીમે ધીમે માણસને એમ લાગ્યું કે “હિંસા કરતાં ક્રોધ પણ એક એવી વસ્તુ પ્રબળ છે જે માણસ જ નહીં હિંસક પશુને પણ વશ કરી શકે છે.” આ હતી અહિંસા. આ અહિંસાનો પ્રયોગ અહીંના ભારતના લોકજીવનમાં ઋષિ-મુનિ તેમ જ મહાન યુગપુરુષોએ સક્રિય રીતે કર્યો. તેમણે અહિંસાની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યાઓ કરી; દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને તેમણે ચિંતન કર્યું. તેથી કુટુંબથી લઈને સમાજ, અર્થ, રાજનીતિ, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ ગ્રામથી લઈને રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ સુધી દરેક બાબતોનો અહિંસાની દૃષ્ટિએ ઉકેલ આપ્યો અને અહિંસાને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ બનાવી.

આજના યુગે તેના પ્રયોગોની અનિવાર્યતા ધણા કારણોસર જરૂરી છે. એક તરફ તો સામ્રાજ્યવાદી મનોવૃત્તિના કારણે; જૂની પ્રજા, નવી જગૃત પ્રજાને સ્વશાસન આપવા માગતી નથી; ખ્રીજ તરફ શાસનની પડાપડી માટે સમસ્ત વિશ્વમાં જે ખૂનામરડો થાય છે; તેમ જ વૈજ્ઞાનિક સંહારક અસ્ત્રોની હરિકાઈ—આ બધાં તત્ત્વો વચ્ચે માનવજીવન ગુંગળાઈને મરી રહ્યું છે. સમાજવાદ, સામ્યવાદ કે મૂડીવાદ ગમે તે વાદ આવે પણ શું એ માટે સતત હિંસક-સંઘર્ષ જરૂરી છે? શું એનાથી કાયમી શાંતિ આવશે? વીસમી સદીનો ઇતિહાસ જેવા જશું તો આપણને એ સ્પષ્ટ જણાશે કે કાયમી શાંતિ માટે કોઈ એવા તત્ત્વની જરૂર છે જે જગતમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને

પ્રેમને કેળવી શકે ! એવી શક્તિ કેવળ અહિંસામાં રહેલી છે; અથવા અહિંસા દ્વારા પ્રરૂપિત પ્રયોગોમાં રહેલી છે. કોમી રમખાણો વચ્ચે શાંતિ-સેના; યુદ્ધ વખતે રેડક્રોસ અને વિશ્વશાંતિ માટે સમજૂતીપૂર્વકની મધ્યસ્થતા. એ તરફ જગત મીટ માંડીને રહે છે ત્યારે અણુપ્રયોગની વિનાશક શક્તિનો ચિતાર વાંચીને કાંપી જાડે છે ?

આનું કારણ શું છે ? એનું કારણ એ જ છે કે કોઈ પણ માણસ પોતાના જીવનનો અંત ન આવે તે માટે સતત મથતો હોય છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં જીવનને ટકાવી રાખવા માટે સતત પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવે છે...નાનામાં નાની કીડીઓ પણ પોતાના અસંખ્ય ઇંડાઓને ટકાવી રાખવા માટે મથતી હોય છે. જીવનનું આ સ્પંદન દરેક સ્થળે જોવા મળે છે. એ જીવન સંઘર્ષમાં જ્યાં પોતાના અસ્તિત્વની વાત આવી, ત્યાં ખીજને ટકાવી રાખવાની પણ વાત આવી છે.

એ અહિંસા છે અને તેના સામુદાયિક પ્રયોગો સંપૂર્ણ માનવ-સમાજ ઉપર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે જુદી-જુદી રીતે જુદા-જુદા દેશો અને યુગોમાં પણ થયા...! સમાજ, કાયદો, ન્યાય, સજા અને અંતે ધર્મ એ આ મહાન પ્રયોગોના પરિણામ સ્વરૂપે જ આવ્યા છે.

પ્રાચીન ભૂમિકા :

ભગવાન ઋષભદેવના કાળથી અહિંસાનો ક્રમિક વિકાસ સધાતો રહ્યો છે. તે આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસથી જાણી શકીએ છીએ. ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિશેષતા છે કે તેમાં અહિંસાના વિકાસને હમેશાં પ્રધાનતા આપવામાં આવી છે.

ભગવાન ઋષભદેવે સમાજ-રચના કરી. તેમણે લોકોને માંસાહાર તરફથી વનસ્પતિ-આહાર તરફ વાળ્યા અને ખેતી, પશુપાલન વગેરે શીખવાડ્યા. પરસ્પરમાં વ્યવસાયિક ઝઘડાઓ ન થાય તે માટે તેમણે

અલગ અલગ વ્યવસાયો શરૂ કરાવ્યા. કોઈ બળવાન, કોઈ દુર્બળ ઉપર અત્યાચાર ન કરી બેસે, કુટુંબ અને સમાજની વ્યવસ્થાઓ સુંદર રીતે ચાલતી રહે, તે માટે તેમણે જુદા જુદા ધંધાઓ-કાર્યોમાં આખાય સમાજને લગાડ્યો. સમગ્ર સમાજનું સંચાલન કરવા માટે કાયદા કાનૂન ન્યાય, અને મર્યાદાઓની ગોઠવણ કરી. પોતે સમાજ સંસ્કારક અને રાજ્યસંચાલક બનીને તેમણે પ્રજાનું હિત સાધ્યું. આ બધી બાબતો ભવિષ્યમાં વધનારી હિસાને અટકાવવા અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠાપના કરવાનો જ પ્રયોગ હતો.

તેમના સમયમાં ભરત બાહુબલિનું દંદ યુદ્ધ; એ પણ અહિંસા તરફનું પગલું હતું. બન્ને રાજાઓની સેના ન લડે પણ બન્ને રાજાઓજ બળ અજમાવી લે...! એમના પગલે ત્યારબાદના ધણા રાજાઓના દંદ યુદ્ધોની વાતો આવે છે.

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના કાળમાં યજ્ઞોમાં ધર્મના નામે પણ મૃંગા પશુઓનું બલિદાન આપવામાં આવતું હતું. મોટા મોટા યજ્ઞ સમારંભો બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો મળીને કરતા હતા. નારી-જાતિ અને શૂદ્ર વળું સાથે પણ ધૈર અન્યાય થતો હતો. તે વખતે ભગવાન મહાવીરે અને બુદ્ધે આ હિંસાઓનો પ્રતિકાર કર્યો; અનેક ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોને સમજાવી ધૈર હિંસાઓ બંધ કરાવી. યજ્ઞમાં માનવ બલિના બદલે આજે ફળ-ફુલ વગેરે ચઢાવવામાં આવે છે, તે આ પ્રયાસોનું પરિણામ છે. તે સિવાય તે યુગમાં થતી દાસ દાસી -કૃત્ય-વિકૃત્યની ધૈર હિંસક પ્રથાને પણ અભિગ્રહ (સૌમ્ય સત્યાગ્રહ) દ્વારા બંધ કરાવી.

તે છતાં ક્ષત્રિયોમાં નિર્દોષ પશુઓનો શિકાર કરવો; તેમજ દેવી દેવોના નામે મૃંગા જનાવરોનું બલિદાન આપી; સુખભોગ કરવાની વૃત્તિ પૂરી રીતે મર્ધ ન હતી. આ પ્રકારની હિંસાને દૂર કરવા માટે મારવાડમાં આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિજી, ગુજરાતમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજી

અને હીરવિજયસૂરિજી; માલવામાં આચાર્ય સુહસ્તિગિરિજી અને આચાર્ય સિદ્ધસેનજી; તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં આચાર્ય સંમતભદ્રજી વગેરે અનેક આચાર્યોએ રાજ-રાણા ઠાકુરો અને જમીનદારોને પ્રતિબોધી, અનેક હિંસાજનક પ્રથાઓ બંધ કરાવી. એમની પરિપાટીએ ચાલી જૈનાચાર્ય જવાહરલાલજી મ. સા. જૈનદિવાકર ચૌથમલજી મ. સા. વિગેરે મુનિ-વરોએ પણ અનેક રાજ-જગીરદાર-જમીનદારોને પ્રતિબોધી અમારિપડહ અમૂક દિવસો માટે વગડાવ્યો. આજે પણ મૂક-પશુઓનું બલિદાન રોકવા માટે ધણા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

આ બધી બાબતોનો પડધો વિશ્વના યોગાનમાં પડ્યા વગર રહ્યો નહીં, પ્રેસિડેન્ટ એબ્રાહમ લિંકન જેવાએ પશુ-દયાથી પ્રેરાઈને પ્રાણીઓ સાથે થતી હિંસક ક્રૂરતા અને ગુલામોના ખરીદ વેચાણ અને તેમની સાથે થતા અમાનુષિક વ્યવહારો રોકવા માટે અમેરિકામાં કાયદો આણ્યો. તેનું અનુકરણ અન્ય દેશોમાં પણ થયું અને S. P. C. I. (society to prevent cruelty towards animals) પશુઓ સાથે થતી ક્રૂરતા રોકનાર સંઘ અનેક દેશોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના યુગમાં એક તરફ બ્રિટીશ સરકારની શોષણનીતિ તેમજ ભારતીય પ્રજા ઉપર થતા અન્યાયો વિરૂદ્ધ અહિંસાનો સામુહિક પ્રયોગ કર્યો. ત્યાં દેશમાં પછાત, દલિત અને પીડિત વર્ગ તરફ થતા અત્યાચારોને દુર કરવા માટે પણ અહિંસક ઢબે પ્રતિકાર કર્યો. કેટલીક વાર તો આમરણ અનશ્ન કરીને પ્રાણોને પણ હોડમાં મૂકી દીધા. ત્યારબાદ વિનોબાએ ભૂદાન વડે જર્મર્ડસ્ત અહિંસક પ્રયોગ કર્યો અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે વિશ્વ “ ન છુટકે હિંસા કરવાના-સંઘર્ષ કરવાના ” મુદ્દા ઉપર વિચારતું થયું છે.

અગાઉના કાળમાં જે પ્રયોગો થયા હતા તે મોટે ભાગે વ્યક્તિગત હતા પણ આજે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની જરૂર છે; એટલું જ નહીં ગાંધીયુગે તે માટેની ભૂમિકા પણ રચી છે. આજે સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ નવા પ્રયોગ રૂપે નથી રહ્યો. તે છતાં એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી

લેવો ઠીક થશે કે ને અહિંસાનો પ્રયોગ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રેરિત થઈને જનસમૂહ દ્વારા આદેશિત થતો હોય તે સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ છે.

હિંસા કરતાં અહિંસા જળવાન છે

એ તો તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે કે હિંસા કરતાં અહિંસા વધારે જળવાન છે અને માણસોની કૂર વિનાશક શક્તિઓ પણ અહિંસા આગળ નમી પડે છે ! અહિંસા જ્યારે માનવનો પોતાનો જ વિચાર છે ત્યારે હિંસામાં તેને પોતાનાપણું લાગતું નથી.

બ. ઋષભદેવના સમયમાં ભરત બાહુબલિનું દન્દ યુદ્ધ થયું. પહેલાં ત્રાટકે યુદ્ધ થયું એમાં બાહુબલિ હાર્યા. પછી બાહુબલિએ કહ્યું: “હાર્યો એ કબૂલ પણ હજુ શરીરજળની પરીક્ષા કરીએ !” બન્નેએ મુષ્ટિ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. ભરતે વાર કર્યો તે ઝીલતાં બાહુબલિને ચક્કર આવી ગયાં. પણ પછી ભાનમાં આવતાં તેમણે એવી દોડ મૂકી કે હમણાં જ ભરતને જમીનમાં દાટી દેશે ? પણ તેમનો ઉચકેલો હાથ ઉંચોજ રહી ગયો ! તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો... “અરરર...! હું આ શું કરું છું...? રાજ્ય માટે ભાઈનો વિનાશ ઈચ્છું છું !”

વિનાશ માટે ઉપડેલો હાથ પોતાના વાળ તરફ ગયો. તેમણે ત્યાંજ હાથ અટકાવી દીધો અને સાધુજીવન સ્વીકાર્યું ? એ હતો હિંસાનો અહિંસા ઉપરનો વિજય....!

આમ પણ જોવા જઈએ તો હિંસામાં કેવળ વિનાશજ રહેલો છે. તે સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિના સ્તંભો તેમજ સમારકોને પણ ટકવા દેતી નથી. ગ્રીસ મિત્ર વગેરેની સંસ્કૃતિઓના મંડાણ હિંસા ઉપર થયા તો આજે તેમના અવશેષ માત્ર રહ્યા. ત્યારે ભારતમાં અહિંસા ઉપર પહેલાંથીજ જોર અપાતાં અહીં હજુ સંસ્કૃતિ ટકી શકી છે. કાવ્ય; કળા, સ્થાપના વગેરેનો વિકાસ શાંતિ-અહિંસા કાળમાં થશે. પણ યુદ્ધ કે હિંસાના સમયે તો કેવળ વિનાશજ પોતાનું આતંક જમાવે છે.

અણ્ણયુગ અને અહિંસાના પ્રયોગો

આજના અણ્ણયુગમાં તો અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગોની વધારે જરૂર છે. અણ્ણયુગમાં લયાનક શસ્ત્રો પોતાના હાથમાં હોવા છતાંયે પ્રત્યેક શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર વિનાશના સતત ભય નીચે જીવે છે! રખે કોઈ જાસુસ ફૂટી જાય તો....! રખે પોતાનાજ શસ્ત્રાગારમાં કોઈ ચિન્ચારી ચાંપી દે તો? એ અણ્ણખોખોની સંહારક શક્તિનો ખ્યાલ એટલો બધો એના માલિકોને છે કે તેઓ સતત ભયના વાતાવરણ વચ્ચેજ જીવતા હોય છે, તેમજ દરેક એકબીજાને શંકાની નજરે જુએ છે! ત્યારે ઈતર પ્રજા માટે તો ભયંકર વિનાશની ધુળરી ફેળવે છે. આવા સમયે જે અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગો થાય, એવા પ્રયોગ વીરો પાકે એ ધણીજ આશાજનક વસ્તુ ગણાવી જોઈએ. જગતની એવા પ્રયોગો તરફ આશાભરી મીટ મંડાયા વગર નહીં રહે.

ગયે વખતે રવિશંકર મહારાજ શાંતિ સૈનિકો વિષે બોલ્યા હતા. ધણાને એમ થશે કે આ શાંતિ-સૈનિકો એટલે શું? રાજ્ય પાસે સૈનિકો હોય છે; અનામત (Reserved) લશ્કર હોય છે. તે હરેક પ્રસંગે કામ કરી શકે છે તે છતાં શાંતિ-સૈનિકોની શી આવશ્યકતા છે?

લશ્કર, લશ્કરની ઢબે કામ કરી શકે—કદાચ તે હિંસાથી; ગોળીબારથી શાંતિ આણી શકે, પણ સાચી હૃદયની શાંતિ તો સાચો અહિંસક જ આણી શકે. તેજ દુઃખીઓના દુઃખને દૂર કરી શકે અને આંસુઓને લૂંછી શકે.

શોલાપુરથી શ્રી જીજ્ઞાસુ આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે આજે પુનામાં શાંતિસૈનિકોની વધારે જરૂર છે. આમ તો આવે વખતે રાહત આપી શકાય; મદદ મોકલી શકાય પણ ઘેર ઘેર જઈને ધીરજ, આશ્વાસન કે સક્રિય રીતે મદદ કરનારનું મૂલ્ય વધારે છે. એની હાજરી જ પ્રસંગોથી પીડાયેલા લોકોને પ્રેરણા આપનારી બને છે. એવા શાંતિ સૈનિકોની

જેમ પૂનામાં જરૂર છે-તેમ જળપુરમાં જરૂર છે-આસામમાં પણ જરૂર છે. આ શાંતિ-સૈનિકો સાચા અહિંસક પ્રયોગવીરો હશે અને તેઓ જનતા પાસે એવા પ્રયોગો કરાવનારા હશે.

અહિંસક પ્રયોગકારની યોગ્યતા

આપણે જે અહિંસાના પ્રયોગોની વાત કરીએ છીએ તેમાં સામુદાયિક અહિંસક પ્રયોગકારની વાત કરીએ છીએ. એ પ્રયોગકાર કેવો હોવો જોઈએ? આ પ્રયોગકાર જાતે સંપૂર્ણ અને પાકો અહિંસક હોવો જોઈએ. એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન લોકોને તેના તરફ ખેંચનારું હોવું જોઈએ. જે જાતે અહિંસાને આચરતો હોય તેના પ્રભાવ કંઈક ચોર જ હોય છે.

ગાંધીજીનું પ્રવચન રેડિયોથી સાંભળી શકાય છે; પણ ગાંધીજીને આંખ આગળ બેલતા જેવા-એનો પ્રભાવ કંઈક ચોર જ પડે છે. આવો પ્રભાવ તેજ વ્યક્તિ પાડી શકે જ્યારે તે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને હોમી શકે. આ વસ્તુ લોકો માને છે એટલી સહેલી નથી.

ગાંધીજીના બહેન તે રળિયાત બહેન, તેઓ આશ્રમમાં રહી શક્યા નહીં. ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતા વગેરેમાં માનતા હતા. તેથી તેમના બહેન કહેવા લાગ્યાં: “તમે આલડછેટ વગેરેમાં માનતા નથી એટલે હું તમારી સાથે આશ્રમમાં રહી શકવાની નથી.”

ગાંધીજીને બહેન પ્રત્યે પ્રેમ અપાર હતો પણ જ્યાં સિદ્ધાંતની વાત આવી ત્યારે તેમણે સાફ કહી દીધું: “તમારે જવું હોય તો જવ; પણ હું મારા સિદ્ધાંતો નહીં છોડી શકું.”

બહેનને એમ થતું હતું કે જામેલી પ્રતિષ્ઠા કંઈ રીતે છોડી શકાય? પણ ગાંધીજીએ જામેલી પ્રતિષ્ઠાને ઠોકર મારી અને સિદ્ધાંતને સાચવ્યો હતો.

જાતે અહિંસક

એ પ્રયોગકાર જાતે અહિંસક હોવો જોઈએ. જ્યાંસુધી લોકો પોતે આદર્શોનું પાલન ન કરે; ત્યાંસુધી તેમનો લોકોમાં પ્રભાવ પડતો નથી.

પૂ. જવાહરલાલજી મ. સા. નું ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ હતું. ગાંધી-વિચારધારાના તેઓ પ્રખર સમર્થક હતા. ખાદી વિષે લોકોને સચોટ રીતે સમજાવતા. તેમના માટે પૂ. કસ્તુરબા પણ એમ કહેતા : “હિંદમાં એક જવાહર નથી બે જવાહર છે.” એ ખરું હતું.

તે ઘાટકોપર પ્રવચન સમયે કસ્તુરબાનું પણ પ્રવચન હતું. તેમણે સાદી ભાષામાં ખાદી ઉપર પ્રવચન કર્યું. તેની ખૂબ જ અસર થઈ અને લોકો ટપોટપ ખાદીની પ્રતિજ્ઞા લેવા માંડ્યા.

પૂ. જવાહરલાલજી મ. સાહેબે કહ્યું : “હું તો તમને રોજ ખાદીનું કલ્પા કરું છું, પણ કંઈ થતું નથી. પણ જે વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં આચરીને, અમુક વસ્તુમાં ઓત-પ્રોત થઈ ને તે વિષે કહે છે ત્યારે એની ઝડપી અસર થાય છે.”

એટલે અહિંસક પ્રયોગકાર માટે અહિંસાનું જીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલું આચરણ ધણું જ જરૂરી છે.

વહેવાર અહિંસક ઉકેલ કરનાર

એવી જ રીતે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકાર પાસે વહેવાર શુદ્ધિ હોવી જોઈએ; જેના વડે તે ઉકેલ અહિંસા વડે કરી શકે. ક્યારેક પ્રયોગકાર એક હિંસાને રોકવા જાય છે પણ ખીજી હિંસા કરી બેસે છે. એવા પ્રસંગોમાં આ અહિંસક પ્રયોગકાર વહેવાર ઉકેલ આણી શકનારો હોવો જોઈએ.

અહીં એક સાધુ-પુરૂષ શ્રી કેદાર નાથજી રહે છે. તેમણે એક વખત વ્યવહાર શુદ્ધિ મંડળ રચ્યું. લોકો પાસે તેમણે પ્રતિજ્ઞાપત્રો બરાબ્યાં. ત્રણચાર વર્ષ ઉપર તેમની પાસે એક પ્રશ્ન આવ્યો. “ખાદી આમોદ્યોગ બોર્ડ માટે મકાન જોઈએ; પણ મુબંબમાં કોઈ મકાન મળતું નથી. કોઈ આપે તો પાઘડી માગે છે; તે ખાદી બોર્ડ જેવી નૈતિક સંસ્થા કંઈ રીતે આપી શકે?”

કોઈ અવહેવાર માણસ હોત તો તે તરત કહેત : “ મુંબઈમાં મકાન મળતું નથી એટલે એ કામ બંધ કરી દો ! ”

પણ, કેદારનાથજી, ગાંધીજીના વહેવાર સાથી હતા, એમણે વચ્ચે રસ્તો કાઢ્યો – તાર્કિક છતાં વહેવાર. “ દુકાનની પાકડી તો ન અપાય પણ તે ભાઈએ દુકાનની અત્યારસુધી જે જમાવટ કરી છે તેનો ગુડવીલ તરીકે બદલો આપવો જોઈએ.” એ ભાઈને સમજાવવામાં આવ્યું કે “ ખાદી આમોઘોગનું કામ ચાલશે તો ગરીબોને રોજી મળશે – તારી આખર પણ વધશે. એટલે ગુડવીલ લઈને આ મકાન આપી દે ! ”

એ ભાઈ માની ગયા. એમને ગુડવીલ તરીકે પાકડીથી ઓછા રૂપિયા મળ્યા અને તેમણે સંતોષ માન્યો. હવે જે આમ વહેવાર ઉકેલ ન થાય તો કાં તો નિયમો જડ થઈ જાય; કાં તો ખાદી આમોઘોગ બોડ' જેવી સંસ્થાની એક શાખા બંધ કરવી પડે.

અહિંસક પ્રયોગકાર માટે, એટલે વહેવાર હોવું ધણું જરૂરી છે. ભગવાન મહાવીરે અહિંસાની બહુ જ ઊંડી વ્યાખ્યા કર્યા બાદ સાધુઓ માટે કાચા પાણીમાં પગ મૂકવાની મનાઈ કરી પણ લોકહિત માટે વિહાર કરવાની છૂટ આપી, એટલું જ નહીં રસ્તામાં નદી આવે તો નૌકા દ્વારા પાર કરવાની પણ વાત કહી.

સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ :

એની સાથે એક બીજો ગુણ અહિંસક પ્રયોગકારમાં હોવો જોઈએ તે એકે તેણે સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ રાખવો જોઈએ. કેદારનાથજીના પ્રસંગમાં જોશું તો જણાઈ આવશે કે તેમણે વ્યવહાર શુદ્ધિ મંડળ સ્થાપ્યું તેની સાથે ખાદી આમોઘોગનો અનુબંધ ન હતો – તે છતાં શુદ્ધિમંડળ માટે પણ એ પ્રશ્ન આવ્યો હતો કે લાંચ ન લેવી એ ખરું – પણ લાંચ આપવી પડે તો શું કરવું ? ત્યાં થોડુંક નમતું મૂકવું પડેલું. આવા જટિલ પ્રશ્નોમાં નિયમો ઢીલા ન કરે તો પરિણામ એ આવે કે કાં તો મંડળ બંધ કરવું પડે, અગર તો પ્રાણ વિનાતું બોખું

એ સંસ્થા બની જાય. ત્યાં સુસંસ્થા સાથેનો અનુબંધ જળવવો એ અહિંસક પ્રયોગકાર માટે ઘણું જ જરૂરી છે.

આ અંગે ગાંધીજીના જીવનમાં ઊંડા ઊતરીશું તો ઘણું સ્પષ્ટ થશે. જ્યારે બિહારમાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : “ આ અસ્પૃશ્યતાના પાપના કારણે જ થયું છે. અને તે રહેશે ત્યાં સુધી આવા દુઃખો ભોગવવાં જ પડશે ! ”

કવિવર રવીન્દ્રનાથે કહ્યું : “ ગાંધીજી ! તમે આ શું કહો છો ? આ ધરતીકંપને અસ્પૃશ્યતા સાથે શો સંબંધ ? ”

તેમણે કહ્યું : “ હું વૈષ્ણવ છું. વૈષ્ણવ સમાજ ઉપર કલંક એ માફ કલંક છે. ”

એવી જ રીતે કોઈ પૂનાની રેલ તારાજ સાથે શિબિરનો સંબંધ જોડે તો આપણે વિચારવું પડશે. આપણો આખી દુનિયા સાથે સંબંધ છે; એને સાચો અનુબંધ બનાવવો હોય તો દુનિયાના દુઃખ સાથે આત્મીયતા કેળવવી પડશે. ગાંધીજીએ પણ એમ જ કહ્યું : “ દુનિયાનું દુઃખ એ માફ દુઃખ છે. શબ્દો સાથે મારે કોઈ ઝઘડો નથી. ” એટલે જનતા-જનાર્દનની આત્મીયતામાંથી તેમને લોકોનું બળ મળ્યું.

લોકોનું બળ મેળવવા માટે સર્વ પ્રથમ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકારમાં જે ગુણો હોવા જોઈએ તે અંગે તુલસીદાસજી કહે છે :—

જે સહા દુઃખ પરછિદ્ર દુરાવા, વંદનીય જેહિ જગજસ પાવા...

સાધુ ચરિત શુભ સરિસ કપાસૂ, નિરસ વિસય ગુણમય કુલનાસૂ

—જે વ્યક્તિ દુનિયાનું દુઃખ પોતાનું માને છે, અને તે દુઃખને સહેવા માટે કપડું જેમ પારકાના છિદ્રોને પોતે કપટ સહીને ઢાંકી દે છે તેમ જ તે સાધુચરિત પુરુષ બીજાના છિદ્રોને પોતે કપટ સહીને ઢાંકી દે છે. તે બીજાના છિદ્રોને ઉઘાડા કરતા નથી.

ગાંધીજીમાં આ શક્તિ હતી. એટલે જ લોકોની ભૂલોને તેઓ પોતાની ભૂલ માનતા; પરિણામે લોકો તેમને પોતાના માનતા.

પણ લોકશક્તિના પ્રવાહને વાળવા માટે કોઈ વ્યવસ્થિત સંસ્થા જોઈએ કારણ કે ગાંધીજીને જગતના પ્રશ્નો લેવાના હતા. તેમણે સાધુ-સંસ્થા તરફ જોયું. સાધુઓ મોટા-મોટા વિદ્વાનો અને પૂજનીય હતા પણ તેમને જઈને પૂછ્યું તો એમ જ કહ્યું કે “સામુદાયિક અહિંસાનું મહત્વ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’—એ સૂત્ર અમે માનીએ છીએ.” પણ, આચરણમાં કંઈક જુદું હતું. સાદામાં સાદો પ્રશ્ન આવે તો હિંસા-અહિંસા વચ્ચે ઝોલા ખાતા હતા. સંપ્રદાયની જહોજલાલી કે ખીજ સંપ્રદાયોનાં ખંડન માટે હિંસા જ વપરાતી હતી. એક મા અહિંસક હોય છે પણ બાળક રડે તો તરત લપડાક લગાવી દે; હિંસાનો ઉપયોગ કરે. તેમ સાધુ સમુદાય પાસે અહિંસાની બધી વાતો હતી પણ માનવ સાથેના આચરણમાં કે અનુભવમાં આવેલી અહિંસા બહુ જ ઓછી હતી.

એટલે, ગાંધીજી કોંગ્રેસમાં પેકા, પણ, પછી વિચાર આવ્યો કે આમાં સત્ય, અહિંસા બતાવીશું શી રીતે? કોંગ્રેસમાં જતાં પહેલાં તેઓ એના સામાન્ય સભ્ય બન્યા, સ્વયંસેવક બન્યા. પોતે બેરિસ્ટર હતા; પણ અભિમાન ગાળી નાખ્યું. આવો શક્તિશાળી માણસ સંસ્થાને શા માટે ન ગમે? પ્રમુખને બલામણ્યાજીમાંથી કુરસદ ન હતી તો ગાંધીજીએ તેમના બટન ખીડી દીધા; કાગળિયાં વેરવિખેર રહેતા તે સરખા ગોઠવી દીધા. તેમણે કાર્યકર્તાઓના મનમાં સ્થાન જમાવી લીધું.

તેમને ઊંડાણમાં ઊતરતાં લાગ્યું કે આફ્રિકાને આવી હિંદની મહાન સંસ્થા દ્વારા મદદ કરાવવી જોઈએ; પણ તે થાય કેવી રીતે? કોંગ્રેસમાં ઠરાવ થાય તોયે ધણું થાય.

આફ્રિકામાં તો તેમણે અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો હતો; એટલે અનુભવ તો હતોજ. તેમણે વાત રજૂ કરી અને લોકોએ તેમને ખોલવા માટે કહ્યું. ગાંધીજીને લાગ્યું કે આ વિદ્વાનો આગળ મારે શું ખોલવું?

ગાંધીજીના પગ ખેલતા ખેલતા કાંપવા લાગ્યા. તેમની વાતની અસર થઈ. ગોખલેજી આવ્યા. તેમને ગાંધીજીએ વાત કરી. તેમણે પ્રમુખને વાત કરીને ઠરાવ પસાર કરી દીધો; વિશેષ ચર્ચા ન થઈ. આમ આ માણસ ધીમે-ધીમે આગળ વધ્યા; અંતે તો તેઓ કોંગ્રેસના સર્વસ્વ થઈને રહી ગયા; પ્રમુખ બન્યા અને કોંગ્રેસનું અહિંસાની દિશામાં ધડતર કર્યું.

જ્યારે કિંપ્સ મિશન આવ્યું ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે કોંગ્રેસ પ્રમુખને મળતાં પહેલાં ગાંધીજીને મળો. તે સીધા ગાંધીજીને મળવા ગયા. ગાંધીજીએ કહ્યું: “કોંગ્રેસના પ્રમુખ અત્યારે મૌલાના અબ્દુલ કલામ આજાદ છે; તે જે કરશે તેનેજ પરાપર માનજો, હું તો એક દેશસેવક છું.”

તેણે મૌલાના આજાદને ખેલાવ્યા અને પોતે જે વિચાર્યું હતું તે મૌલાના આજાદ પાસે કરાવ્યું. આમ સંસ્થા સાથે તેઓ અનુબંધ તો રાખતાજ હતા.

પૂનામાં ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા હતા, એ વાત તમે બધા જાણો છો. નીકળવાનું મૂળ કારણ એ હતું કે ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે કોંગ્રેસના બંધારણમાં સત્ય અને અહિંસાને દાખલ કરવા.

કોંગ્રેસીઓનું કહેવું હતું કે “આ રાજકારણીય સંસ્થા છે. અમારે કેટલીક વસ્તુ ગુપ્ત રાખવી પડે...ક્યારેક હિસક સાધનોથી આક્રમણ ખાળવું પડે!”

ગાંધીજીએ કહ્યું: “રાજકારણીય સંસ્થા ભલે રહે, પણ તેમાં કાવા-દાવા ન હોવા જોઈએ! લોક સંગઠનોની મદદ વડે અહિંસા આવવી જોઈએ!”

મોટા ભાગના કોંગ્રેસી લોકો ન માન્યા અને સત્ય તેમજ અહિંસાને બંધારણમાં નહીં રાખીને “શાંતમય બંધારણીય રીતે” આ શબ્દો મૂક્યા. અહીં એ ન ભૂલવું ધટે કે ગાંધીજી બંધારણીય રીતે ભલે કોંગ્રેસથી અલગ થઈ ગયા છતાં કોંગ્રેસ સાથે અનુબંધ તો છેવટ સુધી

રાખ્યો. કારણ કે વિશ્વમાં રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં અહિંસા લાવવી હોય તો આ રાજ્ય સંસ્થાને રીઠી મૂકવી ચાલે નહીં.

બૂલો સુધારવાની નમ્રતા

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકારમાં ત્યારપછી જે ગુણ આવેો જોઈએ તે છે બૂલો સુધારવાની નમ્રતા. માણસો બૂલો કરે છે; તેને સ્વીકારતા નથી; સ્વીકાર્યા પછી સુધારતા નથી. આમાંથી દાંડાઈજનમે છે. સાચા અહિંસાના પ્રયોગકારમાં એ વાત ક્યાંથી આવી શકે? તે બીજાની બૂલોને પોતાની બૂલો ગણતો હોઈને તેનામાં બૂલો સુધારવાની નમ્રતા સહેજે હોય તો આ વાત બની શકે.

સન ૧૯૪૨માં નેતાઓ પકડાઈ ગયા ત્યાર પહેલાં સરદારે અમદાવાદમાં સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું : “આજસુધી જે કંઈ કર્યું હોય તે કરો!”

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા હજુ પકડાયા ન હતા. તેમણે હરિજન પત્રમાં લખ્યું : “જે ગાડીમાં લશ્કર જતું હોય અને એનાથી વધારે હિંસા થતી હોય તો તે ગાડીના પાટા જાહેરમાં ઉખેડી નાખો.” તેના કારણે પાટા ઉખેડવાની પ્રવૃત્તિએ જોર પકડ્યું. ગાંધીજી પાસે આ બધી બબરો જતી, પણ તેઓ આગાખાન મહેલમાં કેદ હતા એટલે કંઈ કહી શકે તેમ ન હતા. જો કે શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ એ નિવેદન અંગે પાછળથી પસ્તાવો વ્યક્ત કર્યો હતો.

તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર ખાતે કાર્યકરોમાં એક વાત અંગે મતભેદ ચાલતો હતો. બીજા લોકો કહેતા હતા કે પાટા ઉખાડીને બૂગર્લમાં ચાલ્યા જવું. પણ ગાંધીજીના અદના શિષ્યોને આ વાત ગળે ઉતરતી ન હતી. આમ તો તેઓ નાના કાર્યકરો જ હતા.

તે વખતે મારું ચોમાસું રાણપુર હતું. આ સેવકો સાથે આ ચર્ચા ચાલતાં હું બિચિત થયો. મેં ચર્ચા ચાલતાં કહ્યું : “ગાંધીજીએ

સત્ય—અહિંસાનો વધારેમાં વધારે પ્રયોગ કર્યો છે. હું પોતે ગાંધીજી પાસે રહ્યો નથી એટલે જાત અનુભવ તો નથી. પણ એક સલાહ આપું છું. તમે જે કંઈ કરો તેના જાહેરમાં એકરાર કરજો !”

પણ, ગુનાનો એકરાર કરે તો પોલિસ પકડે એટલે પાટા ઉખેડનાર નાસી છૂટ્યા. માત્ર એક જ મર્દ બિભો રહ્યો ! પોલિસે આવીને પૂછ્યું : “ પાટા કોણે ઉખેડ્યા ? ”

એણે કહ્યું : “ મેં ! ”

“ બીજા કોણ — કોણ હતા ? ” પોલિસે પૂછ્યું.

“ બીજાનાં નામો હું લેતો નથી; પણ હું એમનો નેતા હતો ! ” તેમણે કહ્યું.

પોલિસે ખૂબ માર માર્યો પણ તે અડગ રહ્યા. જેલમાં લઈ જઈને પકડી રાખ્યા. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી તો એ પણ છૂટી ગયા. તે દરમ્યાન એમનાં પત્ની અને કુટુંબ પણ અડગ રહ્યાં.

અગુપ્તતા

આમ જ્યાં જાહેરમાં ભૂલનો એકરાર કરતા આવડવો જોઈએ ત્યાં સાનુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકારમાં અગુપ્તતા પણ હોવી જોઈએ. જે કંઈ કરે તે ખુલ્લું કરે.

સ્વરાજ્ય મેળવ્યા બાદ સમાજવાદીઓ કહેવા લાગ્યા : “ અમે પાટા ઉખેડ્યા, ભાંગફોડ કરી એટલે વહેલું સ્વરાજ્ય આવ્યું. ”

તેમને સ્પષ્ટ રીતે મારે કહેવું પડ્યું : “ તમે કામ કર્યું એ ખરું પણ સ્વરાજ્યનો યશ તો અહિંસાને જ આપો ! ”

ખરેખર ભારત જે કંઈ કરી શક્યું છે; સ્વરાજ્ય મેળવ્યું કે ભૂદાન પ્રયોગ થયો એ બધા પાછળ જે શક્તિએ મોટાભાગે કામ કર્યું છે તે અહિંસા જ છે; અને તેની જ સ્પષ્ટ અને ઉઘાડી શક્તિએ જ શક્તિશાળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીને ઝૂકાવી છે.

કેની પાસે વધારે આશા ?

આવો જ પ્રયોગ - સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ આખા વિશ્વના ધોરણે થાય તો જ શાંતિ - સુખ આવી શકે છે. એટલે આવા પ્રયોગની આશા કઈ સંસ્થા પાસે વધારે રાખી શકાય ?

એ માટે ઘડાયેલી સાધુ-સંસ્થાના સભ્યો પાસે જ વધારે આશા રાખી શકાય ! તેઓ જ સમાજમાં રહીને સમાજ વડે કે સંસ્થાઓ વડે સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ કરાવી શકે તેમ છે.

ઘણાને એમ થશે કે માંધીજી, વિનોબાજી, રવિશંકર મહારાજ વિ. સાધુ સંસ્થામાં ન હતા, છતાંય ગૃહસ્થોમાં સાધુતાવાળા એ પુરુષો આ પ્રયોગ કરી શક્યા તો પછી સાધુ બનવાની જરૂર શી છે ? પણ, આપણે એવા પુરુષો વિરલ જ જોઈએ—અને અપવાદનો કાયદો વહેવારમાં ન લાગુ કરી શકાય. સાથે એ પણ જોવાનું છે કે દરેક ગૃહસ્થ આ કાર્ય કરી શકતો નથી. આવો પ્રયોગકાર કાંતો સંતકોટિનો હશે કાંતો વાનપ્રસ્થી હશે.

ઉપરાંત અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કરવો એટલે હિંસક-તામસી પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ આવ્યું ! આ કાર્ય કેવળ સુસાધુ જ કરી શકે—કરાવી શકે તેમ છે. ઘણીવાર નેતાઓનો જ્યાં પ્રભાવ નથી પડતો ત્યાં સંત-સાધુઓનો પ્રભાવ પડે છે. ખાસ કરીને નૈતિકજીવન ધડતરમાં.

દરેક માણસ શાંતિ ઇચ્છે છે પણ તેને શાંતિનું વાતાવરણ મળતું નથી એટલે તે હિંસા કે અશાંતિ તરફ ખેંચાય છે. સામ્યવાદીઓ પણ હમણાં-હમણાં શાંતિની, શસ્ત્ર-સંન્યાસની વાતો કરવા લાગ્યા છે; એ અહિંસાના વાતાવરણનો જ પ્રભાવ છે ને ?

આવું વાતાવરણ—અહિંસક વાતાવરણ સામુદાયિક પ્રયોગો કરી દરેક ક્ષેત્રે ઊભું કરવાની જરૂર છે ! તે થતાં જગતનાં સંયોજાને બદલતાં વાર નહીં લાગે.

આજે વીશ દેશોએ એટમ-બૉમ બનાવ્યા છે. એટલે શ્રી કૃષ્ણ-મેનને કહ્યું કે હવે એટમ બૉમ નકામાં થઈ ગયાં છે. એટલે શિખર પરિષદ યોજવાની વિશ્વના મોવડીઓ વિચારણા કરે છે. આ એકંદરે શસ્ત્ર-હિંસાનો પરાજય જ છે. તે છતાં શાંતિ ન મળતાં લોકો હિંસા તરફ વળે એ એટલું જ સહજ છે.

એટલે અહિંસામાં માનનારા લોકોને પોતાની નિષ્ઠા વધારે દૃઢ બનાવવી પડશે. ઘરમાં કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય તો વડીલો ચર્ચા કરે એમ અહીં પણ સાધુ-શિખરમાં વિશ્વશાંતિનો પ્રશ્ન ચર્ચવાનો છે. જો કે બધી કક્ષાના સંતો નથી આવ્યા પણ અહીં સુંદર પ્રતિનિધિત્વ દરેકનું રજુ થાય છે. એટલે આપણી પાસે દરેકને વધારે અપેક્ષા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

અહીં સામુદાયિક અહિંસક પ્રયોગોની છણાવટ કરી તેની નિષ્ઠા વધે એ જોવાનું છે. સાથે જ ઠેર ઠેર તપ-ત્યાગ બલિદાન દ્વારા પ્રજા અને સંસ્થાઓને સાથે લઈને તે અંગે વાતાવરણ સર્જવાનું છે.



ચર્ચા - વિચારણા

એક પ્રસંગ :

શ્રી. દેવજીભાઈએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગની પોતાની અસર છે-કાયમી અસર છે.

ભયાઉનો એક પ્રસંગ મને યાદ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે શહેરોના કારણે શી વધારા સામે વિદ્યાર્થીઓ આંદોલન ચલાવી રહ્યા હતા. અમારે ત્યાં સ્થાનિક-વિદ્યાર્થીઓને પણ એનો નાદ લાગ્યો. તેમણે અશુદ્ધ સાધનોનો આશરો લઈને ત્યાં પણ હડતાળ પડાવી. ગાળો ભાંડીને કે પથર મારવાની ધમકીથી બધી દુકાનો બંધ કરાવી.

ખેડૂતમંડળના કાર્યક્રમેને લીધે તેમની સાથે મને પરિચય હતો. મેં તેમના આ કાર્યક્રમનો વિરોધ કર્યો. પણ સ્થાનિક વેપારીઓ, જેમાં કેટલાક કેંગ્રેસીઓ પણ હતા; તેમનો સહયોગ વિદ્યાર્થીઓને હતો. તેમણે ખાવાનું, પીવાનું પૂરું પાડ્યું હતું. અમલદારો ઉપરથી તો મારી પડખે હતા, પણ અંદરથી વલણ નરમ જણાતું હતું. અમારા સાથી લખમશીલાઈને સાથીદારોના દબાણના કારણે દુકાન બંધ કરવી પડી. મેં દુકાન બંધ ન કરી. મારા ઉપર ખૂબ જ દબાણ આવ્યું. સગાં-સંબંધીઓએ પણ બહુ પ્રયત્નો કર્યા. ખેડૂતો, ખેડૂતમંડળના કારણે મારી મદદે આવતા ગયા તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓ ઉશ્કેરાતા ગયા. તેમણે મને અને ખેડૂતમંડળ બંનેને ગાળો આપવી શરૂ કરી.

રાત્રે અમે ગ્રામસભા યોજી; તે ન થવા દેવી, એવો વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નનો મોરચો હતો. ભયાઉમાં નવેક હજારની વસતિનાં ત્રીજા ભાગના ખેડૂતો છે. સભા શરૂ થઈ. અને લખમશીલાઈએ હિંસક આંદોલનને વખોડ્યું. વિદ્યાર્થીઓ વગેરે ખૂબ ઉશ્કેરાયા; પત્થર મારવા શરૂ કર્યા વિદ્યાર્થીઓએ “ખેડૂત મંડળ મુદ્દાબાદ”નાં સૂત્રો ઉચ્ચારવા શરૂ કર્યા.

આ સભામાં એક બાબાજી ખેડેલા હતા. તેઓ એ ન સાંખી શક્યા. તેમણે ત્રાડ પાડી; “યહ કયા લગાયા હેં? કુછ મનુષ્યતા રખો! જગતમાં મર જાયેંગે તો તુમ કેસે જીએંગે?”

બસ આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. બધા વિદ્યાર્થીઓની વિરૂદ્ધ થઈ ગયા તેથી તોફાનીઓને ભાગવું પડ્યું. પોલિસને અમે અગાઉથી જ કહી દીધેલું કે અમે કોઈના નામ આપશું નહીં, તેમજ કોઈના ઉપર અમારે કામ ચલાવવું નથી.

અંતે સભામાં સર્વાનુમતે તોફાનોને વખોડનારો ઠરાવ પસાર થઈ ગયો. ટુંકમાં સાધુના વચનની અસર અને ખેડૂતાના સામુદાયિક અહિંસક શાંતિની અસરનો સુમેળ થયો. તે કામ પાર ઉતર્યું. ગુજરાતના વડાપ્રધાનનો સુંદર સહાનુભૂતિનો સંદેશ આ બદલ આવેલો.

સામુદાયિક અહિંસા

શ્રી. માટલિયાજીએ સામુદાયિક અહિંસાનો વિકાસ પૌરાણિક રીતે વર્ણવતાં કહ્યું કે વરાહાવતારમાં દાઢ, નૃસિંહાવતારમાં નહોર, પરશુરામાવતારમાં ફરસી અને રામાવતારમાં ધનુંબ્ય; એમ દુષ્ટોના દંડ માટે હિંસ્ર સાધનો વપરાયાં છે; વામનાવતારમાં છળ વપરાયું છે. કૃષ્ણાવતારમાં શસ્ત્રપ્રયોગમાં જાતે ન લગ્યાનું બન્યું છે. અને ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ વખતે અહિંસાનો સ્પષ્ટ રીતે વિકાસ થયો છે. ગાંધીયુગે આજ પીઠિકા ઉપર સામુદાયિક અહિંસાનું મંડાણ થયું છે. પ્રાચીનકાળમાં રાજા પરીક્ષિત લગી નાગજાતિ વ. સામે લડાયું છે; જ્યારે વિશ્વામિત્રે બધી જાતિઓને અપનાવી છે; માત્ર રોટીથી નહિ, પણ દીકરીઓની આપ લે કરીને પણ. તેથી જ પાંડવકુળમાં નાગકન્યા, ગાંધર્વકન્યા, રાક્ષસકન્યા વ. સાથે લગ્નો થયાં છે. લ. કૃષ્ણે તો ગોપ જાતિને અને પડેલી કુંબજને સુંદર બનાવી પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. આજે સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગના ચાર તત્ત્વો !

હવે આ અહિંસાને ચાર પ્રકારે વિચારવી પડશે :- (૧) સમાજનું પરિવર્તન કરવામાં અહિંસા, (૨) દુષ્ટ તત્ત્વોને દબાવવામાં અહિંસા. (૩) પોતાના વિચાર પ્રચારમાં અહિંસા અને (૪) નારી જાતિ તથા પછાત વર્ગોને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં અહિંસા. આ ઉપરાંત ગામડાં, મજૂરો, આમેદોગી વ. ની સામેના વર્ગોની સામે અહિંસા. ટૂંકમાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય, એમ બધા ક્ષેત્રોમાં સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગો જલદી વિચારવા પડશે.

તા. (૨૧-૭-૬૧)

સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગનાં તત્ત્વો

અહિંસાનો જ્યારે વિચાર સામે આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ વ્યક્તિ નજરે આગળ આવશે. કોઈએ આગળ વધવું હશે તો તેની શરૂઆત વ્યક્તિથી કરવી પડશે. એવું જ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગનું છે. આ પ્રયોગ વ્યક્તિની પ્રેરણાએ થશે; પણ તેનો સંબંધ સમુદાય કેસમાં જ સાથે હોવો જોઈએ. તે માટે એણે સમાજને ઘડવો પડશે. સમાજ તૈયાર નહીં હોય તો વ્યક્તિની પ્રેરણા નિષ્ફળ જશે. સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગ એટલે કે વ્યક્તિની પ્રેરણા ઝીલીને અહિંસક કાર્યકરો તૈયાર થવા અને તેમણે આખો અહિંસક સમાજ બિભો કરવો.

પ્રયોગમાં જોડાનારની ખુબી :

એટલે જ્યાં સુધી સામાજિક બળ સાથે સંબંધ રાખીને અહિંસાના પ્રયોગો નહીં થાય; ત્યાંસુધી સામુદાયિક અહિંસાનું તત્ત્વ નહીં પાંગરે. એ માટે વ્યક્તિએ પહેલાં જાતે પ્રયોગ કરવો જોઈએ અને પછી તે પ્રયોગ સમાજ ઉપર કરવો જોઈએ. આ યુગમાં આવો પ્રયોગ મહાત્મા ગાંધીજીએ કર્યો હતો. તેમની પાછળ સમાજનું બળ હતું. જો કે ભારતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અને હાર્દમાં આ વસ્તુ તો હતી જ, પણ તેને ઉપર લાવવાનો શ્રેય ગાંધીજીને ફાળે જાય છે. તેમને યશ મળ્યો તે સાધુતાથી મળ્યો છે.

એકવાર ખ્રિષ્ટીય શાસકોના અત્યાચારોથી તેઓ બહુ અકળાયા ત્યારે તેમણે વિનોબાજી પાસે એક વિચાર મૂક્યો કે “હવે ન્યાય મેળવવા માટે બલિદાનની સળંગ પરંપરા (હારમાળા) બિભી થવી જોઈએ. ખ્રિષ્ટીયો કંઈ કરવા દેતા નથી. એટલે થોડાંક બલિદાનો તેમના આત્માને હવમઆવી શકશે.”

વિનોબાજીએ સંમતિ આપી; પણ પછી એ વાત ત્યાં જ અટકી ગઈ; કારણ કે આખો સમાજ તૈયાર ન હતો. સમાજ તૈયાર ન હોય ત્યારે કોઈ પણ પ્રયોગ સફળ ન થાય.

એવી જ રીતે આખો સમાજ તૈયાર થાય એ કાર્ય પણ અધર્ છે. એ માટે સ્વાર્થ; યશ વગેરેનું બલિદાન આપવું પડે. નોકરી છોડવી પડે, વકીલાત છોડવી પડે, વેપાર મૂકવો પડે! તેમજ કોઈ પણ સ્વાર્થ વગર અ-રાગ અને અ-દ્વેષથી મરવું કેને ગમે? છતાં પણ એવા ધણા મરજીવા લોકો નીકળી આવે છે જે પોતાનું બલિદાન આપીને સમાજ જાગૃત કરે છે. શ્રદ્ધાનંદ, ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી કે ગાંધીજીનું પોતાનું બલિદાન શ્રેષ્ઠ આદર્શ ઉપસ્થિત કરે છે. પણ આવાં બલિદાનોમાં જે રોષ હોય; ગુસ્સો હોય તો તે અહિંસક પ્રયોગની સીમામાં આવતાં નથી.

બાણુ ગતુ ખટારા વચ્ચે હોમાયા હતા. તેથી ગાંધીજીને ખૂબ દુઃખ થયું હતું. તેમણે કહ્યું કે આવેશ અને રોષમાં આવી જઈને બલિદાન ન આપવું જોઈએ, તે ઉપયોગી થતું નથી. એક બાજુ હિંસા છે; બીજી બાજુ અહિંસા છે. સહેજ આવેશ, ક્રોધ, રોષ, આ બધાં તત્ત્વો અહિંસાની વિરુદ્ધમાં છે, એટલે પ્રેરક વ્યક્તિએ ધણો જ ઊંડો વિચાર કરવાનો રહે છે.

અહિંસક પ્રયોગના ભૂતકાળનાં ઉદાહરણો

હવે આપણે અહિંસક પ્રયોગનાં કેટલાંક ભૂતકાળનાં ઉદાહરણો જોઈએ. સંસ્કૃતિનાં ચરણ મંડાયા તે પ્રારંભકાળનો એક દાખલો છે.

ભરત અને બાહુબલિ : આ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે તકરાર પડી. બન્ને મોટા મહારથી હતા. એટલે ઇંદ્રને ચિંતા થઈ કે આ બેના કારણે અસંખ્ય સૈનિકોના પ્રાણ જશે, એટલે તેમણે કહ્યું કે પરસ્પર શક્તિનું માપ કાઢવું છે ને? તો ત્રાટક (દષ્ટિયુદ્ધ) કરો! જે હારે તે હાર્યો. એથી કામ ન સર્યું એટલે મુષ્ટિ-યુદ્ધ ખતાવ્યું.

ભરતે મુક્કી મારી. પછી બાહુબલિ તૈયાર થયા. પણ પછી વિચાર કર્યો કે માર્યા પછી શું? તેમનો હાથ અટકી ગયો અને યુદ્ધ મૂકી સંયમના મેદાને તેમણે પ્રસ્થાન કર્યું.

આ કદાચ અહિંસાના વિકાસના પ્રારંભના તત્ત્વજ્ઞાનો પહેલો પ્રસંગ હશે. તે છતાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ કાળે જે દંડ-વિધાન હતું તેમાં પણ “હા-કાર”, “મા-કાર” અને ધિક્-કાર. આ ત્રણેયમાં પણ આજની પ્રાણ હણી લેતી જોગવાઈવાળી કોઈ સજા ન હતી. એટલે ભલે એ યુગને જંગલ-યુગ, વન્ય-યુગ કે પ્રાગ્ સંસ્કૃતિનો યુગ ગણાવાય; પણ માનવસમાજ માટે અહિંસાનું આચરણ ત્યારથી જ શરૂ થયેલું.

રાજા શિબિર અને ભગવાન શાંતિનાથ :—ભગવાન શાંતિનાથ અને રાજા શિબિર એ બંનેનાં ઉદાહરણો ભગભગ સરખાં છે. બંન્નાં એક પારેવાને ગિધથી બચાવવા માટે બંને જાતે તોળાઈ જાય છે. અહીં ખાવા માટે પણ પરહિંસા-રોકવાનું કાર્ય રાજ્ય-રાજાનું છે, એનું સુંદર પરોક્ષ સૂચન મળે છે,

ભગવાન નેમિનાથ અને પશુવાડો :—એવી જ રીતે એક દૃષ્ટાંત નેમિનાથનું છે. નેમિનાથ લગ્ન કરવા જાય છે. જાન નગરદ્વારે પહોંચે છે ત્યાં તેઓ પશુઓનું આક્રંદ સાંભળીને પૂછે છે? ”

“લગ્ન પ્રસંગે મિજબાની કરવા!” લોકો કહે છે. નેમિનાથને મળે આ વાત ઉતરતી નથી. લોકો કહે છે કે “તેમને મારીને બ્યંજનો બનાવવામાં આવશે. તે સાંભળી નેમિનાથે કહ્યું : “લગ્ન જેવાં પવિત્ર કાર્યમાં આવી અપવિત્ર મિજબાની શા માટે?”

લોકોએ દલીલ કરી કે લગ્નમાં તો આવું ચાલે જ !

નેમિનાથ સમજાવે છે :—“મનુષ્યના સુખભોગ માટે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનો ભોગ લેવો એ કોઈ રીતે સાફ નથી.”

જન પાછી વળાવે છે; અને એમ આદર્શ ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. લગ્ન એટલે બે શરીરાત્માનું મિલન. તે પ્રસંગે અન્યનું પ્રાણ-વ્યપરોપણ ક્યાં સુધી ઠીક ગણાય ! ઓછામાં ઓછું સામાજિક પ્રસંગોએ તો એનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

પાર્શ્વનાથ અને તપ-હિંસા : પાર્શ્વનાથના સમયમાં યજ્ઞ-યાગ તો થતાં અને તેમાં પણ હિંસા તો થતી જ; પણ ધણા તાપસો ધૂણી ધખાવી ને બેસતા અને તેમાં નિર્દોષ મરાતા જીવો તરફ દુર્લક્ષ સેવાતું.

એવા એક તપસ્વી કમઠની ધૂણીમાંથી તેમણે જ્યારે સર્પ-સર્પિણી કાઢ્યા ત્યારે લોકોને થયું કે 'ધર્મ-કાય' કે તપ જેવા પવિત્ર પ્રસંગોમાં આવી હિંસા સારી ન લાગે ! યજ્ઞમાં હોમાતાં પશુઓને પણ ન હોમવાં જોઈએ એવી તેમણે ભૂમિકા તૈયાર કરી.

મહાવીર અને તે કાળના પ્રસંગો : લગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ ભગવાને પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ તૈયાર કરેલી ભૂમિકા ઉપર યજ્ઞમાં અપાતી પશુબલિ બંધ કરાવી એટલું જ નહીં; તેમણે તે યુગમાં અહિંસાનું પાલન કેવી રીતે થાય તેનું જ્ઞાન-ભાન લોકોને આપ્યું. થોડાંક પ્રસંગો ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે.

(ક) સાધ્વી માનરેખાને ખખર પડે છે કે તેમના પૂર્વાશ્રમના બે પુત્રો નમિ અને ચંદ્રયશ વચ્ચે એક હાથીના કારણે યુદ્ધ થવાનું છે. તે પોતાનાં ગોરાણીજની આજ્ઞા લઈને જાય છે અને બન્નેને સમજાવીને યુદ્ધ બંધ કરાવે છે. સાધુઓએ જાતે જઈને શું કરવું જોઈએ તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

(ઘ) અર્જુન માળીનો પણ એવો જ એક પ્રેરક પ્રસંગ છે. તેનામાં પત્ની ઉપર મુંડાઓ દ્વારા થતો અનાચાર જોઈને પ્રતિહિંસા જાળી. તે રોજ ૬ પુરુષ અને એક સ્ત્રી એમ સાતની હત્યા કરતો. લોકો તે રસ્તે નીકળતા ચરચરતા.

એ સમયે ભગવાન મહાવીર આવે છે અને સુદર્શન શ્રમણોપાસક દર્શન કરવા જાય છે. લોકો ના પાડે છે, પણ તે સાચી અહિંસા રાખી અને બલિદાનની ભાવનાને જગાડીને નીકળે છે.

ધસમસતા કાળ જેવા અર્જુન માણીનું બધું ઝનૂન અહિંસક પ્રયોગવીર સુદર્શન સાથે આંખો ચાર થતાં ઓસરી જાય છે અને તે પણ સુદર્શનની સાથે જઈને ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય બને છે.

ભગવાન બુદ્ધ અને અંગુલિમાલ : એવાજ એક ભયંકર લૂંટારાનો પ્રસંગ બુદ્ધના જીવનમાં બને છે. લોકો તેમને એ રસ્તે જવાની ના પાડે છે. પણ બુદ્ધ જાય છે; અહિંસાની પ્રગટ શક્તિ અને બલિદાનમાં તેમને વિશ્વાસ છે. પરિણામે અંગુલિમાલ બુદ્ધને મારવા આવે છે પણ પાસે આવતાંજ તેમનાં ચરણોમાં નમી પડે છે.

આ બધાં પ્રસંગો વ્યક્તિ અહિંસાની સંપૂર્ણ શક્તિ અને નિર્વેર બલિદાન આપવાની ભાવના શું કરી શકે છે તે બતાવે છે.

ઉપગુપ્ત ભિક્ષુ અને અશોક : અશોકે હથિયાર પકડ્યાં, રાજ્યો જીત્યાં પણ તેને ખરો આનંદ ન મળ્યો. જ્યારે કલિંગના યુદ્ધમાં તે કારણ દૃશ્ય જુવે છે ત્યારે ભિક્ષુ ઉપગુપ્ત પાસે આવે છે અને ત્યાં પહેલી વાર સંદેશ પામે છે “ તેં લોહીથી દંડથી યુદ્ધથી લોકોને જીત્યા; હવે તું પ્રેમથી લોકોને જીત....લોકોના હૃદય ઉપર રાજ્ય કર ! ”

અશોકે તે દિવસથી શસ્ત્ર સંન્યાસ કર્યો. જે કાર્ય અશોકની તલવાર ન કરી શકી તે કાર્ય અશોકની અહિંસા કરી શકી અને આજે પણ લોકો તેને જૂલ્યા નથી.

આમ આ અહિંસાનો પ્રયોગ વ્યાપક રીતે ચાલતો થયો; સમાજમાં તે માટે ભૂમિકાઓ કેળવાતી ગઈ. પરિણામે માંધીજીએ એ ભૂમિકા ઉપર રાજ્યની શક્તિને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમને સમસ્ત ભારતનો સહયોગ મળ્યો. એટલુંજ નહીં લોહી રેખા વગર સ્વતંત્રતા મેળવવાની નવી વાત ઇતિહાસને પાને તેમણે લખાવી.

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોના તબક્કાઓ

ઉપરના ભૂતકાળના પ્રસંગોનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાશે કે વ્યક્તિ દ્વારા પ્રેરિત સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો તબક્કાવાર થતા ગયા છે અને તેમાં સંશોધન ચાલતું રહ્યું છે. ભરત-બાહુબલિથી લઈને અશોક સુધીના શસ્ત્ર-ત્યાગના પ્રયોગો રાજકીય ક્ષેત્રે પણ મહત્વાકાંક્ષા માટે યુદ્ધ ન કરવાનું સૂચવે છે. શિબિર અને શાંતિનાથના જીવનપ્રસંગો શાસન ક્ષેત્રે “ભૂખ” જેવા પ્રસંગોએ પણ ખીજની હિંસા ન કરવાનું સૂચવે છે. નેમિનાથ ભગવાનના જીવનનો પ્રસંગ સામાજિક-મંગળ પ્રસંગે હિંસા ન થવી જોઈ એ એમ સૂચવે છે. ત્યારે પાર્શ્વનાથ પ્રભુના પ્રસંગો તપ, યજ્ઞ વિ. માં હિંસા ન થવી જોઈ એ; એનું નિર્દેશન કરી જાય છે.

આમ આ ભૂમિકા તૈયાર થતી રહી અને ભગવાનમહાવીર તેમજ શુદ્ધે એને સમસ્ત જીવનને આવરી લેવા માટે સામુદાયિક પ્રયોગનું રૂપ આપ્યું. યજ્ઞમાં બલિદાન આપવામાં માનનાર આખા ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ વર્ણનું તેમણે રૂપાંતર કરી નાખ્યું.

ત્યારબાદ અશોકે સંપૂર્ણ ભારતમાં જે રીતે હિંસા થતી અટકાવી; પશુનીકતલ બંધ કરાવી કે માંસાહાર બંધ કરાવ્યો; તેથી આખી પ્રજામાં અહિંસાને ઝીલવાનું નવું ચૈતન્ય જાગ્યું.

પછીના ઇતિહાસમાં વિદેશી દુર્મલાઓ-યુદ્ધો વગેરે એકતરફ થતાં રહ્યાં; પણ ખીજ તરફ અહીંના સંતો-સાધુઓ અને ધર્મગુરુઓ તરફથી અહિંસાનો પ્રચાર સતત થતો રહ્યો.

પરિણામે ગાંધીજીએ જ્યારે અહિંસાની આ નૈતિક શક્તિને ઓળખી અને લોકોને જાગૃત કર્યા; ત્યારે બલિદાન આપવા માટે આગળ આવવા ધણુએ લોકો તૈયાર થઈ ગયા. સત્યાગ્રહ વખતે, સરઘસ વખતે, સભા વખતે મૂંગે મોંઢે પોલિસની લાઠીઓ ખાતા અને ક્યારેક તેમની ગાળીઓના ભોગ બનતા. અહિંસક-સમુદાયનાં દર્શ્યો અદ્ભૂત જ ગણાવી શકાય.

હિંસા કે અહિંસા :

અહિંસાનું આમ ખેડાણુ થવા છતાં ધણીવાર એવા પ્રસંગો ઊભા થાય છે જ્યારે સહેજે હિંસા જોર પકડે છે; ત્યારે શું કરવું ? હિંસાનો ઉત્તર પ્રતિહિંસા નથી જ; જો સમજાવટ કે વાટાઘાટથી વસ્તુનો નિકાલ આવી શકતો હોય તો તે કરવું વધારે સારું છે !

અશોકથી લઈને ગાંધીજી સુધી જે કંઈ કરી શક્યા તે અહિંસાના બળે જ થયું છે. લોકો ચંગેઝખાન, નાદિરશાહ કે મહમ્મદ ગોરીને યાદ રાખવા માગતા નથી કારણ કે લોકોને હિંસા-વિનાશનું સ્વરૂપ ગમતું નથી. હિંસાથી હિંસાના ગુણાકાર થાય છે અન્યાયનો નાશ થતો નથી. એટલે જ તલવારથી અન્યાયનો પ્રતિકાર થઈ શકશે પણ તેના કરતાં અહિંસાથી સામનો થાય તો હિંસા વધશે નહીં.

સહુથી વધુ જવાબદારી સાધુઓની

તો, આવી અહિંસાના પ્રચાર માટે, એને સમાજવ્યાપી બનાવવા માટે જો કોઈની પણ મોટી જવાબદારી હોય તો તે સાધુઓની છે કારણ કે તેમનો સીધો સંબંધ ધર્મ સાથે છે. રાજ્યની અહિંસાની એક મર્યાદા હોય છે. રાજ્ય ઉપર આધાર રાખનાર પ્રજા પણ તોફાનો વ. વખતે હિંસાના સાધનોનો આગ્રહ રાખતી હોય છે. તે વખતે સાચા લોકસેવકો અને સાધુઓની ફરજ છે કે પ્રજાસંગઠનો દ્વારા પ્રજાને અહિંસાને માર્ગ દોરે, તાલીમ આપે. આજે એમ મનાય છે કે મતભેદો વગેરે ધર્મના કારણે ઊભા થયા છે, તો હવે ધર્મે જ તેને સાંધવાના છે. જેમ દરજી કપડું વેતરે છે પછી તેને સાંધે છે એવું જ કાર્ય સાધુઓએ કરવાનું છે.

ધણાં લોકો કહશે કે શાસ્ત્રમાં તો સાધુઓ માટે લખ્યું છે કે તેમણે ઉપદ્રવોથી દૂર રહેવું જોઈએ, ‘સંકલેશક્તં ઠાણં દૂરઓ પરિવ્રજિણ’ સંકલેશ પેદા કરનાર કારણથી દૂર રહેવું જોઈએ. પછી તોફાનો, હુલ્લડો કે હિંસા ચાલે ત્યાં તેઓ કંઈ રીતે જાય !

આ વાક્યનો સંદર્ભ આ રીતે વિચારવો પડશે કે સાધુ હોય ત્યાં ઉપદ્રવ ન હોવો જોઈએ એવો તેમનો પ્રભાવ પડવો જોઈએ. સાધુ હોવા છતાં જો ઉપદ્રવો થતાં રહે તો સાધુઓએ પોતાનાં તપ-ત્યાગ ખલિદાન વડે દૂર કરવા જોઈએ.

ઉપરના શાસ્ત્રવાક્યનો ભાવાર્થ પણ એ જ છે કે પોતાના નિમિત્તે જ્યાં અથવા જેથી સંકલેશ પેદા થતો હોય, તો તેથી દૂર રહેવું જોઈએ.

ઉપર મદનરેખા સાખીનો પ્રસંગ જોયો. જે રાજાઓ લડે છે ત્યાં તે સમાધાન કરાવવા જાય છે. તે વખતે કોઈએ તેમને અટકાવ્યા નથી; બિલટું તેમનાં વખાણુ કરેલ છે. એટલે કે નાહકની લડાઈ અટકાવી તેમણે થતી હિંસાને રોકી છે તેને ગુરુ-શાસ્ત્ર-શાસન ત્રણેનું સમર્થન મળ્યું છે. આજે તો વિચારક સાધુઓ જાતિમાં કે સંપ્રદાયમાં ચાલતા કલેશો નિવારવા પ્રયત્ન કરે જ છે.

શેઠ સુદર્શનના પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમને ભગવાન મહાવીર નિમિત્ત રૂપે હતા પણ ત્યાં હિંસાને શાંત કરવા માટે તેઓ જ તીર્થ કરતી પ્રશંસાના અધિકારી બન્યા છે. જે વખતે અર્જુનમાળીનો આતંક ચાલતો હતો, તે જ ટાણે ભ. મહાવીર રાજગૃહી નગરીમાં પધારે છે; એ પ્રસંગ સૂચવી જાય છે કે સાધુઓએ જ્યાં અશાંતિ ચાલતી હોય, તોફાન ચાલતું હોય, ત્યાંથી નાસવું નહિ, બલકે સામે ચાલી ચલાવીને પોતે કે પોતાના દૃઢધર્મી અનુયાયી દ્વારા અહિંસક ઢળે શાન્તિ સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ કરવો.

તે ઉપરાંત પણ શાસ્ત્રમાં દધિવાહન રાજાની રાણીનો પ્રસંગ આવે છે. તેમને ભાવ આવ્યો અને તેમણે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા સમયે તેમને ગર્ભ છે એનો ખ્યાલ ન હતો; પણ પાછળથી વિકાસ થતાં, તેઓ એનો પ્રસવ કરે છે અને બાળકને કાંબલમાં વીંટાળી જંગલમાં મૂકી આવે છે. એક આદિવાસી તેને લઈ જાય છે. રાજાને તેની ખબર પડે

છે. તે પોતાના બાળકની માંગણી કરે છે. પણ, પેન્ડો આદિવાસી આપવા ઇચ્છતો નથી. એટલે બન્ને વચ્ચે ઝઘડો થાય છે. સાધવીને તે વાતની ખબર પડે છે અને તે આવીને સમાધાન કરાવે છે.

આવા સામાજિક પ્રસંગોમાં પણ સમાધાન કરાવવાનું કામ સાધુઓ કરતા હોય, ત્યારે ધર્મની વાત આગળ વધારવા માટે, ગૂંડાગીરી અને અધર્મને અટકાવવા હોય, અસત્યને, અપ્રમાણિકતા ને પ્રતિષ્ઠિત થતાં અટકાવવાં હોય તો સાધુપુરૂષો એમાં રસ નહીં લે તો બીજું કોણ એ કામ કરશે? સાધુઓએ નાનું ધર મૂકીને આખા વિશ્વને કુટુંબ કર્યું, ત્યારે સમાજનાં મૂલ્યો માટે ત્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ એમણે છોડવાં જોઈએ.

ગૃહસ્થોને કેટલીક મર્યાદા નડશે પણ સંતોને હરકત આવતી નથી. ગૃહસ્થો માટે પણ ત્રણ મનોરથો શાસ્ત્રમાં આપ્યા જ છે :—

- (૧) ક્યારે બાહ્ય અને આંતર પરિગ્રહ છોડી નિર્ઐશ્ય બનું?
- (૨) ક્યારે સર્વથા આરંભ છોડી અનાસક્ત જીવન જીવું?
- (૩) ક્યારે પંડિત મરણને પામું?

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની તાલીમ

આ ત્રણેય મનોરથોમાં જોડો વિચાર વ્યક્ત થાય છે. તે વ્યક્તિની સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની તાલીમ વગર થતું નથી. પરિગ્રહથી મોહ છૂટવો કઠણ...તેમાં પણ શરીરનો મોહ છૂટવો વધુ કઠણ! એવીજ રીતે ગુસ્સાને જીરવવો કઠણ; ગુસ્સાની સામે શાંત રહેવું એથી પણ કઠણ અને ગુસ્સાને ખાળી નાખવો-પ્રેમભાવ દર્શાવવો એ એનાથી પણ કઠણ કામ છે.

આવકો પ્રતિક્રમણ કરે છે ત્યારે પાંચ વ્રતનાં પચ્ચક્રખાણુ ટુંક સમય માટે લે છે. ધીમે ધીમે તે કેળવાય છે. આ બધી તાલીમ છે. કોઈ એમ સમજે કે તાલીમ વગર હું ધારીશ તેમ કરી શકીશ તો તે ખોટું છે. વ્રત-પાલનથી વસ્તુનું જે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજાય છે, આચરાય

છે તે તાલીમ વગર આવતું નથી. પરિણામે નાની વસ્તુમાં પણ સિદ્ધાંત સચવાય છે કે વિસરાય છે તેની કાળજી રહેતી નથી. એટલેજ લોકોમાં ક્યારેક હિંસા પ્રગટ થતી જોવામાં આવે છે. અહિંસાના પૂજારી અને સમર્થક લોકો પણ ધર્મના નામે હિંસા ને ઉત્તેજન આપતા જોવામાં આવે છે. સિદ્ધાંત અને વહેવારના સુમેળ માટે તાલીમ ધણીજ જરૂરી છે.

તાલીમ પામેલાનો વહેવાર

જેમણે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની તાલીમ મેળવી હશે તેના વહેવાર કેવો હોવો જોઈએ? તે અંગે એક સુંદર ઉદાહરણ જૈન સૂત્રોમાં ધર્મરૂચિ અણુગારનું મળે છે.

તેઓ કડવું શાક લિક્ષામાં દહોરી લાવ્યા. હળાહળ ઝેર જેવું. ગુરુએ પરડી આવવા (નિર્જીવ સ્થાનમાં નાખી આવવા) માટે જણાવ્યું. પણ તેમાંથી એક ટીપું નીચે પડ્યું. તેની સુગંધના કારણે કીડીઓ ટપોટપ આવી અને અણુગારે જોયું કે તે બધી મરી ગઈ. અહીં સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન આવ્યો. કીડીઓ નાની હતી; પણ સિદ્ધાંત મોટો હતો. પોતાની ભૂલનો ભોગ બીજાને કેમ બનાવી શકાય? અંતે એ શાક એમણે પોતે ખાઈને બલિદાન આપ્યું—પ્રાણ છોડ્યા.

ધર્મ એટલે શું?

એટલે અહિંસક પ્રયોગો કરવા માટે ધર્મને સાચા શબ્દોમાં સમજવો પડશે. સુદર્શન શ્રમણોપાસકના પ્રસંગમાં; અર્જુનભાષીની પત્ની સાથે બલાતકાર કરનાર છ લલિતગોષ્ઠી (ગુંડા) પુરૂષોને રાજ્યનો ટેકો હતો. એ ઉપરથી આજના રાજકારણનો પણ વિચાર થાય છે. આજે કોંગ્રેસ સત્તા લેવા માટે ગમે તેવા લોકોને પોષે છે કારણકે ઉપર જવા માટે ભધું કરવું પડે છે. એમાં એકલી કોંગ્રેસનો દોષ નથી. જો રાજ્ય સાફ બનાવવું હોય તો સારા માણસોને રસ

લઈને મોકલવા જોઈએ, એવી જ રીતે ધર્મ-અહિંસાને સામુદાયિક રૂપ આપવું હશે તો એનાથી દૂર ભાગવાથી કામ નહીં ચાલે.

ધર્મ રક્ષાશે તો જ પ્રજા રક્ષાશે. જે ધર્મથી લોકોનું રક્ષણ ન થતું હોય તો સમજવું કે ત્યાં ખરો ધર્મ નથી. ધર્મ કોઈ ભાષણનો વિષય નથી. એ તો સતત આચરણની વસ્તુ છે. સત્યને મોખરે રાખી જીવનમાં અહિંસાનું આચરણ કરવું એ જ ધર્મ છે.

હિંસાના પ્રકાર :

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની વાત આવે છે એટલે સર્વ પ્રથમ હિંસા કેટલા પ્રકારની છે તે જાણી લેવું પણ જરૂરી છે. હિંસાના બે પ્રકાર છે : (૧) દ્રવ્યહિંસા અને (૨) ભાવહિંસા. કદાચ સકારણે કોઈ દ્રવ્યહિંસા કરે તો તે ક્ષમ્ય ગણાય છે. જેમકે ડોક્ટર દર્દીને ઝેરની દવાઓ આપે છે; પણ તે બચાવવા માટે. તેવી જ રીતે તે ઓપરેશન કરે છે અને દર્દી મરણ પામે છે તો તેવી હિંસા ક્ષમ્ય ગણાય છે. પણ ભાવ-હિંસા કદી ક્ષમ્ય બનતી નથી. કોઈ ઉપરથી સારું બતાવે; ખુશામત કરે પણ અંદરથી કપટ રાખે તો તે વધુ હિંસક છે. અહીં ઉપરથી દેખાતો અહિંસક અંદરથી વધુ હિંસક છે; ત્યારે પેલા ડોક્ટરના કેસમાં તે હિંસક દેખાવા છતાં વધુ અહિંસક છે.

જૈન ગૃહસ્થોના (શ્રાવકોના) અહિંસા વ્રતનું નામ છે—સ્થૂળ પ્રાણતિપાત-વિરમણુવ્રત. એટલે સ્થૂળ હિંસાથી દૂર થવું. એમાં સાધુઓ માટે તો બ્યાં સંપૂર્ણ હિંસા નિવૃત્તિનું મન-વચન-કાયાથી પ્રપણું છે ત્યાં શ્રાવકો માટે જાણી કરીને, હિંસા કરવાની ભાવનાએ હિંસા કરવા તથા કરાવવાની નિવૃત્તિ સૂચવવામાં આવી છે. જે કર્મથી સામાની હિંસા થશે-તે જાણી કરીને કરવું એ પોતાના અર્થમાં પૂર્ણ-હિંસા છે. એટલે અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કરનારે સર્વપ્રથમ તો લોકમાનસને ભાવ-હિંસા તરફથી વાળવાનું છે. દુલ્લહો, રમખાણો કે તોફાનો ફાટે છે ત્યારે ધણા લોકો દમ્ભો કરે છે-તેઓ તો નિંદનીય છે પણ એમનાં વખાણ કરનાર

એથી પણ ઉતરતી કોટિના છે. આ ભાવ-હિંસા જ; હિંસાને માનસમાં જગાડતી રહે છે. પરિણામે નાના અધડાથી લઇને વિશ્વયુદ્ધ થતાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

અહિંસક પ્રચારકની જવાબદારી

આવા તોફાન કે હુલ્લડો સમયે તો અહિંસક પ્રચારકની જવાબદારી સવિશેષ વધી જાય છે. ઘણા કહેશે કે તોફાનો અટકાવવાં રાજ્યનું કામ છે. આ લોકો એમ પણ કહે છે કે રાજ્યે ગોળીબાર પણ કરવો નહીં. તો કામ કઈ રીતે ચાલે ?

આવા સમયે સાચા અહિંસક પ્રચારકો રૂપે સાધુઓની પવિત્ર જવાબદારી મોટી આવે છે. તેમણે પ્રજાને એ રીતે ધડવી જોઇએ કે તેને તોફાન કરવાનો સમય આવે જ નહીં. જો કોઈવાર આવે તો પણ તેણે પોતાનાં તપ, ત્યાગ, અભિદાન વડે, રાજ્યને દંડ-શક્તિ વાપરતાં બચાવી લેવું જોઇએ. છોકરો પડતો હોય તો માતા બેસી નહીં રહે-તે જોખમ ખેડીને પણ તેને બચાવશેજ. તેમ સાધુ પણ છકાચના મા-બાપ છે. અન્યાયના પ્રસંગોએ તેમણે સામુદાયિક અહિંસાના રસ્તા બતાવવા જોઇએ.

સત્ય-અહિંસાને સમાજવ્યાપી બનાવવા ઘટે

અમારા પૂ. ગુરુદેવે એકવાર ગાંધીજીને પૂછેલું કે “લડાઈ જીતવા માટે ધર્મરાજ થોડું જૂઠું બોલ્યા હતા ! તો આપણે ‘પણ કોઈની સેવા માટે, કોઈના હિત માટે થોડું અસત્ય બોલીએ તો શું વાંધો છે ?’

ગાંધીજીએ કહ્યું: “એ મહાપુરુષ માટે હું કંઈ નહીં કહું. પણ સત્યના ભોગે સ્વર્ગનું રાજ્ય મળતું હોય તો હું તેનો ઇન્કાર કરું”

સત્ય બોલવું એક વાત છે; પણ તેને સામાજિક બનાવવું એ બીજી વાત છે. દુનિયા ઉપર આક્રમ આવે ત્યારે માર્ગ બતાવવો જોઇએ. ગાંધીજીને સ્વરાજ્યની ધૂન એટલી બધી હતી કે તેમને સત્ય પહેલાં અને

અહિંસા બીજી એમ કહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમના મને સામાજિક ન્યાય જાળવવા, સત્ય જાળવવા, અહિંસક પ્રયોગો કરવા માટે સ્વરાજ્ય જરૂરી હતું. એટલે તેમણે એ પ્રાપ્ત કર્યું પણ અહિંસાને સમાજ વ્યાપી બનાવીને.

હવે સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ એ રાજ્યને સારું બનાવવાની એટલી ફરજ અહિંસક પ્રયોગકારો ઉપર આવી પડી છે. એટલે સર્વપ્રથમ રાજ્યસંસ્થા પછી લોકસંસ્થા, લોકસેવક સંસ્થા અને પછી સાધક સંસ્થા એ રીતે દરેકને પવિત્ર બનાવવી જોઈએ. આમ નહીં થાય તો સામુદાયિક અહિંસાની વાત, સામુદાયિક પ્રમાણિકતાની શુદ્ધ નીતિની વાત અમલી થશે નહીં.



એટલે આજે દરેક ક્ષેત્રે અહિંસક પ્રયોગો કરવા જરૂરી બને છે, તેમ કરવા જતાં કંઈ સંસ્થા અહિંસાનો વિચાર કરે છે; તે પછી ક્યાં સંગઠનો છે જે અહિંસા અને નીતિમાં માને છે; પછી કઈ સાધક-સંસ્થા છે કે જે સત્ય અને અહિંસાને સામે રાખીને ચાલે છે તે બધું ક્રમવાર તપાસીને તેને ટેકો આપવો પડશે. કાંતો નવી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી પડશે. ગાંધીજીનો પ્રયોગ, તેમનો વ્યક્તિગત ન હોતો પણ દેશનો પ્રયોગ હતો. એ પ્રયોગ ચાલુ રહેત તો દેશમાં આજે જે સ્વાર્થ, સત્તાલોલુપતા, લાંચરૂશ્વત, સડો વિગેરે જોવા મળે છે તે દૂર થઈ જત. હજુ પણ મોટું થયું નથી. દરેક ક્ષેત્રે પ્રભાવ પાડવા માટે અહિંસાના વ્યાપક પ્રયોગ ચાલુ કરવા જોઈએ અને તે માટે અહિંસક સાધકોએ આગળ આવવું જોઈએ. એકવાર અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ થયો કે ઘણાં પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપોઆપ થઈ જશે.



ચર્ચા - વિચારણા

સંતો અને સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

શ્રી. પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં જણાવ્યું : “સ્વામી સહજનંદજીએ આખી કાઠી જાતિનું પુનરુત્થાન કર્યું. શ્રી. રવિશંકર મહારાજે સાબરકાંઠા, મહીકાંઠાના પછાત વર્ગના લોકોને દોર્યા. બાબર જેવા ગુનેગારને પણ અંતે ફાંસી થઈ ત્યારે મહારાજને મળીને કહેવાનું મન થયું કે “તમે બતાવેલ રસ્તો ખરો હતો. પણ મારાં કૃત્યો બદલ આ સજા મને ઓછી લાગે છે!”

એટલે સંતપુરુષોની આ અસર સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની દિશા સૂચવે છે.

•

સમાજનું ઘડતર થવું જોઈએ !

શ્રી. દેવજીભાઈ : “દશ વર્ષ પહેલાંની વાત છે.

લીંબડી સંપ્રદાયના એક વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાની અને ચારિત્ર્યશીલ સંત કચ્છના એક મોટા ગામમાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે આવ્યા હતા. ત્યાં ૬૦ ઘરો સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયના હતા. પણ ગામમાં ઉપ-સંપ્રદાયો હોઈને કુસંપ તેમજ ફાંટાઓ ધણા હતા. તેમણે બધાને બોલાવીને કહ્યું. પણ, તેની ધારી અસર ન થઈ. તેઓ ઊંડા વિચારમાં પડ્યા. જો મારા વચનોની અસર ન થાય તો હું ચાતુર્માસ રહીને પણ શું કરી શકીશ? કુસંપ ચાલુ હશે તો લોકો બ્યાખ્યાનોનો પણ ઊંધો અર્થ લેશે. તેમ જ મારાં પ્રવચનોમાંથી દરેક મનકાવતો અર્થ કાઢવાને બદલે અનર્થ વધારે ફેલાવશે.

તો કરવું શું? ચાતુર્માસ માંડી વાળું, એ પણ એક રસ્તો છે. પણ, તે નિષેધાત્મક અહિંસાનો. એટલે કે એક બાજુનો રસ્તો છે ત્યારે ભગવાન મહાવીરનો રસ્તો સર્વાંગી છે. તેમણે અહિંસાની વિધેયક

ખાનુ લઈને જાહેર કર્યું. “જ્યાં સુધી એક જ સંપ્રદાયમાં પણ કુસંપના કારણે ભાગલા છે ત્યાં એ સંપ્રદાયના પૂજ્ય એવા સંત આહાર પાણી કેવી રીતે લઈ શકે !”

તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. વાતાવરણમાં ખળભળાટ મચ્યો. પાંચમે દિવસે બધા ભેગા થયા. પોતપોતાની ભૂલો તેમણે કબૂલી અને આખા સંઘમાં એકતા-સુસંપનું સુવાસિત વાતાવરણ પ્રસરી ગયું.

પણ, એ જ સાધુ ખીજા કસ્યામાં ગયા. ત્યાંના કુસંપને શમાવવા પ્રયત્નો કર્યા પણ કારગત ન થયા.

આનું કારણ એ લાગ્યું કે ત્યાં ચાર જુદા જુદા ધર્મોના-સંપ્રદાયોના માણસો હતા. ખીજું ત્યાં સરળ સ્વભાવના ખેતી કરનાર લોકો કરતાં તે કસ્યામાં વેપારી લોકો વધારે હતા. આ રીતે વિચારતાં મને બેએક બાબતો મુખ્ય લાગી ?—(૧) જોણે અન્યાય નિવારણના કાર્યો કરી લોકશ્રદ્ધા ઊભી કરી છે એવી સંસ્થા દ્વારા આવા પ્રયોગો કરવા પડશે. (૨) તે સંસ્થાની સાથે લોકસંસ્થાઓ, સાધુ-વિભૂતિઓ, સેવક-સંસ્થાઓ, સુરાજ્ય સંસ્થાઓનું જોડાણ પણ જોઈશે. તો જ દરેક સ્થળે સામુદાયિક અહિંસાની દિશા દ્વારા રસ્તાઓ નીકળશે અને સમાજનું ધડતર થશે.

શ્રી. માટલિયા : રાજ્યસંસ્થાને જો કે પહેલો વિચાર કરવો જ પડશે. પણ સામુદાયિક અહિંસા તો લોકોમાં આપોઆપ પડેલ ધર્મ સંસ્કારના કારણે ધારણ થશે. રોમમાં લશ્કર અને ધર્મગુરુઓ પણ નિષ્કળ નીવડ્યા ત્યારે નિઃશસ્ત્ર બહેનોની કતારો નીકળી અને વિજય મળ્યો. આમ વ્યક્તિ કે સમૂહ ગમે તે રીતે પણ લોકોમાં પડેલ શીલ-સદાચારનું તત્ત્વ અને તેના પુરસ્કારકર્તાઓ જ જો અનિવાર્ય ઉપયોગી લેખાશે તો સંસાર સ્વર્ગમય બની જશે.

(૨૮-૭-૬૧)



સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં દબાણ

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોના મુદ્દો એ રીતે વિચારવાનો છે. એક તો વ્યક્તિગત રીતે દુઃખ સહન કરવું અને બીજો સમુદાય માટે દુઃખ સહન કરવું, દુનિયાનું ભલું થતું હોય અને સહન કરી લેવું તે એક વાત છે અને સમુદાય માટે, સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા માટે વેઠવું પડે તે બીજી વાત છે! આ અંગે થોડુંક અગાઉ વિચારાઈ ગયું છે.

એના ઉપરથી; સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં કોઈ દબાણને અવકાશ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે! અને આવું દબાણ હિંસામાં ખપે કે અહિંસામાં? દબાણ એટલે દમન. જે દબાણમાં સ્વેચ્છાએ પોતે પોતાની કે બીજાની ભૂલોને સાફ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય, તેનું દબાણ અહિંસક હોય છે. પણ જેમાં વ્યક્તિ પોતે પોતાની ભૂલોનો એકરાર કરીને સાફ કરતો નથી, ત્યાં બીજી યોગ્ય વ્યક્તિ, સમાજ કે રાજ્ય દ્વારા દબાણ થતું હોય છે એમાં એક જાતની સૂક્ષ્મ હિંસાનો અંશ હોઈ શકે છે. પણ જે હિંસાની પાછળ અહિંસાનું તત્ત્વ હોય તે હિંસા ખરેખર તો અહિંસાની દિશામાં જ પગલું છે. ડોક્ટરની વાટકાપનું દૃષ્ટાંત અગાઉ એ સંદર્ભમાં મૂકવામાં આવેલું.

શાસ્ત્રમાં હિંસાના બે પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે (૧) અશક્ય પરિહારવાળી હિંસા, (૨) નિવાર્ય હિંસા. એક હિંસા એવી છે કે જેને નિવારી શકાતી નથી; જેમકે ખાવા-પીવા તેમજ શ્વાસ લેવા માટે સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થાય છે. આવી હિંસાથી શ્રાવક નહીં, સાધુ પણ બચી શકતા નથી. એવી જ રીતે પ્રામાણિકપણે ગૃહસ્થજીવનમાં ધંધો કરવાથી પણ થોડીક અનિવાર્ય હિંસા થઈ જાય છે. આ હિંસા અનિવાર્ય છે. ત્યારે સ્વાદ કે વાસના માટે જમણી કરીને નાની મોટી હિંસા કરવી તે નિવારી શકાય છે અને તેને અનિવાર્ય ન ગણાવી શકાય.

પણ, જો અન્યાયના નિવારણ માટે વિરોધીઓ સાથે લડવું પડે તો તેવી હિંસાને, અનિવાર્ય હિંસા ગણવામાં આવી શકે. મહાભારતનું યુદ્ધ એવા પ્રકારનું યુદ્ધ હતું. ક્યાંક અન્યાય, શોષણ કે સતામણી થતી હોય; શિકાર, માંસાહાર કે શોષ માટે પ્રાણીવધ થતો હોય કે ગૂંડાગીરી કરીને સમાજને ભય પમાડતો હોય. તેની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવું પડે તો તેવી નાની હિંસા અનિવાર્ય બની ક્ષમ્ય બને છે. એના બદલે જેણે સામાજિક અન્યાય સર્જ્યો હોય કે સર્જવા કે વધારવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે ભાગ લીધો હોય, તેને માટે તે હિંસા ક્ષમ્ય નથી તેમજ એવા શોષકો, ગૂંડાઓ, અન્યાયી અને અયાચારીઓને સાથ આપવો પણ અક્ષમ્ય હિંસા ગણાશે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે તેમના એક સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને શ્રાવક વ્રતધારી અનુયાયી ચેટક રાજા માટે એક આવું યુદ્ધ અનિવાર્યપણે આવી પડેલું. તેઓ ન્યાયની પ્રડખે રહ્યા. તે વખતે લોહીની નદીઓ વહી, પણ એ બાબતનું રાજાના અંતઃકરણમાં ભારેભાર દુઃખ હતું. તેમનું આત્મભાન લોપાયું નહતું. એટલેજ મર્યા બાદ તેઓ સ્વર્ગ ગયા હતા. ત્યારે સામે પક્ષે કેાણિક વગેરેના અતિ-ગર્વના કારણે આ યુદ્ધ સર્જાયું. તેમની હિંસા ક્ષમ્ય ન હતી; શાસ્ત્રો કહે છે કે તેની કે તેના પક્ષકારોની ગતિ પણ તેવી જ થઈ.

દુનંદમાં માનવ વ્યક્તિ, માનવ-સંસ્થા, માનવસમાજ અને પ્રાણી સમષ્ટિ વગેરેના સંબંધમાં આમ વિવેકપૂર્વક હિંસા-અહિંસાનો તોલ કરવો પડશે. અહિંસાની દિશામાં જે પગલાં ભરાતાં હોય; અને તેમાં દબાણના કારણે થતી નજીવી અનિવાર્ય હિંસાને ક્ષમ્ય ધણી શકાય. ખરેખર તો આ દરેક પ્રસંગોમાં અંતિમ પરિણામ અહિંસક હોવા જોઈએ અને દરેક વાતનો વિચાર વિવેકપુરઃ સર હોવો જોઈએ.

અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે અમૂક પ્રકારનું દબાણ તો લાવવું પડશેજ એ અંગે આપણે અગાઉ અહિંસાના પ્રયોગોને સંક્ષિપ્ત

રૂપરેખમાં વિચારી ગયા છીએ. તે ઉપરથી વિશ્વમાં અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગો માટે કયા કયા દયાણો, કયે કયે સ્થળે અનિવાર્ય ગણાય તેના વિચાર કરીએ.

ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ત્રણ પ્રકારનાં દયાણો જોવા મળે છે; જેથી સંસ્કૃતિનું સાતત્ય જળવાઈ રહ્યું છે. જૈનોના ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

“ચત્તારિ પુરિસ જાયા પણ્ણતા તેજહા, આયંદમે જામમેગે નો પરંદમે, પરંદમે જામમેગે નો આયંદમે, એગે આયંદમે વિ પરંદમે વિ, એગે જો આયંદમે જો પરંદમે વિ ।”

દયાણની ચોભંગી ખતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “એક પુરુષ એવો છે જે પોતાનું દમન કરે છે; બીજાનું નહીં. (૨) બીજો પુરુષ બીજાનું દમન કરે છે પણ પોતાનું નહીં. (૩) ત્રીજો પુરુષ પોતાનું દમન કરે છે અને બીજાનું પણ દમન કરે છે; અને (૪) ચોથો પોતાનું દમન કરતો નથી તેમજ બીજાનું પણ દમન કરતો નથી.

આત્મદમન - પરદમન :

જૈન સૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો, અપ્પા હુ खल्ल दुदम्मो ।
અપ્પા દંતો સુહી હોઈ, અસ્સિં લોએ પરત્થય ॥
અને

માડહં પરેહિં દમ્મંતો, બંધણે હિં વહેહિં ય

—એટલે કે આત્મા (પોતાના) ઉપર દમન (દયાણ) કરવું જોઈએ. આત્મદમન કરવું ખરેખર કઠણ છે; પણ તેમ કરનાર આ લોક અને પરલોક ખન્નેમાં સુખી થાય છે. આત્મદમન એટલે સ્વેચ્છાપૂર્વક દયાણ લાવીને વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. આજના યુગના સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે આત્મદમન કરવાથી પોતાનું અને

જગતનું બલુ થાય છે. જાતે અમૂક બાબતોમાં દમન નહીં કરીએ તો અન્ય વડે આવશે જ. એના કરતાં સ્વેચ્છાએ દમન કરવું વધારે સારું છે. આત્મદમનમાં સ્વાધીનતા છે, બાહ્યદમનમાં પરાધીનતા છે.

પરદમન એટલે પારકા વડે દબાણપૂર્વક વૃત્તિનો નિરોધ કરવો. જે સંસ્થા, રાજ્ય, સમાજ વગેરેની કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની ઉપર સ્વેચ્છાએ આત્મદમન (દબાણ) ન સ્વીકારે તો તેને સંસ્થા, સમાજ, રાજ્ય વગેરેની સુવ્યવસ્થા જાળવવા માટે બહારનું દબાણ સ્વીકારવું પડશે. એ માટે જૈનસૂત્રોમાં બે શબ્દો છે (૧) પ્રાયશ્ચિત, (૨) દંડ. પ્રાયશ્ચિતમાં વ્યક્તિ પોતાની ભૂલ સ્વીકારી શુદ્ધિ માટે જાતે દમન (દબાણ લાવે) કરે છે. ત્યારે દંડમાં આચાર્ય કે સંધનો વડે અગર શાસનાધિકારી તેના ઉપર દબાણ લાવે છે. આચાર્ય તેને દીક્ષામાં નાનો કરી; સંધના વડા તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ઘટાવી અને શાસન-અધિકારી તેને દંડ કરી સજા કરે છે આવી સજામાં થોડીક હિંસા થાય છે. પણ, એક વ્યક્તિ અંગે થતી થોડી હિંસા વડે સમાજ, ન્યાય કે વ્યવસ્થાની સમતુલા જાળવાતી હોય તો તે અહિંસાની દિશામાં પગલું ગણાશે.

દબાણ-દમન :

દબાણ અને દમન બે શબ્દો સમજવા જેવા છે. દબાણમાં “લાવ” છુપાયેલો છે એટલે કે તે બાવ પ્રગટ કરે છે ત્યારે દમન એ બાવનું ક્રિયા રૂપાંતર છે. આમ એ બન્ને શબ્દોનો લાવાર્થ એક જ થાય છે.

ઉપરની ચોબાંગીમાં બતાવેલ પહેલા પ્રકારના પુરૂષો સાધુ-પુરૂષો હોય છે; તેઓ સ્વેચ્છાએ જાતે પોતાની અને સમાજની ભૂલોનું પ્રાયશ્ચિત સ્વીકારી આત્મદમન કરે છે. ત્રીજા પ્રકારના પુરૂષોમાં આચાર્ય, નેતા કે અધિકારી આવે છે જેમને પોતાનું તેમ જ પારકાનું દમન કરવું પડે છે. આવા લોકો ઉપર અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગોની

વધારે જવાબદારી રહે છે. બીજા પ્રકારના લોકો એટલે હિંસક, ઝડપી કે દાંડતત્ત્વો હોય છે. ત્યારે ચોથા પ્રકારના લોકો નિષ્ક્રિય, આળસુ હોય છે. એવા લોકોથી કોઈ પણ પ્રકારના સમાજ વિવેકની આશા રાખવી વધારે પડતી છે. એવા તામસી લોકો જ્યાં વધારે હોય તેવા સમાજમાં અનિષ્ટોનો વધારો થતો હોય છે, અને સમાજ દુઃખી, અવ્યવસ્થિત અને અશાંત થતો હોય છે.

ગાંધીજીનું આત્મદમન અને પરદમન :

આત્મદમન સાથે પરદમનની વાતને વધુ સમજવા માટે આપણે મહાત્મા ગાંધીજીનાં જીવન પ્રસંગો લઈએ.

હરિજન આશ્રમમાં એકવાર ગાંધીજીના નાના પુત્રે મીઠું લેવાની હઠ કરી. આશ્રમનો નિયમ હતો કે મીઠું વાપરવું નહીં. કસ્તુરબા કંઈકે નરમ થયા પણ ગાંધીજીએ સાફ કહી દીધું કે આપણે કરેલા નિયમનું પાલન આપણે કરવું જ જોઈએ.

બાળકે હઠ પકડી કે નહીં ખાઉં. બાપુએ સાફ કહી દીધું કે ખાવું હોય તો ખા ! પણ મીઠું નહીં મળે ! તે સાથે બાપુનો નિયમ હતો કે બધા ન ખાય ત્યાં સુધી તેઓ ન ખાતા ! હવે છોકરો ન ખાય તો બાપ ક્યાંથી ખાય ? સાંજ સુધી બાપ-દીકરા બન્નેએ ન ખાધું. પણ પછી દીકરાએ મીઠું મૂકી દીધું અને તેની આદત સુધરી. તે વખતે બાપુ જરાક ઢીલા પડ્યા હોત તો આશ્રમમાં કોઈ નિયમ ટકત જ નહીં. આમ આત્મદમન સાથે પરદમન તેમણે કર્યું.

ધણા લોકો કહેશે કે જેની બુદ્ધિ ખિલી નથી, એવા બાળક બપર આવું દબાણ લાવવું જરૂરી છે ? બાળકમાં તો પાડે તેવી ટેવ પડે એટલે આમ કરવું જરૂરી છે. તેમાં પણ સ્વજનો માટે તો વધુ કડક થઈએ તો જ નિયમો ટકી શકે. એટલે એમ કરવું અનિવાર્ય બને છે.

એક બાળક માંદું છે. વૈદે તેને દૂધ સિવાય કંઈ પણ આપવાની

મનાઈ કરી છે. તે વખતે જો મા તેને કંઈક ગળપણુ આપે તો તેના રોગમાં વધારો જ થશે. અહીં ખરેખર દયાણુ રોગી ઉપર નહીં પણ રોગ ઉપર છે. એટલે સમાજમાં જ્યાં અનિષ્ટો ચાલતાં હોય; ફૂલતાં-ફાલતાં હોય ત્યારે તેમને અપ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે સીધું દયાણુ અનિષ્ટ-કારો ઉપર અને આડકતરી રીતે અનિષ્ટો ઉપર લાવવું જ પડશે. તે વખતે સમાજ હિતેશ્રી પુરુષો સામાજિક મૂલ્યો સાચવવા માટે દયાણુ નહીં લાવે તો સમાજ વ્યવસ્થા બંધી ચૂંથાઈ જશે. છોકરાને ફેડકો થયો હોય અને મા પંપાળ્યા કરે તો છોકરો હેરાન થાય. ત્યારે માએ પડ કાઢી નાખવું જ જોઈએ. એવી જ રીતે સામાજિક અનિષ્ટોના ફેડકાને સમાજસેવકોએ પંપાળવો નહિ પણ દયાણુ લાવીને સાફ કરી નાખવો જોઈએ.

ગાંધીજીનો બીજો એક પ્રસંગ છે. તેઓ જેલમાં હતા, ત્યારે કાકાસાહેબે એક વાર કહ્યું : “ આજે મારે પૈયું ખાવું નથી ! ”

પછી બાપુજી માટે કોઈ પૈયું લાવ્યું. કાકાસાહેબનું મન વિચલિત થયું. તેમણે પૈયું ખાઈ લીધું. બાપુને ખબર પડી તો તેમણે તેને ગંભીર અર્થમાં લેખીને કહ્યું : નેતાની વધારે જવાબદારી છે. તેની ઝીણામાં ઝીણી વાતનું અનુકરણ સમાજ કરે છે. જગત આપણી સામે મીંટ માંડે છે. આપણે વ્રત લઈને તોડીએ તે ન ચાલે ! ” તેમણે પ્રાયશ્ચિતરૂપે પૈયું આજીવન નહીં ખાવાનો નિર્ણય કર્યો. કાકાસાહેબને પણ ભૂલ સમજાઈ અને તેમણે પણ પૈયું છોડ્યું.

જ્યારે અહીં સ્વરાજ્યની લડત ચાલતી હતી ત્યારે ચર્ચિલ યુદ્ધ ચલાવતા હતા. તે વખતે તેને વધારે તાણુ ન પડે તે માટે રવિવારે પિકેટિંગ બંધ રાખવાનું ગાંધીજીએ સૂચવ્યું હતું. એક બાજુ ચર્ચિલને રવિવાર માટે ચિંતા ન વધારવી. બીજી બાજુ સુભાષબાણુને કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જવી. એ બાપનું “ છે યુદ્ધ તો જમવું. પણ પ્રેમ રાખી ! ” સૂત્રને ચરિતાર્થ કરવું હતું. ક્યારેક

બીજા માટે આત્મદમન કરવું પડે; તો ક્યારેક પોતાના ઉપર દયાણુ લાવીને બીજા ઉપર દયાણુ લાવવું અનિવાર્ય બની રહે છે.

પરદમન કે દયાણુ એ જ વ્યક્તિ કરી શકે જે આત્મદમન કરતો હોય. તેના અભાવે સમાજ અને સંસ્થાઓ બગડી જાય છે કાં વેર-વિખેર થઈ જાય છે.

દયાણુના પ્રકાર

પ્રાચીન કાળની પરંપરાને દૃષ્ટિમાં રાખીને ભારતના સમાજ-શાસ્ત્રીઓએ ત્રણ પ્રકારનાં દયાણુ નક્કી કર્યાં હતા :—(૧) આધ્યાત્મિક દયાણુ; (૨) નૈતિક-સામાજિક દયાણુ; અને (૩) રાજકીય દયાણુ. હવે આ બધાને વિગતવાર વિચારીએ.

આધ્યાત્મિક દયાણુ : આધ્યાત્મિક દયાણુ સહુથી ઊંચું અને શુદ્ધ અર્થસંકેત દયાણુ છે. આ દયાણુના કારણે માનવસમાજમાં કદિ હિંસા ન થાય એ રીતની વ્યવસ્થા ગોઠવવાની હોય છે. જેમ માંદા ન પડવા માટે નિયમિત ખાન-પાન અને પથ્યનું પાલન કરવું જરૂરી છે તેવું આનું છે. તે છતાં રોગ થાય તો ઉપવાસ-લાંઘણ વિ. કરીને નિસર્ગોપચાર વડે. તેના ઇલાજ કદાચ લાંબો અને દુઃખદ હશે પણ તે તાત્કાલિક જલદ દવાઓ ખાઈને નવા રોગો પેદા કરવા કરતાં સાચું ગણાય. તેવીજ રીતે આધ્યાત્મિક દયાણુ પહેલી નજરે મોટું અને દુઃખ ભરેલું લાગે છે, પણ તેનું પરિણામ સ્થાયી ઉકેલમાં આવે છે. જે કે આ દયાણુ લાવનાર વ્યક્તિ માટે તો એ સહજ હોઈને તેને આકર્ષ લાગતું નથી; પણ સમાજનું દિલ હયમચાવી મૂકનારૂં તે હોય છે.

ભગવાન મહાવીરે પાંચ માસ પચ્ચીસ દિવસનો અભિગ્રહ સમાજ ઉપર આધ્યાત્મિક દયાણુ લાવવા માટે કર્યો ત્યારે તે વખતનો સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો હતો. પણ તેની સમગ્ર સમાજ ઉપર અસર થઈ અને સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને દાસીપ્રથાનું અનિષ્ટ દૂર થયું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદુ ધર્મનાં કલંક સમાન અસ્પૃશ્યતા સામે આમરણ અનશન કર્યું ત્યારે આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો. પણ તેનાથી ઘણા પંડિતો અને ધર્મનાયકોએ યુગધર્મ ઓળખી લીધો અને દેશ તેમજ દુનિયાને મોટો લાભ થયો. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે આપુના દિલ્હીના ઉપવાસોનું પણ એ જ કારણ હતું. અંતે એવું થઈ મ્યું હતું કે આપુનું શરીર હિંદના મહાસમાજનું બની ગયું હતું.

આમ આધ્યાત્મિક દબાણનો સીધો એને વહેવારિક અર્થ એ થયો કે વ્યક્તિરૂપે, તે વિશ્વરૂપી કુટુંબીજનો ઉપર પોતાના તપત્યાગનું દબાણ લાવે. તેની અસર એ થાય કે સમાજને અનિષ્ટો અનિવાર્યરૂપે દૂર કરવાં પડે. આમાં સમાજને પ્રારંભમાં દુઃખ તો થાય; પણ અનિષ્ટો દૂર થતાં તેનું પરિણામ એકાંત સુખરૂપે આવે.

નૈતિક-સામાજિક દબાણ : નૈતિક સામાજિક દબાણનો ક્રમ ખીજો મૂક્યો છે. એનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિ, પારાશર સ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ તેમજ નીતિગ્રંથોમાં મળે છે.

કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થાની ભયંકર ભૂલને સુધારવા માટે ચોક્કસ સિદ્ધાંતોને અનુસરનારી વ્યક્તિ, સંસ્થા કે સમાજ અહિંસક દિશા સામે રાખી સામાજિક અસહકારનું જે પગલું ભરે છે એની સાથે જ વ્યવસ્થિત જનસંગઠનો કાયદાના રક્ષણપૂર્વક તપ-ત્યાગયુક્ત રહીને ગુનેહગારના હૃદયને સ્પર્શ કરવા માટે પ્રયોગ કરે છે; તેથી સામાજિક-નૈતિક દબાણ લાવી ગુનેહગારને ગુનો કપૂલ કરવા બાધ્ય કરે છે; તે આ દબાણનું કારણ છે. આ દબાણ વડે વ્યક્તિ પોતાની ભૂલની ભયંકરતાને અનુભવે અને તે કે સમાજની અન્ય વ્યક્તિ ફરી તેવું ન કરે તે આ દબાણ લાવવાનું પ્રયોજન હોય છે. તે છતાં પણ વ્યક્તિ ન સુધરે તો તેનો અહિંકાર કરો એ આ દબાણની ઉચ્ચતમ મર્યાદા છે.

વર્તમાન યુગમાં ગાંધીજીએ આ દબાણને રાજનૈતિક ક્ષેત્રે વાપર્યું.

તેમણે બ્રિટીશ રાજ્ય સામે આ દબાણ ત્રણ પ્રક્રિયા વડે આણ્યું :
(૧) સત્યાગ્રહ, (૨) પિકેટીંગ અને (૩) અસહયોગ આંદોલન.

આવું આંદોલન; રચનાત્મકકાર્યકરોની સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળી સંસ્થાના માર્ગદર્શન હેઠળ અને વિશ્વાનુબંધલક્ષી સાધુસાધ્વીની પ્રેરણાથી ચાલે તો તેની ધારી અસર થાય. કદાચ તેના ઉપર સીધી અસર ન થાય તોયે તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તો અવશ્ય વૃદ્ધિ પડે. ભૂતકાળમાં ભારતે ગાંધીજી દ્વારા અને એક વિશ્વલક્ષી રાજકીય સંસ્થા કેંગ્રેસ દ્વારા આવેા પ્રયોગ બ્રિટીશ રાજ્ય સામે કર્યો હતો; તેની ધારી અસર પણ પડી. આજે ફરી આ બંને દબાણને જાગૃત કરવું વધારે જરૂરી છે, જેથી ભારતના આંતરિક દોષો તેમજ વિશ્વના દોષો ઘટી શકે.

જ્યાં આધ્યાત્મિક દબાણ એકલું ઉપયોગી ન થાય ત્યાં દરેક ક્ષેત્રે નૈતિક-સામાજિક દબાણનો પ્રયોગ અનિવાર્ય બની રહે છે.

રાજકીય દબાણ

ઉપરના જે દબાણોનાં સંદર્ભમાં રાજકીય દબાણ પણ અનિવાર્ય છે; પણ એનો નાબૂદ રહેવો જોઈએ. કારણ કે રાજકીય દબાણમાં આર્થિક અને શારીરિક સગ્ગઓ મુખ્ય રહે છે. આધ્યાત્મિક દબાણમાં માનસિક સગ્ગ મુખ્ય હોય હોય છે, જ્યારે નૈતિક-સામાજિક દબાણમાં સામાજિક સગ્ગ મુખ્ય હોય છે. એકલી શારીરિક સગ્ગઓ હમેશાં અનિષ્ટોને વધારવામાં મદદ કરે છે એટલે જ્યાં આધ્યાત્મિક નૈતિક-સામાજિક દબાણ પણ નિષ્ફળ નીવડતાં હોય ત્યાંજ રાજકીય દબાણ લાવવું જરૂરી થાય છે.

કેવળ રાજકીય દબાણનો અર્થ એવો થાય કે રાજ્યના કાયદા કાનૂન અને દંડવિધાનને માન આપવું. તેથી કાયદો-પોલિસ કે હિંસા શક્તિની પ્રતિષ્ઠા જામે છે. રાજ્યના હાથમાં હલ્લખંદારની શક્તિ આવી પડે છે. પરિણામે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ-શક્તિ ત્રણેય કચડાઈ જાય છે. જે રાજ્યમાં ઓછા કાયદા અને સગ્ગ છે તે રાજ્ય સારું છે.

રશિયાએ આ આદર્શ રાખ્યો. પણ ત્યાં આધ્યાત્મિક દબાણવાળી સાધુ ને ધર્મસંસ્થાને અવગણી નાખવામાં આવી. સંસ્થાના દોષોને અવગણ્યા હોત કે સામાજિક તાકાત ઊભી કરીને અવગણ્યા હોત તો વાંધો ન હતો. પણ ત્યાં પ્રચંડ દંડશક્તિ દ્વારાએ બધું થયું એટલે રશિયા લશ્કરવાદમાં અટવાઈ ગયું. પરિણામે ત્યાં લોકોમાં જે આત્મસંતોષ હોવો જોઈએ તે નથી; અને લોકો હંમેશ માટેના રાજ્યના દબાણની ગુલામીમાં જ જીવતા હોય છે. પણ, ભારતમાં ગાંધીયુગે નૈતિક-સામાજિક અને આધ્યાત્મિક દબાણ આણી સંગઠિત અને સામર્થ્ય રૂપે સ્વરાજ્ય લખને તેનું કેવું પરિણામ આવી શકે છે તે દેખાણું છે.

આ ત્રણેય દબાણોનું મહત્વ પણ જે ક્રમમાં રજૂ કરાયું છે તે જ ક્રમે જળવાઈ રહેવું જોઈએ. આધ્યાત્મિકથી કામ ચાલતું હોય તો નૈતિક-સામાજિક દબાણ ન લાવવું જોઈએ અને એ બંનેથી કામ નીકળતું હોય તો રાજનૈતિક દબાણ ન લાવવું જોઈએ. પહેલાં બે દબાણોમાં શુભલાવના તપ-ત્યાગ, પ્રભુપ્રાર્થના શુભસંકલ્પ, શુભસૂત્રોચ્ચારણ દ્વારા વાતાવરણ તૈયાર કરવાનું હોય તેવાં અહિંસક દબાણો જે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોમાં લાવવામાં આવે છે, તે દબાણ રૂપે નહીં લાગે.

દબાણ હિંસા કે અહિંસા

કેટલાક લોકો દબાણને હિંસા કહીને સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં વાપરતા નથી. તેઓ વ્યક્તિગત ઉપવાસોમાં માને છે પણ સમૂહ વડે મોટું આંદોલન ઉપાડી, ઉઠાપોઠ મચાવી ગુનેગારની પ્રતિષ્ઠા તોડવી, તેના પ્રત્યે સમાજમાં ઘુણા પેદા કરવી કે તેનો સમાજ દ્વારા અસહકાર કે બહિષ્કાર કરાવવામાં એક નૈતિક સામાજિક દબાણ લાવવામાં સૂક્ષ્મ હિંસા માનતા હોય છે. એટલે તેઓ આવા આંદોલનોમાં પડતા નથી. આવાજ લોકો ઘાંડતરવો, અનિષ્ટો, સામાજિક વ્યવસ્થા તોડનારાઓ સામે મૌન રહે છે; પણ પ્રજ્ઞના જનમાલને નુકસાન પહોંચાડતા આ તરવોની રક્ષા કરવા માટે

પોલિસને ગોળીબાર કરવો પડે તો તેનો વિરોધ કરતા હોય છે. હવે રાજ્યને તો પ્રજના જનમાલનું રક્ષણ સોંપવામાં આવ્યું છે. એટલે જો આ લોકો સરકાર ગોળીબાર ન કરે એમ ઇચ્છતા હોય તો તેમણે દાંડ-ગુન્હેગાર કે અનિષ્ટ તત્ત્વો માથાભારે ન થાય તે માટે નૈતિક સામાજિક દબાણ લાવું જોઈએ અને તેમને જનમાલને નુકશાન પહોંચાડતાં અટકાવવા જોઈએ. આવા નૈતિક સામાજિક દબાણવાળા અહિંસક પ્રતિકારને શુદ્ધ પ્રયોગ આપણે કહીએ છીએ.

એટલેજ દિલાષી રાજ્યને તોડવા માટે જ્યારે ૧૯૫૬માં મહાગુજરાત જનતા પરિષદ દ્વારા તોફાન થયું; પત્થર મારો કરાયો ત્યારે તે મહા હિંસાને નિવારવા માટે આપણે જનસંગઠનોની અહિંસક ટુકડીઓ મોકલી સક્રિય પગલાં લીધાં; શાંતિ સ્થાપવા માટે શાંતિ સૈનિકોને મોકલ્યા અને આ તોફાની લોકોને વખોડવા માટે તથા જનતાને સાચી વસ્તુ સમજાવવા માટે નિવેદનો બહાર પાડ્યાં. તે વખતે સર્વોદયો લોકોને ગળે આ વાત ઊતરતી ન હતી. એક વર્ષ પછી સંત વિનોબાજી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું: “પ્રજના પત્થરમારો કરતાં સરકારની ગોળી અહિંસાની વધુ નજીક છે. કારણ કે પ્રજને પત્થરમારો કરવાનો અધિકાર કોઈએ આપ્યો નથી જ્યારે પ્રજની જનમાલની સુરક્ષા માટેનો પરવાનો પ્રજાએ સરકારને આપ્યોજ છે.”

એટલે સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં લાવવામાં આવતું દબાણ મોટી હિંસાને અટકાવવા માટે નાની અને સૂક્ષ્મ હિંસા હોઈને ક્ષમ્ય ગણી છે કારણ કે તે અહિંસા-લક્ષી હોય છે.

કેટલાંક ઉદાહરણો

આને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ. પહેલો પ્રસંગ રામનો છે. રામ વાલીને મારે છે ત્યારે ઓથે રહીને બાણ મારે છે. કારણ કે તે નાનાભાઈ સુગ્રીવની પત્નીને ધરમાં રાખીને બેઠો હતો. રામચંદ્રજી માટે બાણ હિંસા કરતાં સંસ્કૃતિનો નાશ

મોટી હિંસા હતી. તેમણે સુગ્રીવને સામે થવા માટે મોકલ્યો અને ઓથે રહીને વાલીને બાણ માર્યું. કારણ કે કારણ વગર તેઓ વાલીને મારી શકતા ન હતા. જો સમગ્રવટથી પતે તો પતાવવું હતું. ન પતે તો અન્યાયીને ઠાર કરવાનો હતો જેથી સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનું રક્ષણ થઈ શકે. આ પ્રસંગમાં એક બીજી વાત પણ છે કે જો ગુસ્સે થઈને વાલી સુગ્રીવને મારી નાખે તો પછી રાવણ સામે યુદ્ધ કરવામાં તેમને કોઈ રાહબર ન રહે. એટલેજ તેમણે સુગ્રીવને માળા પહેરાવીને મોકલ્યો હતો જેથી બે ભાઈની સ્પષ્ટ ઓળખાણ થઈ શકે.

અહીં એ પણ વિચારવાનું છે કે જો એક અનિષ્ટ સમાજને નુકશાન પહોંચાડતું હોય અને બીજું વ્યક્તિને, તો વ્યક્તિને થતું અનિષ્ટ નષ્ટ કરી સામાજિક અનિષ્ટને રોકવું જોઈએ. આ સમાજ એટલે શરીર નહીં, પણ સંસ્કૃતિ. તેના રક્ષણ માટે રામે વાલીને છુપાઈને માર્યો તે યુદ્ધના નિયમ વિરૂદ્ધ હોવા છતાં, મોટું અનિષ્ટ રોકનારું હતું.

બીજો પ્રસંગ છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો તેમણે શસ્ત્ર સંન્યાસની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી પણ જરૂર પડી ત્યારે રથનું પૈડું પકડીને ફેરવ્યું ખરું. તે સિવાય તેમણે ધર્મરાજ પાસે “અશ્વત્થામા હત : નરેવા કુંજરેવા” એવું અર્ધ સત્ય બોલાવ્યું. એનું કારણ હતું કે દુર્યોધનનો પક્ષ અન્યાયનો હતો તે છતાં તેની સાથે ભીષ્મ દ્રોણ જેવા મહારથીઓ સત્યને ઉપર મૂકીને લડે તો દાંડાઈનીજ જીત થાય. એટલેજ તેમણે લોહું તપે ત્યારે ધા કરવાની નીતિ અપનાવી દ્રોણાચાર્યને શસ્ત્ર-ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી. અંતે દુર્યોધન હાર્યો અને પાંડવો જીત્યા. જો તે વખતે અન્યાય અને દાંડાઈને વિજય મળત તો સામાજિક મૂલ્યો ધટી જત. એટલે એ નબળાઈ ક્ષમ્ય ગણવામાં આવી.

ત્રીજો પ્રસંગ એક પઠાણની બકરીનો છે. તે બકરી સારૂં દૂધ આપતી હતી. એક વખત એક વાણિયાના દીકરાને દૂધની ખૂબ જરૂર હતી. ક્યાંયે દૂધ ન મળ્યું. એણે આ પઠાણની બકરી જોઈ અને

આસપાસ કોઈ ન હોઈને દૂધ દોહી લીધું. પઠાણની સ્ત્રીને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેણે પઠાણને પાનો ચઢાવ્યો : “આજ તો બનિયેકા ખેટા દૂધ ચૂરા ગયા; કલ બકરીભી ઊઠા જાયેગા !”

બહેનોમાં તો વાણીની શક્તિ હોય છે. તે સારા માર્ગે પણ ચઢાવી દે અને અવળા માર્ગે પણ ચઢાવી દે. પઠાણને ચઢ્યો ગુસ્સો. તે ધૂરો લઈને નીકળ્યો અને પહેાંચ્યો વાણિયાની દુકાને. બાપા સમજી ગયા અને છોકરાને ઘરમાંથી ધસડીને ભરખબરમાં લઈ આવ્યા. કોઈ કંઈ ખોલે તે પહેલાં તડાતડ ત્રણ-ચાર ઠોકી દીધી. લોકો ભેગા થઈ ગયા. અને છોડાવવા લાગ્યા પણ બાપ ન છોડે. અંતે પઠાણનું દિલ પણ પિગળ્યું. તેણે કહ્યું : “અરે ભાઈ બચ્યા હૈ ! છોડ દે !”

બાપા કહે : “ના એ ન ચાલે ! આજે દૂધ ચોરી આવ્યો કાલે એ શું નહિ કરે !”

અંતે પઠાણે છોકરાને છોડાવીને માફ કરાવ્યો. બાપ છોકરાને લઈને ઘેર આવ્યા. છોકરાની માએ ઠપકો દેતાં કહ્યું : “મારી નાખવો હતો.”

બાપાએ કહ્યું : “મારા હાથના ત્રણ તમાચાથી તો એ બચ્યો છે નહીંતર પેલો પઠાણ જ હંમેશ માટે ધૂરો ધોંચી દેત !”

છોકરાને મારતી વખતે બાપના દૃઢ્યમાં તો અહિંસા જ હતી. આમ મોટા અનિષ્ટને નિવારવા માટે જે દબાણ લાવવામાં આવે અને તેમાં થોડીક હિંસા થાય તો તે ક્ષમ્ય ગણાય છે.

દબાણ કોણ પહેલું કરે ?

પ્રશ્ન એ છે કે આવાં અનિષ્ટોનાં નિવારણ માટે આધ્યાત્મિક દબાણ કોણે કરવું જોઈએ ? એ માટે તો આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવતા સાધુ-સંન્યાસીઓએ આગળ આવવું જોઈએ. પોતાનાં આધ્યાત્મિક દબાણથી કામ ન કરે તો તેમણે સામાજિક-નૈતિક દબાણનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ !

ધણા લોકો કહે છે કે સાધુઓનું કામ તો ઉપદેશ આપવાનું છે. તેમને સાંસારિક બાબતોમાં પડવું ન જોઈએ! ચીન અને રશિયાનાં ઉદાહરણો આપણી સામે જ છે. જો સાધુ સમાજ અનિષ્ટો સામે આંખેમીંચામણાં કરશે તો તેમની સાધનામાં આવો વર્ગ અંતરાયો આણશે એટલું જ નહીં ધણીવાર તેમની પ્રતિષ્ઠા તોડવાનું કાર્ય પણ કરશે.

ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

चरे प्याई परिसंक्रमाणां, जं किंचि पासं ईह मज्जमाणो

—એટલે કે સાધુ ખૂબ જોઈ જોઈને ચાલે અને વચ્ચે જો પાશ-બંધન આવે તેનાથી બચે. એનો અર્થ આજે તો કેવળ કીડી-મકોડી જોઈને ચાલવાનો કરવામાં આવે છે; પણ ખરેખર તો વ્યાપક અર્થમાં સમાજમાં ચાલતાં અનિષ્ટોનાં પાશ બંધનોનો વિચાર કરે કે આ અનિષ્ટ દેશ, સમાજ, ધર્મ કે સંસ્કૃતિને નુકસાન પહોંચાડનાર છે કે નહિ? જો એમ હોય તો તેવાં પાપોને દૂર કરવા માટેનું સતત ચિંતન કરે અને તેમને તોડતો ચાલે, એમ ઘટાવી શકાય.

તે માટે એક ચોલંગી ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

आपणो नाम मेगे वज्जं पासेई, नो परस्स,
परस्स नाम मेगे वज्जं पासेई नो अप्पणो;
एगे अप्पणो वि वज्जं पासेई, परस्स वि,
एगे नो अप्पणो नो परस्स वज्जं पासेई

—એવી જ રીતે એક ચોલંગી “વજ્જં પાસેઈ” પછી “વજ્જં ઉદીરેઈ”ની છે અને ત્યાર પછી “વજ્જં ઉત્તસામેઈ”ની ચોલંગી છે. આ ત્રણે ચોલંગીઓમાં “વજ્જં” એટલે પોતાના અને સમાજના અનિષ્ટો જોવાની ઉદીરણા—ઘટાડવાની તેમજ ઉપશમન કરવાની અનુક્રમે ત્રણેયમાં આવી છે.

અહીં જે “વજ્ર” શબ્દ છે તેના સંસ્કૃત ભાષામાં ત્રણ રૂપો થાય છે. (૧) વજ્ર્ય (૨) અવઘ અને (૩) વજ્ર એની ટીકા જોતાં તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જશે:—

वज्र्येति ईति वज्र्यम्, अवघं वा अकार लोपात् वज्रवद वज्रं वा गुरुत्वात् हिंसानृतादि पापं कर्म, तदात्मनः संबन्धि कल्हादेर् पश्यति पश्चात्तापात्त्वित्वात् न परस्य तं प्रत्युदासीनत्वात् । अन्यस्तु परस्य नात्मनः सालिमानत्वात् । ईतर उभयोः यथावद्भवस्तु बोधात् । अपरस्तु नोभयो विर्मूढत्वात् । दृष्ट्वा एक आत्मनः सम्बन्धि अवघमुदीरयति, भणति यदुत मयाकृतमेतदिति...एषं उपशमयति पापं कर्म: ।

અર્થાત્—જે વસ્તુ વજ્રનીય છે—છોડવા લાયક છે તેને વજ્ર્ય કહે છે. પાપ પણ અવઘ હોઈને તે પણ વજ્ર્ય છે, અથવા વજ્રની પેઠે ભારે હોવાથી પાપ—અનિષ્ટ હિંસા—અસત્ય વિ. પાપકર્મને પણ વજ્ર્ય કહ્યાં છે.

ઉપરની ચોખંગીમાં પહેલા પ્રકારનો પુરુષ પોતાનાં પાપો, દોષો કે અનિષ્ટોને જુએ છે પણ જિનકલ્પી સાધુ હોઈને બીજાના અનિષ્ટો પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે. બીજા પ્રકારનો પુરુષ માત્ર બીજાના જ દોષો જુએ છે—પોતાના નહીં, ત્રીજા પ્રકારનો પુરુષ પોતાના અને સમાજના બંનેના દોષો જુએ છે; ત્યારે ચોથા પ્રકારનો પુરુષ મૂઢમતિ હોઈને તેને ક્યાંયે અનિષ્ટો દેખાતા નથી । આમાં સ્થવિર કલ્પી (સમાજની વચ્ચે રહી સાધના કરનાર) સાધુ માટે ત્રીજો ભંગ છે. તે અનિષ્ટો સામે આંખ મીંચામણા કરી શકે જ નહીં. તેમજ માત્ર અનિષ્ટો જોઈને તે ન બેસી શકે. તે અનિષ્ટોને ખુલ્લાં પાડે, અનિષ્ટોનો ઇકરાર કરે—કરાવે છે અને આ રીતે તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘટાડી સ્વપરના અનિષ્ટોને શાંત કરે તેમજ કરાવે છે.

અહીં અનિષ્ટોને તોડવા; ખુલ્લાં પાડવા (ઉદીરણ) અને ઉપશમન કરવા એ ત્રણેય બાબતો બહુજ સ્પષ્ટતા પૂર્વક કહેવામાં આવી છે. છતાં

ધણાં લોકો કહેશે કે અનિષ્ટો અંગે ઉઠાપોઠ કરવો એ તો નારદિયાવેડા છે. ચોરને કહે કે ચોરી કર અને શેઠને કહે કે જાગ ! પણ ખરી રીતે વાત એવી નથી. અહીં ઉદીરણાની સાથે ઉપશાંત કરવાની વાત પણ છે. જ્યારે સામૂહિક રૂપે સમાજમાં અનિષ્ટો સામે આંખમિચામણાં થતાં હોય; કોર્ટ પણ ન્યાય આપવામાં લાચાર બને; પંચો પાસેથી પણ સાચો ઇન્સાફ ન મળે, દાંડ તરવો જોર કરે તેમજ સમાજમાં સત્ય-શીલ-સદાચાર ચૂકાતાં હોય ત્યારે સાચો સંત કઈ રીતે ચૂપ બેસી શકે ? ધણા કહેશે કે લાકડું લાકડાંને ભારે પડશે, આપણે શું ? પણ કોઈએ ભાર તો નાખવો જોઈએ ને ? નારદજી આ ભાર નાખવાનું કામ કરતા હતા. એવી જ રીતે સાચો સંત પણ જાતે સમાજની મતિવિધિથી જાગૃત રહીને સમાજને જાગૃત કરતો હોય છે. તેમ જ સમાજમાં જાગૃતિ આણી તે “વજ્ર ઉવસમેય” એટલે કે પાપને જ્ઞાત કરતો હોય છે.

પાલણપુરનો એ પ્રસંગ :

પાલણપુરની ગઢવી બાળાનો પ્રશ્ન મારી પાસે આવ્યો. લોકો કહેતા હતા સંતબાલને (મને) શી પડી હતી. તેમણે પંચ નીમ્યું તે નાકામયાબ નીવડ્યું તો પછી સમાજ ન જાગે ત્યાં સુધી ઉપવાસ તમે શું કામ કર્યા હતા ? ડોક્ટર પ્રાયશ્ચિત લેવા તૈયાર થયો પછી તો પ્રશ્નને છોડવો જોઈએ ને ?”

આ પ્રશ્ન ઊંડાણથી સમજવા જેવો છે. પ્રસંગ લાંબો છે પણ ટૂંકમાં ચારિત્ર્ય-શીલ રક્ષા અને સંસ્કૃતિ-રક્ષાનો છે. વળી એ પ્રશ્ન લેવા માટે હું (સંતબાલ) જાતે ગયો ન હતો. પણ, મારી પાસે જો આવી પડે તો સંત તરીકે મારી કોઈ ફરજ ખરી કે ?

વાત એમ હતી કે ગઢવી બાળા અને ડોક્ટર વચ્ચે ગ્રેમ-સંબંધ બંધાયો. ડોક્ટર, શિક્ષક વિ. એવો વર્ગ છે જેના ઉપર સમાજને

વિશ્વાસ હોય છે. તેવા સેવાના ક્ષેત્રમાં રહેલ વ્યક્તિ પાસે બહેન, દીકરીઓ વગર સંકેતે જાય છે. આવી વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી ભૂલી કુંવારી બાળાને ફસાવે, સમાજ કંઈ ન કરી શકે, કોર્ટ ન્યાય ન આપી શકે ત્યારે સંતની જવાબદારી વધી જાય છે.

મારી સલાહથી મહિલા મંડળે આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો. ડોક્ટરે બૂલનો સ્વીકાર કર્યો કારણ કે તેના પ્રેમપત્રો પકડાયા હતા. પંચ જે કંઈ પ્રાયશ્ચિત આપે તેને સ્વીકારવાની એણે તૈયારી બતાવી હતી. પણ ઘેર ગયા પછી કેટલાંક મલિન તત્ત્વોએ તેને ચઢાવ્યો અને તે ફરી ગયો.

આ સ્થિતિએ પંચની મર્યાદા પણ આવી ગઈ હતી; સરકાર કે કાયદો કંઈ કરી શકે તેમ ન હતું, એટલે મારે ઉપવાસ જાહેર કરવા પડ્યા. સથાજ ફરી જાગૃત થયો. તેણે પંચના ફેંસલાને માન્ય કરાવવાની જવાબદારી ઉપાડી. ડોક્ટરે પણ ફરીથી પ્રાયશ્ચિત લેવાની અને ફેંસલો સ્વીકારીને પાળવાની તૈયારી બતાવી. મેં પણ પરિણામની ઇચ્છા સિવાય ઉપવાસ છોડ્યા. ડોક્ટરના પ્રાયશ્ચિતરૂપે ત્રણ સળંગ સળંગ કરવામાં આવી અને તેણે જે જે ચિઠ્ઠી ઉપાડે તે સળંગ પ્રાયશ્ચિત લેવાનું સ્વીકાર્યું. પ્રયોગ સંકેલી લેવામાં આવ્યો. અહીં ડોક્ટરને સળંગ મળે તેના કરતાં સંસ્કૃતિ-રક્ષાનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો હતો. એટલે સંત તરીકેની મારી હાજરીની જવાબદારીએ જ મને ઉપવાસ કરવા પ્રેર્યો હતો.

સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાય

સામુદાયિક પ્રયોગમાં નૈતિક દબાણ વખતે સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાય એ ત્રણે અંગે પણ વિચારવું પડશે કે કોને કેટલું મહત્ત્વ આપવું? સામાજિક મૂલ્યોની રક્ષા માટે અંગત સત્ય કરતાં સામાજિક સત્યને વધારે મહત્ત્વ આપવું પડે છે. ત્યાં દ્રવ્ય સત્ય કરતાં બાવસત્યનું મહત્ત્વ વધારે ગણવું જોઈએ. એનાથી કદાચ સામા પક્ષનું દિલ દુઃખાય પણ સામાજિક સત્ય જળવાય છે કે નહિ, તે જોવું રહ્યું.

૧૯૪૨માં ગાંધીજીને જેલમાં પૂર્ણ બાદ તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર સર રોઝર લૂમ્બીએ તેમને છાપાની કાપલી બતાવીને કહ્યું કે જુઓ તમારા લોકોએ આટલા રેલ્વેના પાટલા ઉખેડ્યા, આટલો પથર મારો કર્યો! પણ ગાંધીજીએ જવાબમાં કંઈ જ ન કહ્યું. આ મૌનને અસત્ય ગણશું? નહીં જ... સામાજિક સત્ય એ હતું કે લોકો દ્વારા થતી આવી નાની હિસા કરતાં, બ્રિટિશ શાસકોની ગુલામીમાં રાખવાની ભાવ હિસા બચંકર હતી. ગાંધીજી એમ કહે કે લોકોએ ખોટું કયું છે તો લોકોનો જુસ્સો વધી જાય! એટલે તેમણે મૌન રહેવું પસંદ કર્યું.

કાશ્મીર ઉપર પાકિસ્તાનનો હુમલો થયો ત્યારે ભારતને લશ્કર મોકલવું પડ્યું. તે વખતે ગાંધીજીએ સંમતિ આપી હતી. આમાં હિસા થવાની હતી પણ આતંતાયીઓની બચંકર હિસા કરતાં આ પ્રતિકાર-ત્મક હિસા તુચ્છ હતી. આવા અટપટા પ્રશ્નોમાં સામાજિક સત્ય જળવાઈ રહે તેવું વર્તન રાખવું જરૂરી છે. ક્યારેક મૌન રહેવું પડે, તો ક્યારેક કહેવું પણ પડે.

દબાણમાં સૂક્ષ્મ હિસાનો વિચાર

આમ દબાણ દ્વારા થતી સૂક્ષ્મ હિસામાં ચાર વાતોનો વિચાર કરવો જરૂરી બને છે :—

(૧) દાંડ તત્ત્વો દ્વારા થતી હિસા કરતાં રાજ્ય દ્વારા થતી હિસા મૌલુ છે.

(૨) રાજ્યહિસા કરતાં સામાજિક હિસા ક્ષમ્ય છે.

(૩) અંગત સત્ય કરતાં સામાજિક સત્ય મહત્ત્વનું છે.

(૪) આસપાસ દેખાતા સત્ય કરતાં, અવ્યક્ત સમાજનાં સત્ય ને મુખ્યતા આપવી.

એ દૃષ્ટિએ થતું દબાણ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં અસરકારક બને છે.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી માટલિયાજીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ દેશમાં વ્યક્તિગત સાધનાની માન્યતા બંધાવવાનું કારણ મારા મત પ્રમાણે આ છે કે લોકો એમ માને છે અને સમજે છે કે કર્મ વ્યક્તિગત બંધાય છે અને કર્મથી છૂટકારો મેળવવો હોય તો મૂળે વ્યક્તિગત સાધના જરૂરી છે. એને બદલે, વ્યક્તિગત કર્મોની જેમ સામુદાયિક કર્મો પણ હોય છે અને તે માત્ર વ્યક્તિગત સ્થૂંઝજ નહીં, સામુદાયિકપણે સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ અને નૈતિક રીતે હોઈ શકે એ વાત ગળે ઉતારવામાં આવે તો તે કર્મોના ઉકેલનો પુરૂષાર્થ સામુદાયિક થવાનું સરળ થઈ જાય.

પ્રથમ આપણે સામાન્ય દાખલાથી જોઈએ. ચાનો પ્યાલો પીનાર જરાક ઊંડો વિચાર કરે તો ચાના બગીચામાં મજૂરી કરનાર મજૂરનો; શેરડીનાં ખેતર, સાકર બનાવવાનાં કારખાનાં વગેરે બધી વાતોનો તેને ખ્યાલ આવી શકશે, જેમ દિવાસળીમાં, ગંધક, લાકડાં; તેમ ગ્યાસતેલમાં ઈરાનના તેલના કુવા એમ દેશ-પરદેશ તથા ત્યાંનાં માણસોનો શું ફાળો છે તે તરત ખ્યાલમાં આવશે. દૂધનો વિચાર કરતાં, ગોવાળ અને ગાયો વગેરેના સવાલ જોડાશે.

એવી જ રીતે આસામનાં તોફાન, મુંબઈ-ગુજરાતનાં તોફાન, હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડો એમાં આખોને આખો સમૂહ કામ કરતો હોય છે મન આંદોલન ઝીલે છે અને સામુહિક વેર અને સામુહિક ક્રોધનાં આંદોલનો પડે છે. એવી જ રીતે સરખી તરફ સમુહ વળે તો સામુદાયિક રીતે પુણ્ય દાન વગેરે મનમાં જાગે છે. કચ્છ પુના વિ. ની હોનારત વખતે આખા દેશનો દાન-પ્રવાહ તે તરફ વળે છે.

વ્યક્તિનો સમુહ સાથેનો સંબંધ આમ રહે છે. એક વ્યક્તિ કાપડમાં “ ઓન ” કરે છે તો આખો સમુદાય એમાં ધસડાય છે. ત્રંચયુગે સંપર્કો વધારી મૂક્યા છે. તે અગાઉ આટલો લાંબો પહોળો

સંપર્કો ન હતા. એટલે ગામડાનો નિકાલ ગામડામાં થતો. પણ આજે પુણ્ય-પાપ એ બધું સામુહિક રૂપે થઈ રહ્યું છે ત્યારે કાયાકલેશ-ઉપવાસ કે આમરણાંત અનશન પણ સામુદાયિક બનવા જોઈએ, ગાંધીજીનું તપ એ રીતે સફળ થયું છે. સૌરજૂનાં ચારણોએ પણ સામુહિક રીતે કાર્યો કર્યાં છે. તેના દાખલાઓ છે. દા. ત. કોઈ રાજાની એક ચારણ બાઈ ઉપર વિકારી દષ્ટિ પડી અને એણે ખરાબ માગણી કરી, તો તે બાઈએ સ્તન કાઢી આપ્યાં. કેટલીક બાઈઓએ જાન પણ આપી દીધાના દાખલા છે, તેથી આખી કોમની અમુક પ્રકારની ઇજ્જત બંધાઈ ગઈ. ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ જૈનોની પચ્ચીસ ક્રિયાઓમાં સામુદાયિક ક્રિયા આવે જ છે આજના યુગપ્રમાણે વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર રચાય તો જૈન સાધુ સાધ્વીનાં ખમીર ઝબકી જાશે, ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ સામુદાયિક અહિંસા અંગે દમણનો દાખલો હું આપીશ, તેનાં પોતાનાં લયરથાનો પણ છે, દમણમાં ફિરંગીઓ આવતાં લોકો ગાળો દેવા લાગ્યા અને લાગ્યા. ઈશ્વરભાઈ પકડાયા પછી બીજા કોઈ નેતા તરીકે આગળ આવ્યા નહીં. તેથી બે માણસો ગોળાથી વીંધાયા, એક ઠાર થયો અને બીજાના પગે ગોળી મારી. જો કે એક જણ મરવાની નિર્ભયતા સાથે આગળ આવ્યો તો પોલિસ તેને ગોળી ન મારી શકી; પકડીને લઈ ગઈ. ”

શ્રી. મારલિયા : “ આ દાખલાઓ ટાંક્યા, તેમાં અહિંસાની દષ્ટિએ લડત ન હતી. એમાં એકજ નેતાની શ્રદ્ધા પરથી લોકો ગયા ન હતા; વ્યવસ્થા પણ ન હતી અને શિસ્ત પણ ન હતી. બધા રાજકીય પક્ષોનો શંભુમેજો ત્યાં દાખલ થયો હતો. એટલે આવી સ્થિતિમાં ટાળાનો કાયદો આવે તેમાં નવાઈ નથી. પણ, ગાંધીજીએ દેશને જે લડતની દારવણી આપી તેની પાછળ વ્યવસ્થા હતી; ચોક્કસ ધ્યેય હતું. તે છતાં બહુજન સમાજના દોષો દાખલ થાય તે સહજ

હતું. માટે તેમણે ચૌરીચોરાનો પ્રસંગ બનતાં લડતને તરત અટકાવી દીધી. તેવી જ રીતે પ્રસંગ પડતાં ફરી પાછું સમૂહ વડે કાર્ય લીધું.

જો જીડું વિચારીએ તો કાંગ્રેસે પોતે પણ, સત્ય અને અહિંસાને બંધારણનાં ઘડતરમાં નહોતાં લીધાં. એટલે સ્વરાજ્ય ખાદ અહિંસક સમૂહ લડતમાં ગાંધીજી અને ચુનંદા સાથીઓ એકલા પડી ગયા હતા. નોઆખલીનો પ્રસંગ એ સૂચવે છે. માટે આજે જેમ સામુહિક યુગ છે, તેમ સંસ્થા દ્વારા ઘડાયેલાં માણસોને સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કરવા પડે તેવું છે. જેમ હિંસક શસ્ત્ર વાળી સેનાને વ્યૂહરચના, રોજની તાલિમ જરૂરી હોય છે તેમ અહિંસક સેના માટે પણ હોય છે; અને તે ગોઠવવી પડશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ પણ આપણી પાસે એવા શાંતિ સૈનિકો ક્યાં છે? એટલે જ વિનોબાજી પણ થાકી જતા હોય તેમ લાગે છે? ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ શરૂઆત તો સર્વાંગી ક્રાંતિની વ્યક્તિથી જ થાય છે; તેમાં વાંધો નથી પણ એની જનસરથી સમૂહમાં ઘડતર થવું જોઈએ. ગાંધીજીનું એથીજ આપણને વધુ ખેંચાણ રહે છે. ”

પછી વર્ગસભ્યોની ચર્ચા ચાલી તેનું તારણ નીકળ્યું :—

“ સાધુસંસ્થાની અનિવાર્ય જરૂર છે. પણ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની પહેલ કોઈ વિભૂતિથી થશે. તેણે સંસ્થા દ્વારા સામુદાયિક અપીલ થાય એવા પ્રયોગો કરવા પડશે. એમાં ખાડા ટેકરા આવે જવાના. પણ એ કાર્યક્રમ વ્યવસ્થિત ચલાવવો જોઈએ. તેમજ શ્રદ્ધાપૂર્વક થોડાક મરજવાઓએ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ભોગે સતત જગૃત રહીને લાગ્યા રહેવું જોઈએ. (તા. ૪-૮-૬૧)



સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગમાં ત્રિવેણી

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોમાં દબાણ વિ. અંગે અગાઉ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોને વિશ્વવ્યાપી બનાવવાનું ધ્યેય એ છે કે વિશ્વમાં સુખશાંતિની વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે. આ સુખશાંતિ જળવવા માટે ત્રણ બાબતો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો :-સત્ય, પ્રેમ (અહિંસા), અને ન્યાય ! ત્રણેય બાબતો સત્યવાય તો તો શ્રેષ્ઠ છે. પણ ધણીવાર એવી પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહે છે કે ત્રણેમાં કોને બચાવવા અને કોને જતા કરવા ?

આ અંગે આપણે વાલીના પ્રસંગમાં રામ સંબંધી જોયું કે તેમણે સત્ય અને ન્યાયને જળવવા માટે અહિંસા ને જતી કરી; શ્રીકૃષ્ણે મહાભારતમાં સત્ય ને જતું કર્યું અને તેનાથી આગળ વધીને ન્યાયની વાત આવી તો સત્ય અને પ્રેમ બન્નેને જતાં કર્યાં. ત્યારે ગાંધીજીના પ્રસંગોમાં જોઈશું તો જણાશે કે તેમણે સ્થૂળ રીતે પ્રેમ અને અહિંસા જતા કર્યા પણ સત્યનો આગ્રહ રાખ્યો.

એટલે, દરેક પ્રશ્નનો સામાન્ય સપાટીએ વિચાર કરીએ તો પ્રેમ રહે તે સારું છે. પણ ધણીવાર સમુદાયના કામ આવે ત્યારે સત્યને બચાવવું પડે છે. પ્રેમ અને સત્ય બન્ને રહે તો અવ્યક્ત ન્યાય બન્યો રહે; પણ વિશેષ પ્રસંગ આવતાં જો કોઈને જતું કરવાનું આવે તો પ્રેમ અને સત્યમાંથી પ્રેમને જતું કરવું જોઈએ. બન્ને રહે તો સારું, પણ ઘણા સામાજિક કાર્યો અને પ્રશ્નો આવે ત્યારે પ્રેમ જળવાય નહીં, પણ સત્યને પકડવું જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું “ સત્ય એજ પરમેશ્વર ! ” કબીરે કહ્યું : “ સત્ય નામ સાહેબકા ” ગાંધીજીએ સત્ય માટે જીવનને હોડમાં મૂક્યું. સ્થૂળ રીતે પ્રેમ અને અહિંસા જતાં દેખાયા. કેટલાકના ડવા બ્યા; તે છતાં સત્યનો આગ્રહ રાખ્યો.

હવે સત્ય અને ન્યાયનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શું કરવું? એ અંગે રામ અને કૃષ્ણના પ્રસંગો મૂક્યા હતા. તેમને ઊંડાણથી ન સમજીએ તો અર્થનો અનર્થ થઈ જશે. ન્યાયનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે સામાજિક ન્યાય ને બચાવવા માટે પરિસ્થિતિ વશ સત્યને ગૌણ ગણવું પડે છે. કારણ કે ન્યાય એક રીતે પોતાનામાં અવ્યક્ત કે સામાજિક સત્યનો પ્રકાર છે. એટલે મહાન સત્યને જાળવવા માટે નાનાં સત્યને મૂકવું પડે તો તે વધારે ઈચ્છનીય છે,

અગ્રુપ્તતા સારી વાત છે પણ કેટલાંક પ્રસંગો એવા આવે છે તે વખતે કાં તો મૌન રાખવું પડે કાં તો વાત છુપાવવી પડે. તે વાતને હંમેશ માટે છુપાવવા ખાતર નહીં પણ થોડો સમય એક અનાધિકારી વ્યક્તિથી છુપાવવા માટે, છુપાવવી પડે. યુધિષ્ઠિર “નરોવા કુંજરો વા” બોલ્યા એ અસત્ય કહેવાય એ વાત ધર્મરાજ જાણતા હતા. પણ દ્રોણાચાર્ય પૂછે છે! “અશ્વસ્થામા હતા?”

ત્યારે તેમણે કહ્યું: “નરોવા કુંજરો વા!”

કુંજર શબ્દ ધીરેથી બોલે છે. સ્પષ્ટ રણકો ઊઠતો નથી, પરિણમે રથ જમીનમાં બેસી જાય છે. એનો અર્થ એ કે અસત્ય એ અસતજ છે. છતાં આ બનાવ બન્યો એ પણ હકીકત છે. તે પણ ખુદ જાણ લગવાનની ડોરણાથી શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્ર-સંન્યાસ કર્યો તે છતાં પૈકું દેવી તેનો સૂદર્શન ચક્ર રૂપે ઉપયોગ કર્યો તે પહેલી નજરે યોગ્ય નથી લગતું. પણ, જે ઉણપ દેખાય છે તે પરિસ્થિતિનું-પરિવર્તન કરવા ખાતર કરવું પડ્યું છે. તમે સત્યને વળગી રહો એમજ કહેવાય પણ પરિસ્થિતિને સામે રાખશો તો તમને દોષ નહીં દેવાય. પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન જરૂરી છે. તે નહીં થાય તો કદાચ વ્યક્તિ આગળ વધશે પણ સમાજ માગળ વધી શકશે નહીં.

આ ઉપરથી આપણે એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવીએ છીએ ‘પ્રથમ ન્યાય, પછી સત્ય અને ત્રીજું પ્રેમ એ ક્રમ રહેવો જોઈએ. એમ નહીં થાય

તો સત્ય સામાજિક સત્ય બની શકશે નહીં માત્ર વ્યક્તિગત રહેશે. તેમ કરવા જતાં સમાજ વહેવારમાં દંભ અને ગુપ્તતાની ખોલખાલા વધી જશે. ધર્મ-(સાધુ) સંસ્થાનો, સાધક (લોકસેવક અથવા શ્રાવક) સંસ્થાનો અને લોક-સંસ્થાનો સાથે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે સામાજિક ન્યાય ખાતર સત્ય દુભાય છે, એટલે ન્યાયને પ્રથમ, સત્યને બીજું અને પ્રેમને ત્રીજું એમ લેવાં પડે છે. ન્યાયને લઈએ ત્યારે સામાજિક કક્ષા પણ જોવી પડશે.

ગઈ કાલની ચર્ચામાં પૂજનભાઈએ કહ્યું કે જ્યાંસુધી બધા સંગઠનો (સાધુ-સંસ્થા, લોકસેવક સંગઠન, લોકસંગઠન અને રાજ્ય સંગઠન)નો અનુબંધ નહીં થાય ત્યાં સુધી ઉણપો રહેવાની છે. એક ઠેકાણે અહિંસા પળાય અને બીજે ઠેકાણે વિકલ્પો પડ્યા હોય તો ખામી રહી જશે. સમાજના અટપટા પ્રશ્નો આવે કે ભાંગડ પડે ત્યારે સાધુઓએ આગળ આવવું જોઈએ તે વખતે એમ ન કહી શકાય કે તેઓ તટસ્થ છે સલાહ કે માર્ગદર્શન નહીં આપી શકે. ખરી રીતે તો આ સાધુ-સમાજની શરમ છે. સાચો તાદાત્મ્યવાળો હોય તેજ તટસ્થ રહી શકે, નદીમાં પડ્યો હોય તેજ તરવાનું જાણી શકે. બહાર તીરે રહીને તમારો જુએ તેને તરવાનો અનુભવ હોતો નથી.

ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

તઓ આયરક્ષા પળ્લન્તા, તંજહા ધમ્મિયાણ પઢિચોયણાણ પઢિચો-
ણ્ણા ભવહ, તુસિણી વા સિવા, ઉહિતું વા આયા ઇગંતમવકમેજ્જા.

એટલે કે આત્મરક્ષા ત્રણ પ્રકારે થાય છે : (૧) ધાર્મિક પ્રેરણાથી સમાજને પ્રેરિત કરે કે આ વસ્તુ તમારા માટે કર્તવ્ય છે તે કરવી જોઈએ અને આ કર્તવ્ય નથી માટે ન કરવી જોઈએ, (૨) જ્યાં ઉપદેશ કે પ્રેરણાનો વિષય ન હોય ત્યાં મૌન રહેવું જોઈએ; અગર તો ઉપેક્ષા ભાવ રાખવો જોઈએ. (૩) જો પ્રસંગ આવે અને ઉપેક્ષા ભાવથી

નહિ રહી શકાતું હોય તો પોતાના આત્માનું એકાંતમાં જઈને નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ સ્પષ્ટ કહે છે કે ક્યાં અને ક્યારે તટસ્થ રહેવું અને ક્યાં પ્રેરણા કરવી તેમજ ક્યાં મૌન રહેવું અને ક્યાં ઉપદેશ કરવો.

ટુંકમાં જગતના પ્રશ્નો સમજે તે સાધુ છે. મુનિનું લક્ષણ પણ એજ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે :—

મન્યતે જગત સ્ત્રિકાલા વસ્થામિતિ મુનિ :

જે જગતની ત્રણે કાળની અવસ્થાઓ, બનાવો, ગતિવિધિઓનું મનન કરે છે; વિચારે છે તેજ મુનિ છે.

આ એક બાજુ છે ત્યારે તેની બીજી બાજુ પણ છે, વૈદિક ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જરૂરી છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ નહીં સેવે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુભવ નહીં થાય. એટલે ત્યાં ચાર આશ્રમનો ક્રમ આવ્યો.

• ગીતામાં કહ્યું છે :—

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં, સંન્યાસં કવયો વિદુ

એજ રીતે જૈન સૂત્ર દશવૈકાલિકમાં પણ કહ્યું છે :—

જે યં કતે પિયે મોઁ લઘ્વે વિપિઠ્ઠિ કુવ્વહ્ ।

સાહીળે ચયહ્ મોઁ સેહુ ચાહ્તિ વુચ્ચહ્ ॥

સાચો ત્યાગી એ છે કે સામે ભોગોની સામગ્રી પડી છે છતાં એ પ્રિય સુખ ભોગોને ત્યાગે એજ ત્યાગી સંન્યાસી છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે પત્ની હતી યૌવન હતું, પણ તેમણે વિચાર્યું કે એવો ઉપભોગ કરવા કરતાં ઉપયોગ કરું એ વધારે સારું છે. તેમણે એને પણ સાધનામાં લગાડી, એવા ગૃહસ્થાશ્રમી પણ સાધુ થઈ શકે. શંકરાચાર્યે પૂર્વજન્મના સંસ્કારના કારણે બ્રહ્મચારી રહીને સાધુતા

સ્વીકારી. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે કાંતો સંયમ, કાંતો જવાબદારી બંનેને જોડી દે તે ન ચાલે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે પારંગત થઈને તટસ્થ થઈ શકે, પણ પ્રશ્નો સંમળ્યા વગર દૂર ભાગવાની વૃત્તિ, એ તટસ્થતા નથી.

એટલે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન કરવા કે બગડેલા અનુબંધો સુધારવા, અહિંસાનું પાલન કરવા-કરાવવા માટે જવાબદાર સાધુસાધ્વીઓએ પોતે અગર તો જનતા દ્વારા તપ-ત્યાગ બલિદાનની પ્રક્રિયા ચલાવવી પડશે પરિસ્થિતિ પરિવર્તન કેવળ ઉપદેશ કે પ્રેરણાથી થતું નથી.

એ માટે લાંબી દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ વિચાર થવો જોઈએ. ગાંધીજી પાસે એવી દૃષ્ટિ હતી. તેમણે લાંબી દૃષ્ટિએ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા હતા તેમાં યોજના હતી, નિર્દેશન હતું અને સ્પષ્ટ પરિણામની કલ્પના હતી. એવું હમણાં જોવા મળતું ન હતું. વિનોબાજીએ શાંતિસેના માટે ઘણાં નામો લખ્યાં પણ સમય આવે કોઈ ઉપયોગમાં ન આવ્યા.

એટલે અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કરતી વખતે લાંબી દૃષ્ટિમાં એ સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ કે કટોકટીના કાળે સત્ય, પ્રેમ કે ન્યાય ત્રણમાં કોને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

૧૯૫૬માં મહાગુજરાતનાં તોફાનો વખતે અમદાવાદમાં ગોળીબાર થયો. રવિશંકર મહારાજને આની ખબર પડતાં ખૂબ દુઃખ થયું. તેમને કોંગ્રેસ તરફ પક્ષપાત હતો જો કે છેલ્લે છેલ્લે કોંગ્રેસના સભ્ય તરીકે તેઓ મટી ગયા હતા? વિનોબા-વિચારસરણીના કારણે પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ પણ મટી ગયા. તે છતાં કેટલીક વ્યક્તિઓ સંસ્થામાંથી છૂટી થાય તો પણ તે વિભૂતિ હોય છે અને પોતે સંસ્થાએ હે.ય છે. દાદા ધર્માધિકારી, રવિશંકર મહારાજ, વિનોબાજી, બખ્શમાધ વિ. વિભૂતિઓ છે તેઓ સંસ્થા છોડે પણ વિવેક ન બૂલે. રવિશંકર મહારાજે જાહેર કર્યું કે “સરકારે ગોળીબાર ન કરવો જોઈએ!” પણ તેમના મનમાં મંથન હતું.

તેઓ પાલણુપુર ચોમાસા વખતે આવેલા. તે વખતે ગણોત્તરધારા અંગે શુદ્ધિ પ્રયોગનો વિચાર ચાલતો હતો અને તેમણે વિચારને અંતે તેને ટેકા આપેલો. મેં ગુજરાતના તોફાનો વખતે નિવેદન કરેલું કે “ સરકારને ગોળીબાર કરવાની ત્યારે ફરજ પડી જ્યારે કોઈ લોકસેવક કે સંત ત્યાં હાજર ન થયા !” રવિશંકર મહારાજને એમ લાગેલું કે આથી સરકારના ગોળીબારને ટેકા મળી રહ્યો છે. જ્યારે મેં ગોળીબારનું સમર્થન નહોતું કર્યું પણ પરિસ્થિતિનો અંદાજ રજૂ કરેલો.

વિનોબાજીએ એ તોફાનો અંગે ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે કહ્યું કે લોકોને કેટલો બધો ગુસ્સો આવી ગયો હશે કે તેમણે તોફાનો કર્યાં હશે ! તેમને પણ ગોળીબાર અનુચિત લાગતો હતો. પણ જેમ જેમ ગુજરાતમાં આગળ વધ્યા ત્યારે તેમને સાચો ખ્યાલ આવ્યો અને અંતે તેમને કહેવું પડ્યું કે “ લોકોના પત્થર મારા કરતાં પોલિસની ગોળી અહિંસાની વધારે નજીક છે !”

પોલિસને પ્રજાએ સરકાર મારફત લોકોના જનમાલના રક્ષણનો પરવાનો આપ્યો છે; લોકોને પત્થરનો નથી આપ્યો. એવી જ રીતે લશ્કરનું છે. સૂરતમાં વિનોબાજીએ કહ્યું કે “ પાકિસ્તાની સરહદે એ લશ્કર છે તેને હટાવી લેવું જોઈએ અને પરિણામ જોવું જોઈએ.”

તે વખતે મારે કહેવું પડેલું કે એ વિધાન અવાસ્તવિક છે. જ્યાંસુધી પ્રજાના રક્ષણની ખીજ વ્યવસ્થા ઊભી ન થાય અને પ્રજા ધરૂંછે નહીં ત્યાંસુધી આવું જોખમ ન ખેડાય. ”

તે વખતે વિનોબાજીએ જાહેરમાં કહેલું કે “ સંતબાલ જૈન સાધુ હોવા છતાં લશ્કરને ટેકા આપે છે ! ” એ જ વિનોબાજીને ગુજરાતમાં આગળ વધતા વિચારો બદલવા પડ્યા. એનું એક કારણ તો સ્પષ્ટ છે કે વિનોબાજીનું ધડતર વ્યક્તિગત થયું છે અને સંસ્થાના સવાલોને જુદી રીતે વિચારે છે.

અહિંસાના પ્રયોગો અંગે જેમ જેમ ઊંડા ઊતરતા જઈએ તેમ તેમ નવા નવા વિચારો આવે. કેટલાક પ્રસંગોમાં વ્યક્તિનો વિરોધ કરવો પડે તો તે કઈ રીતે કરવો? ટેકા આપવો હોય તો તે કઈ રીતે આપવો. આ બધાનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

જયપ્રકાશજીએ સૌથી પ્રથમ જીવનદાન આપ્યું અને વિનોબાજીએ જાણ્યું ત્યારે તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયાં અને તેમણે પણ કહ્યું કે આજથી હું પણ જીવનદાની. આ વાત નવી ન હતી. વિનોબાજી અગ્રેસર હતા. પણ એક રાજકીય સંસ્થાનો માણસ આટલી હદે સર્વોદય માટે જાય ત્યારે ભાવાવેશમાં આવી ગયા વગર ન રહી શકાય પણ શું સિદ્ધાંતમાં બંને સંસ્થાનો મેળ ખાય છે તેનો વિચાર ન થતાં અથડામણ જરૂર થશે. ચીનની ભારત સરહદ અંગે ગુજરાતના સર્વોદયીઓએ વિરોધ કર્યો તો સર્વસેવા સંઘને તે સુધારવો પડ્યો. સંસ્થાનું ચોક્કસ સિદ્ધાંતે ઘડતર ન થાય અને અનુબંધ ન જળવાય; તો તે સંસ્થા પરસ્પર અથડાતા સિદ્ધાંતો વચ્ચે નિષ્ક્રિય થઈ જશે. એટલે જ જ્યાં સર્વોદયમાં એકતરફ શાસન-મુક્તિની વાત આવે છે ત્યાં બીજી બાજુ શાસનનો આશ્રય લેવો પડે છે.

એટલે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં લાંબી દૃષ્ટિ, સાચો અનુબંધ અને વિવેક આ બધી બાબતોનો સુમેળ કરવો પડશે. જૈનધર્મમાં આ બધાનું ખેડાણ થયેલું છે. લોક સેવક સંસ્થા સાથે સાધુસંસ્થા જોડાયેલી હતી. એટલે આખા સમૂહને અહિંસાના માર્ગે લઈ જઈ શકાયો છે. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં રાજ્યસંસ્થાનું સ્થાન ત્રીજા નંબરનું જરૂરી છે. ન્યાય માટે રાજ્યસંસ્થા, પ્રેમ માટે લોકસંસ્થા અને સત્ય માટે સાધક-સંસ્થા જરૂરી છે. મહાભારતના સમયમાં સાધક-સંસ્થા સરખી રીતે કામ કરતી હોત તો શ્રીકૃષ્ણને જે કંઈ કરવું પડ્યું તે ન કરવું પડત. સાધુસંસ્થાએ તો સર્વ પ્રથમ જાગૃત થવાની જરૂર છે. તેની ઉપયોગિતાની છણાવટ કરતાં મુનિશ્રી

નેમિયંદ્રજીએ કહેલું કે “ તેમણે ત્રણ વાતો કરવી જોઈએ. ઉપદેશ, પ્રેરણા અને આદેશ ! ” આદેશ એટલે આજ્ઞા અને તેના બદલે હુકમ એમ મૂકીએ તો તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. હુકમ સત્યની જાળવણી માટે હોય; લડાઈ માટે નહીં. સામાજિક સત્યની જાળવણી માટે ત્રણ પ્રકારનાં દબાણો ત્રણ પ્રકારનાં દબાણો. આધ્યાત્મિક દબાણ, સામાજિક નૈતિક દબાણ, અને ત્રીજું રાજ્યનું દબાણ જરૂરી છે પણ તેમનું ચેકિંગ તો સાધુસંસ્થાએ રાખવું પડશે; અને જરૂર પડતાં બલિદાન પણ આપવું પડશે. પહેલો ક્રમ સાધુસંસ્થાનો છે. તેણે આદેશ આપવો પડશે, પ્રેરણા આપવી પડશે અને ઉપદેશ આપવો પડશે. બીજો ક્રમ લોકસેવકનો છે. તેણે રચનાત્મક સંસ્થા બનાવવી પડશે. ત્રીજો નંબર લોકસંગઠનનો છે. એથી નંબરે રાજ્યસંસ્થાને લેવી પડશે.

કોઈને પ્રશ્ન થશે કે આવું કાચું કોઈ જૈન સાધુઓએ કયું છે ? જો સાધુઓ હથિયાર લેતા થશે; બ્રાહ્મણો શસ્ત્ર પકડશે, તો ક્ષત્રિયો કેવા રહી જશે ? પણ માની લ્યો કે અન્યાય સામે ક્ષત્રિયો ન જાગ્યા બ્રાહ્મણો નહિ એટલા તો કોઈકે જાગવું પડશે.

એવો પ્રસંગ જૈન કાલિકાચાર્યનો છે. સરસ્વતી નામની એક સાધ્વીને રાજા બદ્ધરાદે ઉપાડી ગયો. બ્રાહ્મણો પણ રાજાને સાચું ન કહી શક્યા, જૈન શ્રાવકો પણ કાયરતા ધારીને એ અનીતિને મૂંગે મોઢે સહેતા રહ્યા. મતલબ કે રાજાની બીકે કોઈ ન બોલ્યું. કાલિકાચાર્ય નામના જૈન સાધુને ખબર પડી. તેમણે પહેલાં તો ઉજ્જયિનીના બ્રાહ્મણો, મહાજનો અને શ્રાવકો વ.ને રાજાને સમજાવી સરસ્વતી સાધ્વીને છોડાવી લેવાનું કહ્યું; પણ તેઓ કોઈ સળવળ્યા નહિ. છેવટે પોતે રાજાને સમજાવવા જાય છે. પણ સત્તામાં મદાંધ રાજા મર્દબિલ્લ સમજે શાનો ? આખરે ન છૂટકે સિંધુ સૌવીર દેશ જઈને કાલિકાચાર્ય શકરાજાને તેડી લાવ્યા. પોતે પણ સેના સજ્જને સશસ્ત્ર યુદ્ધ કરવા માટે ઉજ્જયિની આવ્યા. મર્દબિલ્લ દબાણને જીવતો પકડી શ્વેત્રામાં આવ્યો. અને સાધ્વીને બચાવી લેવામાં આવી ! નવકોટિ સહિત

શુદ્ધ અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લેનારનું વ્રત તુટ્યું કે નહિ? ઉપરથી તો દેખાશે કે પ્રતિજ્ઞા ભાંગી પણ અંદરથી આત્મા જળવાઈ રહ્યો. પાછળથી આચાર્યે પોતાનો સાધુવેષ સ્વીકાર્યો, અને સંધે તેમને ફરીથી આચાર્ય પદ આપ્યું. શસ્ત્ર ધરીને તેમને જે અત્યાચારી રાજાનો પ્રતીકાર કરવો પડ્યો, તે માટે પોતે થોડુંક પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું.

એટલે સાધુ-સંન્યાસી ઉપર તો મોટી જવાબદારી છે. આજે અમેરિકા મૂડીવાદ અને ભોગવિલાસમાં પડ્યું છે; રશિયા શસ્ત્રો બનાવવામાં પડ્યું છે અને ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ભણકારા વાગે છે ત્યારે પંડિતજી નેહરુને કેવું લાગતું હશે? તેઓ કહે છે કે “ દુનિયામાં ભડકા થાય તેમ છે ત્યારે હિંદીઓ એક થાય ”! આવા સમયે સાધુ સંન્યાસીઓ ચૂપ બેસી રહેશે? તો તેમનું સ્થાન ખોઈ બેસશે.

આજે દેશમાં ચોમેર અસંતોષ છે. પંજાબી અને હિંદી એમ બાષાને નામે અથડામણો ચાલે છે, સત્તા અને ધન લોલુપ્ત બળો આગળ આવી રહ્યાં છે તે વખતે સામુદાયિક અહિંસાનાં પ્રયોગો કરવા જોઈએ. અમલદારોમાં લાંચ રૂસ્વત પડી છે અને ગામડામાં દાંડ તત્ત્વો પડ્યાં છે. તેમની સામે શુદ્ધિ પ્રયોગ શરૂ કરવો જોઈએ. વહેવારમાં નૈતિક સામાજિક દબાણને લાવવું પડશે, નહીંતર દાંડતત્ત્વ, સરમુખત્યારી કે લશ્કરશાહી જોર કરી જશે; પ્રજા બૂમો પાડતી રહી જશે અને સાધુઓ ઉપદેશ આપતા જ રહી જશે. એટલે ઉપદેશની સાથે આચાર, પ્રેરણાની સાથે રચના; અને પ્રેમ તથા આદેશની સાથે ન્યાયને જોડવા પડશે. આપણું સદ્બાગ્ય એ છે કે ઘડતર પામેલી કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા રાજ્યનું વહનકરે છે અને દુર્ભાગ્ય એ છે કે સંસ્કૃતિ પ્રધાન દેશ હોવા છતાં તેને હિંસાત્મક પગલાં લેવા પડે છે. આવા સમયે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોનું મૂલ્ય અનેકમણ વધી જાય છે.



ચચાર્યા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચચાર્યાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :
 “ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોની તાત્ત્વિક બાજુ છણવાનો મારો વિચાર છે. આજનો યુગ એવો છે કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને વહેવારિક એ ત્રણેય રીતે સામુદાયિક કર્મો છણવાં રહેશે. જેમ વ્યક્તિગત સારાં માઠાં કર્મ હોય છે, તેમ સામુદાયિક રીતે પણ સારાં માઠાં કર્મ હોય છે. આજે કૂદરતી સંયોગો એવા ઊભા થયા છે કે સામુદાયિક મુક્તિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે. જૈન પરિભાષામાં જેને સંવર, નિર્જરા અને ભાવના કહેવાય છે, તે રીતે, આ યુગમાં ગાંધીજીએ પહેલ કરીને આપણો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે.

સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપે ગાંધીજીએ સાચી વાત સમજાવી. પુણ્ય અને વ્રત તરફ સમગ્ર પ્રજાને દોરી. રાજતંત્ર બદલવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ ગ્રેયો. તે જમાનામાં કેટલાક પ્રાંતો (બંગાળ પંજાબ યૂ. પી.) ત્રાસ કે હિંસાથી સ્વરાજ્યની વાત કરતા હતા. કેટલાક પ્રાર્થનાથી સ્વરાજ્ય મળશે એમ માનતા હતા. એકમાં આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ; અને બીજામાં પ્રજાબળ ઉપરનો અવિશ્વાસ હતો. આ બંધાનું પરિવર્તન કરી મધ્યમ અને સાચો માર્ગ તેમણે આપ્યો. મિથ્યા શ્રદ્ધા તોડી અને અને સમગ્ર પ્રજાની શુદ્ધિ કરી. ત્યારબાદ ચચાર્યા, લેખો, પરિષદો વ. દ્વારા વિવિધ રીતે દેશવ્યાપી આંદોલન કરી મૂક્યું.

આશ્રમવાસીઓને કડક નિયમો આવ્યા. સામાન્ય પ્રજાને નાનાં નાનાં વ્રતો આપ્યા :—(૧) અ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન લેવાય, (૨) પરદેશી તેમાં પણ વિદેશી માલ ન લેવાય. (૩) દારૂ ન પીવાય, (૪) અદાલતમાં ન જવાય. આમ વ્રતો આપી સંવર કર્યો. પ્રાર્થના દ્વારા લોકોને એક કર્યા. વ્યાપક પ્રજાસેના તૈયાર કરી રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપ્યા. દરેક ક્ષેત્રે અહિંસા અને સત્યના ગજે માપવાનું શિક્ષણ પ્રજાને આપ્યું. લોકોની દૃષ્ટિ ધડાવા લાગી.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના, ખાદી ગ્રામોદ્યોગની સ્થાપના આમ એક બાજુથી શુદ્ધના લક્ષ્યે તેમણે શુભ આપ્યું. હિંદુ-મુસ્લિમોને અભેદભાવે

જોતા રહેતા શીખવ્યું. સામુદાયિક સંવર ઉપરાંત તપનું પણ તેમણે કામ કર્યું. વિચારોની અને સંસ્કારોની નખળાઈ દૂર કરતાં શીખવી. અસહકાર, પીકેટીંગ, વગેરે છતાં વિનય અને નમ્રતા ન ચૂકાય તેવી જાગૃતિ આપી. બ્રિટિશો સાથે લડવા છતાં તેમનામાંના સદ્ગુણો લેતાં શીખવ્યાં. જે ધર્મકો સામે ઉપવાસો કર્યા તેમનું પણ દિલથી કામ કર્યું. “અનિષ્ટ સામે લડવું પણ પ્રેમ રાખવો” આમ સેવાનો સાચો સંસ્કાર વ્યાપ્ત કર્યો.

સામુદાયિક ભૂલનો એકરાર કરતા શીખવ્યો. કસ્તુરબા જેવાની નાની ભૂલને મોટી ગણી જાહેરાત કરી. એકરાર અને પસ્તાવાનો સંસ્કાર દઢ કર્યો. કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં સાદાર્થ એ એમનોજ વારસો છે. ખાવાપીવામાં ખ્યાલ રાખવો, ભોગો ઓછા કરો, સાદા છતાં સ્વચ્છ રહો, એ તેમણે શીખવ્યું. સામુદાયિક ઉપવાસ એમણે શીખવ્યા. આશ્રમમાં ભૂલ થાય તેને પોતાની ભૂલ ગણી જગતની એકરૂપતાથી એ પાપ આપણું પડતું ગણીને ધોવાની પ્રેરણા પાઈ.

ભાવનાથી પ્રજાની કોમવાદ, જાતિવાદ, સંપ્રદાયવાદ વગેરે ગાંઠો દૂર કરતા શીખવી. તેમણે દેશને પં. જવાહરલાલ નેહરૂ, વિનોબા જેવી ઉચ્ચ પ્રકારની નેતાગીરી આપી. સાધુઓમાં પણ સળવળાટ પેદા થયો. જેના પ્રતાપે આજે આપણે સાધુ-સાધ્વી શિબિર યોજી રહ્યા છીએ. આમ પરિસ્થિતિ પરિવર્તનનો જે પાયો ગાંધીજીના નિમિત્તે નખાયો છે તે આપણે સાચવવાનો અને વિશેષ વ્યાપક બનાવવાનો છે.

આ યુગ વ્યક્તિગત પ્રયોગોનો નથી. જો કે સમુદાયને દૃષ્ટિમાં રાખીને કરાયેલાં વ્યક્તિગત અભિધાનો પણ નિષ્ફળ જતાં નથી. એ રીતે મણેશ શંકર વિદ્યાર્થી, રબબઅલી-વસંત વ.નાં અભિધાનો તરત અસરકારક થયાં હતાં. એટલે તાલીમ આપવાની એટલીજ જરૂર છે. લશ્કર કે

પોલિસને અપાય એ રીતે પ્રથમ બાહ્ય પ્રયોગની રીતે શુદ્ધિ પ્રયોગ અને અંતે શાંતિ ખાતર હોમાવાની તાલીમ આપવી જોઈશે, માણસ એકદમ, એક દહાડે મરવા માટે તૈયાર—ઊભો નહીં થાય—તેને ઊભો કરવો પડશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ દીવ-દમણમાં મેં જોયું કે લોકો ખરે વખતે ડગી જાય છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ એ ઉદાહરણ લેવા જેવું નથી. એ લોકો પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ત્યાગની ભાવનાથી ગયા હતા? ”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ ઘાંડીકૃત્ય વખતે કોઈ ડગ્યું ન હતું. રાહબરી સાચી હોય તો લોકો નહીં ડગે. દોરનાર સાચો અને વ્યાપક હોય, હોમાનારની સમજ પૂર્વકની શ્રદ્ધા હોય તો આજના યુગે સામુદાયિક અહિંસા જરૂર કારગત થશે. તેમજ અનિષ્ટોની અપ્રતિષ્ઠા અને ઈષ્ટોની પ્રતિષ્ઠા થશેજ. (તા. ૧૧-૮-૬૧)



સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની ભૂમિકા

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો અંગે આપણે વિચાર કરી રહ્યા છીએ, તેનો પ્રયોગકાર કેવો હોવો જોઈએ; તેનાં સાધનો, તેની પ્રક્રિયામાં દયાળુ; તેમજ સત્ય-પ્રેમ-ન્યાયની ત્રિવેણીમાં ક્યાં, કેને, કેટલું મહત્વ આપવું એ અંગે વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે આ પ્રયોગોની ભૂમિકા શી એ ઉપર વિચારવાનું છે.

આ સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોની ભૂમિકામાં મુખ્યત્વે બે બાબતો રહેલી છે, (૧) સમાજને અહિંસા તરફ લઈ જવો; (૨) રાજ્યની અથવા કેઈપણ પ્રકારની દંડશક્તિનું પ્રમાણ ઘટે. ટુંકમાં, માનવ સમુદાય વધારે ધર્મશુદ્ધી કરી રીતે બચે અને શાંતિથી શી રીતે રહી શકે એ આ પ્રયોગોની ભૂમિકા છે.

એ માટે આપણે દિલીપ રાજાનો દાખલો સમજવા જોઈએ છે. વશિષ્ઠ રૂપિની નંદિની ગાયને તે ચરાવે છે. ત્યાં સિંહ આવે છે અને ગાય ઉપર તરાપ મારે છે. એટલે રાજા સાવધ થઈને સિંહને મારવા બંધ છે. ત્યારે સિંહ કહે છે: “તું મને શું મારવાનો હતો? હું તને પણ મારી શકું છું. પણ મારી બે વાત સાંભળ:—

एकातपत्रं, जगतः प्रभुत्वं, नवंवयः कान्तमिदं वपुश्च
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचार मूढः प्रतिमासिमेत्वम् ।

તારી પાસે સુંદર મઝાનું એકછત્રી રાજ્ય છે, નવી જુવાન ઉમ્મર છે, તારું આ સુંદર શરીર છે, એ બધાની ચિંતા નહિ કરતાં તું એક ગાયની પાછળ પોતાના વહાલા પ્રાણને ગુમાવવા તૈયાર થયો છે, એવો ઘોડા લાભ માટે મોટી હાનિવાળી વાત છે. એટલે તું મને અવિચારી લાગે છે. તું ઈચ્છે તેટલું દાન આપવાની શક્તિવાળો છે, તે

બધું છોડીને એક ગાયને ચારવે છે ? આવી સો ગાયો તો તું દાનમાં આપી શકે છે. ”

અહીં દિલીપરાજા તે છતાં ગાયને બચાવવા પોતાને હોમવા તૈયાર થાય છે, તેનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે તે અહિંસાની ખૂબી છે ! એક જ ગાયની સંભાળ માટે આટલો બધો ભોગ ? રાજ્ય, અંતઃપુર તેમજ વ્યવસ્થાનું શું ? ક્યારેક ધર્મ અને સિદ્ધાંતની વાત આવતી હોય ત્યારે ખીજી બાબતોને—સ્વાર્થની વાતોને એક બાજુ મૂકવાં જોઈએ. સ્વાર્થનષ્ટ થતો લાગતું હોય તો પણ ધર્મ આગળ તેને ગૌણ માનવું જોઈએ.

રાજા દિલીપ સિંહને કહે છે :—

‘ક્ષતાત્ કિલ્ત્રાયત્ત્વ ઇત્યુચ્ચ ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુવનેષુરુદ્ધ :

—કોઈ આક્રમક હોય તેને બચાવવો એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે; અને હું ક્ષત્રિય છું. એટલે ક્ષત્રિયોએ એ કાર્ય કરવું જોઈએ કે મોટો માણસ નાનાને ન દબાવે—તેની હિંસા ન કરે તેનું ધ્યાન રાખે. તે માટે અવસર આવે તે પોતાના વિલાસ અને સ્વાર્થને પણ તિલાંજલિ આપે.

પણ, જો ક્ષત્રિય એ ધર્મ ન પાળે તો ? કાલિકાચાર્યના દાખલામાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જો સાધ્વીનું શીલ રાજાને હાથે લૂંટાત તો સમાજમાં શું છાપ પડત ? કાલિકાચાર્યે ક્ષત્રિયોને કહ્યું કે આ સાધ્વીનું શીલ બચાવવું જોઈએ; પણ તેઓ ન માન્યા. આવકો, મહાજનો અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું પણ તેઓ તૈયાર ન થયા. એટલે તેમણે હથિયાર હાથમાં લઈને લડાઈ કરી. તેમના માટે સાધ્વીની શીલરક્ષા સાથે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાનો મોટો પ્રશ્ન હતો, તે છતાં તેમનો માર્ગ ધર્મનો કહેવાયો.

ત્યારે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનો પ્રસંગ જુદો છે. તેઓ સાધુધર્મમાં હોવા છતાં માનસિક રીતે પોતાના પુત્ર માટે મનથી લડવા જાય છે. આ

ધર્મ નથી. કેવળ મમતાના કારણે તેમણે માનસિક યુદ્ધ કર્યું. અને તેમને જે દોષ લાગ્યો તેનું પરિણામ તે વખતે કાળ પામે તો સાતમી નરકનું હતું.

આમ દરેક પ્રવૃત્તિ પાછળનો આશય પહેલાં તારવવો જોઈએ; જેથી ધર્મ, અધર્મનો ખ્યાલ આવી જશે. એ છેડા છે તેમાંથી વચલો માર્ગ લેવો જોઈએ.

સામુદાયિક અહિંસાનું પણ એવું છે. તેમાં પણ વચલો માર્ગ કાઢવાનો છે. રાજ્યની દંડશક્તિ ન વધે તેમ પ્રજામાં અહિંસક શક્તિ વધે એ બંને વાતોને વચમાં લાવીને રાખવી છે. આ પ્રક્રિયા માટે જ શુદ્ધિપ્રયોગની વાત આવી; ત્યારે ઉપવાસ કરનારના અધિકારનો વિચાર કરવો પડે છે કે હું જે માટે ઉપવાસ કરું છું; તેવો દોષ મેં તો કર્યો નથી ને? અહીં પણ વ્યક્તિગત અહિંસાની વાત કરતા નથી પણ સામાજિક અહિંસાની વાત કરીએ છીએ.

આ સામાજિક અહિંસાને વધારવા માટે શું કરવું જોઈએ? આપણે ત્રણ સંસ્થા વિષે જોઈ ગયા—રાજ્યસંસ્થા, લોકસંસ્થા અને ધર્મસંસ્થા. અહીં રાજ્યને પ્રથમ લેવું પડશે. રાજ્ય પવિત્ર ત્યારે જ બની શકે જ્યારે તેની દંડ શક્તિ ઓછી હોય! કરવેરા ઓછા થાય. પ્રજા શાંતિથી જીવે.

સુરાજ્ય માટેની કદપનામાં પાંચ તર્કો કહેવામાં આવ્યા છે:—

દુષ્ટસ્ય દંઢઃ, સુજનસ્ય પૂજા, ન્યાયેન કોષસ્ય ચ સંપ્રવૃદ્ધિ ।

અપક્ષપાતો, નિજરાષ્ટ્રચિંતા પંચાદપિ ધર્માનૃપપુંગવાનામ્ ॥

—એટલે કે દુષ્ટને દંડ, સજ્જનોની પૂજા, ન્યાયથી લંડાર સમૃદ્ધિ, અપક્ષપાત તેમજ પોતાના રાષ્ટ્રની હિતચિંતા એ પાંચ શાસકોના ધર્મ છે. તેને કારણે તેનું રાજ્ય સુરાજ્ય થાય છે.

હવે એ રાજ્ય અહિંસક ક્યારે બને? જ્યારે દુષ્ટને દંડ કરવામાં

ઓછામાં ઓછી હિંસા કરવી પડે ! આ માટે જેમ રાજ્યની જવાબદારી છે તેમ પ્રજાની પણ છે. પ્રજા જો દુષ્ટ કે દાંડ તત્ત્વોને ફાલવા ફૂલવા ન દે તો પોલિસની દરમ્યાનગીરી ન છૂટકે જ કરવી પડે.

શ્રી. માટલિયાજી માલપરા ગયા તે વખતે સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે કામ કરવું હોય તો ગામડામાં જવું અને તેમણે પ્રથમ લોકોમાં પ્રવેશવા માટે શિક્ષણનું કામ લીધું. પછી અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા. બહારવટીયાની ઘોંસ વધી. લોકોનાં નાક કપાતાં હતાં. ખૂબ મુંઝવણ થઈ કે હવે શું કરવું ? પોતે નક્કી કર્યું કે મારે નિર્ભય થઈને ફરવું. પણ આખા ગામ ઉપર ઘોંસ આવી ત્યારે સંરક્ષણ દળ ઊભું કર્યું. પોલિસ આવી ત્યારે કહ્યું કે મારા ઘર પૂરતી પોલિસની સહાય જરૂરી નથી. તેઓ ગામ બહાર એકલા રહ્યા. ગામલોકોની સહાયથી એક શાળા ચલાવી તેમાં બગડેલા ચાર છોકરાઓ જોડાયા. ત્રણ સફળ થયા. પણ એથી ખીજાને બગાડે એવો હતો. ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે ન સુધર્યો. એટલે પોલિસને સોંપવો પડ્યો ત્યાં સીધો થઈ ગયો. આમ ન છૂટકે પોલિસનો આશરો લેવાય અને વધુ અહિંસા અટકાવવા માટે નાની હિંસા કરવી પડે તો તેને ક્ષમ્ય ગણવી જોઈએ.

રાજકોટ વેચાણ વેરા લડત વખતે હું રાજકોટ હતો. ટેબરભાઈ અને ગૃહપ્રધાન રોજ આવે એટલે પોલિસના ઉપરી પણ આવતા. એકવાર એ ઉપરી કહેવા લાગ્યા કે આ રાજકીય પક્ષો નાના નાના છોકરાંને ચઢાવે છે. પછી છોકરાંઓ પોલિસને ગાળો લાડે છે; મસ્કરીઓ કરે છે અને પત્થર મારે છે. આખા દિવસની ચાકેલી પોલિસ ખીજવાય એટલે સોટી મારી બેસે, ત્યારે પાછા દોષ દેવા નીકળી પડે છે. અમારા મનમાં પ્રશ્ન આવો લાઠીમાર કરવો પડે છે તેનું દુઃખ થાય છે. મેં એક છોકરાને ધમકાવ્યો તો તે મૂતરી ગયો. આ જોઈને ખૂબ દુઃખ થયું. આ પોલિસવડાના કહેવા ઉપરથી લાગ્યું કે પોલિસને પણ અહિંસા વહાલી છે.

મેં પ્રધાનો અને કાર્યકરો સમક્ષ શાંત - સેનાની વાત કરી ત્યારે નારણદાસ કાકાએ કહ્યું: “ હવે સ્વરાજ્ય છે ! એટલે પોલિસે જ શાંતિ સેનાનું કાર્ય કરવું જોઈએ ! ”

મેં કહ્યું : “ આપણે તૈયાર નહીં થઈએ ત્યાંસુધી પોલિસ કંઈ જ કરી શકશે નહીં ! તેની મર્યાદા છે ! ”

આજે સહુથી વધારે તાકાત રાજ્ય પાસે છે. જે અહિંસાને માર્ગે રાજ્યને લઈ જવું હોય તો પોલિસ અને તોફાનીઓ વચ્ચે અહિંસાની વાડ ઊભી કરવી જોઈએ. આ કાર્ય સાધુઓ કે લોકસેવકોએ ઉપડી લેવું જોઈએ. તોફાનના પ્રસંગમાં જે સાધુઓ કે સેવકો હાજર થાય તો ઘણો ફરક પડે છે. તેમની હાજરી માત્ર ઘણું કામ કરશે. તો અલિદાન આપવાની ભાવના તો કેટલું જીવ્ય કામ કરી શકશે ?

મુંબઈના દ્વિભાષી રાજ્ય વખતે અમદાવાદનાં તોફાનોને શાંત કરવા માટે ભાલનળકાંઠામાંથી ગ્રામ ટૂંકડીઓ ગઈ. તે વખતે તોફાનો શાંત થયાં. પણ, ૧૯૫૮ માં પાછાં તોફાનો થયાં. કોઈ કહશે કે તેથી પ્રક્રિયા તો અટકી નહીં. તેમ જ મહાગુજરાત પણ આવી ગયું. તો સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોની શું અસર થઈ ? તેનો જવાબ એ છે કે અસર તો થઈ અને મોટાં તોફાનો થતાં અટક્યાં.

છેલ્લી ટૂંકડીમાં ૬૦૦ થી ૭૦૦ માણસો ગયાં. તેમાં બરવાડ, હરિજન, કોળી વ. કોમોના લોકો હતા. તેમનો સામનો અમદાવાદમાં ૫૦૦૦ ના ટોળાં સાથે થાય છે. કોઈ પથર નાખે છે; કોઈ ગાળો બોલે છે. કોઈ લૂંગડાં ખેંચે છે. તે વખતે રાજ્યની ફરજ હતી કે આ લોકોનું રક્ષણ કરવું. પણ, ગામડાંવાળાઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે “ એ અમારા ભાઈઓ છે; તેઓ જે કંઈ કરે તેને અમે સહન કરી લઈશું. આપને ફરજ તરીકે હાજર રહેવું હોય તો રહો પણ વચ્ચે ના પડશો એ વિનંતિ છે. ” આવા શાંતિ ચાહકો ઉપર ગાળોનો વરસાદ પડે છે. મસ્કરીઓ થાય છે પણ તેઓ બધું સહે છે. ગામમાં જે કોઈ આવું

ખોલે તો ખૂનામરકી થઈ જાય. તેના બદલે ગાળો, માર, અપમાન મહે છે. એનો ચેપ અમલદારોને લાગ્યો. પોલિસ અધિકારી એ ટૂંકડીની સાથે હતા. તેમની ઉપર નાના છોકરા થેલીમાંથી મૂઠી ભરી ભરીને ધૂળ નાખ્યા કરે પણ, તેઓ કંઈ જ ન ખોલ્યા. જો થેડાક અહિંસક માણસો શિસ્તબદ્ધ રીતે સક્રિય કામ કરતા થઈ જાય તો તેની અસર વધે છે. કાપાકાપી ચાલે-હિંસા થાય ત્યાં નબળાને પણ ઝનૂન ચઢે. તેમ અહિંસામાં પણ જોશ આવે. અહિંસાનો પ્રયોગ ચાલે તો નબળા ઉપર, સખળા ઉપર, હિંસક ઉપર, રાજ્ય ઉપર બધા ઉપર એની અસર થાય જ છે. પેલા અમલદારો સમજી ગયા કે અત્યારે કંઈ થાય નહીં. આ એક રીતે અહિંસક પ્રક્રિયાનું પરિણામ જ હતું.

હવે એ જ વાત રાજ્યમાં લાવવી હોય તો કોઈ એવી પ્રક્રિયા મૂકવી જોઈએ; જેથી રાજ્યની દંડશક્તિનો ક્રમે ક્રમે ઘટાડો કરવો પડે. ઘણા એમ કહેશે કે રાજ્ય એમાં માનતું જ ન હોય તો! એ વાત ખરાબર નથી. હૈદરાબાદમાં રજાકારોએ જૂલ્મોનો પાર ન રાખ્યો. ગામનાં ગામ બાળી મૂક્યાં. લૂંટ-ખૂન અને અત્યાચારોની રમઝટ ખોલાવી. છતાં પંડિતજી ધીરે હૃદયે વિચાર કરતા હતા. મુન્શીજી ત્યાં હતા. તેમની તથા લોકોની ઇચ્છા હતી કે ભારત દરમ્યાનગીરી કરે. એટલે ત્યાં લશ્કર મોકલાયું. તે વખતે પણ નાહક હિંસા ન થાય. લોકોની સતામણી ન થાય એ અંગે સખત તકેદારી રાખવાનું જણાવ્યું. ત્રણ દિવસમાં નજીવી લડાઈથી હૈદરાબાદનો કબ્જો લઈ લીધો. (એવું જ ગોવાના પ્રસંગમાં થયું. શાંતિ-વાટાઘાટો કામ ન કરે ત્યાં થોડીક હિંસા વાપરવી પડે પણ તેનું પરિણામ લોકોની સ્વતંત્રતામાં આવ્યું એ જોવું રહ્યું) હૈદરાબાદના કબ્જા બાદ પંડિતજી એવી મતલબનું ખોલ્યા કે રાજ્ય તો મળ્યું પણ ગાંધીજી અ ને શું માનત? આક્રમણ કે અનાક્રમણ? રાજ્યનો વડો જ્યારે આવી હિંસા અંગે વિચાર કરે ત્યારે માનવું રહ્યું કે રાજ્ય પોલિસ અને ગોળીમાં સંપૂર્ણપણે માનવું નથી. શ્રી. મોરારજી દેસાઈ જેવી વ્યક્તિઓ તોફાન બંધ કરાવવા માટે ઉપવાસ

કરવા લાગી જય ત્યારે માનવું રહ્યું કે, રાજ્ય અહિંસા તરફ વિચારતું થયું છે. આ તાલીમ બાપુજીના પ્રતાપે દેશમાં આવી છે.

એની બીજી બાજુ પણ છે. તે નિરાશાજનક લાગે છે. શિક્ષકો ઉપર તડી પાડી. પટણામાં મફત મુસાફરી કરતા મુસાફરોને પકડયા. તેમના ઉપર કેસ ચાલ્યો તો મેજિસ્ટ્રેટ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો હુમલો લઇ ગયા અને આરોપીને છોડાવીને લઇ જવા લાગ્યા. પોલિસ આવી. તોફાન વધુ થતાં ગોળીબાર કરવો પડ્યો. દશબાર જણ ધવાયા. આમ એક બાજુ હિંસા કરવી પડે છે; બીજી બાજુ અહિંસાના પ્રયોગો કરવાના છે. રાજ્યને જે સંસ્થાનું નેતૃત્વ મળ્યું છે તેના નેતાઓ અહિંસામાં માને છે પણ જે પોલિસ મળી છે તેનું ધડતર જૂના શાસકો અંગ્રેજોના હાથનું છે. ત્યારે નવી પ્રજાને આજના રાજનૈતિક દળો ઉંધી દોરવણી આપતા હોય છે. પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સામુદાયિક અહિંસાની તાલીમ આપી હતી તેનાથી આપણે પીછેહઠ કરતા જઈએ છીએ. તેથી ગોળીબાર, લાઠીમાર વગેરે કરવા પડે છે. એની સાથે દાંડતરવો જોર કરતાં જાય છે.

એટલે પહેલો મુદ્દો છે રાજ્યની દાંડ શક્તિ અહિંસા તરફ કેમ વળે? એ માટે સર્વપ્રથમ તો પ્રજાને ન્યાયથી જીવતા કેળવવી જોઈએ. ન્યાય ત્યારે જીવનમાં પ્રવેશે જ્યારે માણસ સ્વતંત્ર અને નિર્ભય થઈને ફરી શકે! એ માટે દાંડ-અન્યાયી તરવો આગળ તેને નમવું ન જોઈએ. બને તો એવાં તરવો સાથે લજવું ન જોઈએ અને તેમને દૂર કરવા માટે કદાચ દબાણ કે નજીવી હિંસા વાપરવી પડે તો તે વાપરવી જોઈએ.

એક યુવાન બાળાનો પ્રસંગ મને યાદ છે. તેની કોઈ યુવકે છેડતી કરી તો તે છેડકરીએ તેને ચંપલ માર્યાં. આમાં હિંસા તો થઈ પણ શીલને બચાવવા માટે એમ કરવું પડે તો તે ક્ષમ્ય છે. સમાજને ન્યાય મળે, સમાજમાં દોષો ઓછા થાય એજ અહિંસક સમાજની દશામાં સક્રિય પગલું છે.

પાલણુપુરની ગઢવી બાળાનો પ્રશ્ન મેં ગયે વખતે રજુ કરેલો. એમાં છોકરી ઉમ્મરલાયક હતી. ધારે તો મા-બાપથી વિરૂદ્ધ જઈને ડોક્ટર સાથે પરણી શકે. જો કે ડોક્ટર તો પરણેલો હતો એટલે તે એને રખાત તરીકેજ રાખત! અહીં એ વાત કરતાં મહત્વની વાત તો પરણિત ડોક્ટર ઉપર સમાજનાં વિશ્વાસની હતી. બાળાનો બાપ નરમ સ્વભાવનો હતો; પણ મામો અમૂક પ્રકારનો હતો, જે ડોક્ટરને ઠાર કર્યા વગર ન રહેત. એટલે ડોક્ટરને એક મહીનો બહાર કાઢ્યો. તેનું ખૂન બચી ગયું. ધણાને એમ થતું હશે કે મહારાજ આવાં કામમાં શા માટે પડતા હશે. મને તો લાગ્યું કે સામાજિક ન્યાયની જાળવણી માટે તેમજ હિંસાના ગુણાકાર અટકાવવા માટે એક સંત તરીકે મારી પાસે પ્રશ્ન આવે તો તેનો ઉકેલ મારે નીતિ-ધર્મની દૃષ્ટિએ આણવો જોઈએ. ડોક્ટર કદાચ ન સુધર્યા હોય પણ તેથી સમાજ સચેત થઈ ગયો.

સમાજમાં અહિંસાનો પ્રચાર સામુદાયિક રૂપે કરવો હોય તો મનમાંથી કિન્નો કે પ્રતિહિંસાના તરવોને દબાવી દેવાં જોઈએ. અર્જુનના મનમાં બળાપો હતો એટલે તેણે “દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધન” એ શબ્દ વાપર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : “ભાઈ તારો બળાપો કાઢી નાખ; પછી લડ! ત્યારે તને પાપ નહીં લાગે!” જો સામુદાયિક હિંસામાંથી, સામુદાયિક અહિંસા તરફ જવું હોય તો રાજ્યને હિંસા ન કરવી પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જવી જોઈએ.

આમ આપણે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોની ભૂમિકા માટે સર્વ પ્રથમ નિર્ભયતા ઉપર આવ્યા. પછી દાંડ શક્તિઓને નહીં નમવું એ વાત ઉપર આવ્યા. તેમજ સામાજિક ન્યાય જાળવવા માટે થોડીક હિંસા કે દબાણ જે કંઈ ઓછું હિંસાજનક હોય તે કરવું એ સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા. સાથેજ આવી કોઈ પણ પ્રક્રિયા વખતે પ્રતિહિંસા-પ્રતિદ્વેષ ન જાગે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ અને ન્યાયની જાળવણી માટે જો રાજ્ય ઉચિત પગલાં લેતું હોય તો તેને સાથ આપવો જોઈએ. તેમજ તેને હિંસા ન કરવી પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જવી જોઈએ. બીજી બાજુ ન્યાય માટે ફેટલીક વખત દઢતા બતાવવી જોઈએ.

એક બાઈની તેના પતિની સામે જ એક અંગ્રેજી છેડતી કરી. સ્ટેશન હતું પણ કોઈ તેની આબરૂ બચાવવા તૈયાર ન થયું. ત્યારે પુરુષોત્તમ પંજા નામના એક આર્યસમાજી ભાઈ તરત રિવોલ્વર કાઢીને અંગ્રેજનો હાથ પકડી લે છે અને તેની સામે તાકે છે. તે તરત ચાલ્યો જાય છે.

આટલી ભૂમિકા કેળવાઈ ગયા બાદ પણ ખેતરો બાબતો જરૂરી બને છે. એક તો એ કે જ્યારે હિંસા કે તોફાન ફાટી નીકળે ત્યારે પંચ-ન્યાયના વડાઓએ શાંતિ કરવા આગળ આવવું જોઈએ. પરમશાંતિ સાથે જ્યારે સાધુસંસ્થાની વિભૂતિઓ કે નેતાઓ આગળ આવશે ત્યારે હિંસા તોફાન શાંત થઈ જશે. હુલ્લડ વખતે એકવાર પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ બહાર પડ્યા હતા. એક બીજા પ્રસંગે જ્યારે એક બાઈનો હાથ પકડીને એક ગુડો તેને પરાણે લઈ જઈ રહ્યો હતો ત્યારે તરત એની પાસેની તલવાર ખેંચીને પંડિતજીએ કહ્યું કે “તને શરમ નથી આવતી!” ગુડો તરત નાસી ગયો. બાઈ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

આના ઉપરથી એ વાત પણ તારવી શકાય છે કે ન્યાય માટે અલિદાન આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. એથી સમાજમાં એક સંસ્કાર વ્યાપ્ત થશે કે એક બાઈની આબરૂ લૂંટાતી હોય તો લોકોએ સામનો કરવો જોઈએ.

પણ વ્યક્તિની વ્યક્તિગત રીતે મર્યાદા છે અને રાજ્યની રાજ્યની રીતે. ગાંધીજી દિલ્હીમાં હતા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે રાજ્યની રક્ષણની ફરજ છે; એટલે તેના હાથમાં હથિયાર શોભે. પણ, પ્રજાના હાથમાં હથિયાર ન અપાય. જ્યારે ન્યાયની જાળવણી થતી હોય ત્યારે લોકોએ રાજ્યના સાચા પગલાંને ટેકો આપવો જોઈએ. એટલે તેમણે કાશ્મીરની રક્ષા માટે ભારતની સશસ્ત્ર સૈનિક તૈયારીને ટેકો આપ્યો હતો; કારણ કે એ ન્યાય હતો. કોઈને એમ થશે કે ગાંધીજી શું કામ ન ગયા અને લશ્કરને મોકલવું પડ્યું? જ્યાં સુધી દેશની એકતા ન થાય ત્યાંસુધી પાકિસ્તાનમાં જવાનો કોઈ અર્થ ન હતો. સશસ્ત્ર અંધાધુંધીનો સામનો એક વ્યક્તિથી અમૂક મર્યાદામાં જ થઈ શકે, એ માટે ગાંધીજી નોઆપણી ગયા હતા.

એટલે દાંડાઇ અને ગુંડાગીરીની સામે પણ લોકો અહિંસક રીતે ચાર થાય એ સ્થિતિ આપણે સર્જવી જોઇએ. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો આગળ વધે અને વિપરીત પ્રશ્નો આવે ત્યારે ધીરજ રાખી અનુબંધ વિચારધારાને બરાબર સમજી ચોખ્ખી પગલાં લેવાં જોઇએ એ હમેશાં યાદ રહેવું જોઇએ. સામાજિક ન્યાય જાળવવા અને સમાજને અહિંસા તરફ લઇ જવા માટે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોની વાત કરવામાં આવે છે. એટલે એ એની મુખ્ય ભૂમિકા હોવી જોઇએ.



ચર્ચા - વિચારણા

[આ ચર્ચાના અંતમાં “ સાધુસંસ્થા ” અંગે પણ ચર્ચા થયેલી છે. તે ભાગ “સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા”માં પણ થોડે અંશે આવે છે. અહીં પણ તેનો સંદર્ભ હોઇને સકારણ ફરી રજૂ કરવામાં આવેલ છે. સં.]

શ્રી. માટલિયાએ કહ્યું : “ સામુદાયિક સાધના ન્યારે થઇ જ ગઇ છે ત્યારે સમાજનાં જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં એ સાધનાને શ્રી રીતે લાગુ પાડવી ? કયાં હિંસાની સંભાવના અવ્યક્ત છે ? કયાં પ્રગટ છે તે તપાસી સામુદાયિક કર્મથી હઠાવવી પડશે.

આજની દુનિયામાં ચાર મોટાં ક્ષેત્રો :- (૧) સામાજિક, (૨) આર્થિક, (૩) રાજકીય અને (૪) સાંકૃતિક; ગણી શકાય. એમાં અનિષ્ટો ન પેસે અને પેસેતાં હોય તો તે શી રીતે ટળે ? એ પ્રથમ વિચારવું પડશે. શિક્ષણ અંગે સંતાનનું ભાવિ મા-બાપને-શિક્ષકને ફાળે સોંપવું પડે છે. એમ આરોગ્ય અંગેનું ભાવિ ડોક્ટર-વૈદને સોંપવું પડે છે. હવે જો કોઇ શિક્ષક શિષ્યને ફસાવે કે કોઇ શિક્ષિકા કોઇ શિષ્યને ફસાવે; એવી જ રીતે ડોક્ટર કોઇ દર્દીને ફસાવે કે કોઇ દર્દી ડોક્ટરને ફસાવે; એટલે કે જાતીય સંબંધોમાં ફસાવે; ખોટા વ્યસનોમાં ફસાવે તો સમાજનો વિશ્વાસ ડગી જાય. તેમાંથી સ્ત્રીજાતિ ફસાય તો પછીથી

તેને ભાંગેલી વસ્તુ જેમ તણ દેવાય છે-સમાજ પણ તેને તરછોડી મૂકે છે. પાલણપુરનો શુદ્ધિ પ્રયોગ એ એનું પ્રતીક ગણી શકાય.

એવું જ ત્રીજું ક્ષેત્ર ઘર છે. સસરા, જેઠ, મોવડી વગેરે પાસે બહેનોને રહેવું જ પડે છે. ગ્રામ સમાજમાં સસરા, જેઠ કે મોવડીને આધિન રહેવું પડે છે. કુટુંબની કોઈ બીજી બહેન આમાં હાથે બની જતી હોય છે. જો તે સસરા-જેઠ કે મોવડીની ખોટી ઇચ્છાને વશ થાય તો તેમની વાસનાનો એણે ભોગ થવું પડે અને કુટુંબમાં દુરાચાર ફેલાય છે. જો વશ ન થાય તો સંઘર્ષ વધે અને પરિણામે કાંતો બાધને આપઘાત કરવો પડે; કાં તેને મારી નાંખાય. આમ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓની નિર્ભયતા નથી. આ મુંઝાતી હિંસા છે. એમાં અનૈતિકતા છે એમ સહુ સ્વીકાર કરશે.

એટલે આ ક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરવા જતાં જરૂર સફળતા મળે. કારણ કે જેણે બૂલ કરી છે તે ઉપરથી ગમે તેટલો બળવાન થવાનો પ્રયત્ન કરે પણ અંદરથી તેનું 'મોરલ' (Moral) (આત્મતત્વ) તૂટી ગયું હોય છે. અહીં શુદ્ધિ પ્રયોગને સરળતા થાય છે.

એ જ રીતે આર્થિક ક્ષેત્રે પણ શોષણ સંગઠનો રૂપી સંવરથી રોકવું સહજ થાય છે. ન છૂટકે ત્યાં પણ તપ અથવા નિર્જરને માર્ગે જવું પડે તો તેથી મોટી હિંસા રોકી શકાય. દા. ત. નર્સ, ભાંગી કે ખેડૂતોની ફરિયાદ ન સંભળાય અને તેઓ હડતાલ ઉપર ઉતરે તો મોટી હિંસા થાય. સમાજનો વહેવાર ચંબી જાય; અને જો હિંસા તોફાનને માર્ગે જાય તોયે હિંસા થાય. એટલે ત્યાં વિવેકપૂર્વક બંધારણીય રીતે ઉપવાસનું સાધન યોગ્ય બને છે. પોતે પીડાય પણ બીજાને ન પીડે.

રાજકીય ક્ષેત્રે પણ સત્તા માટે નહીં; પણ કાનૂન ભંગ ન થાય અને અન્યાયનું નિવારણ કરવા માટે પ્રયોગ થાય; પાછો સુસંસ્થા સાથે અનુબંધ તૂટે નહીં, ઉશ્કેરાટ વ્યાપે નહીં, આ રીતે કાળજીપૂર્વક બાલ-નળકાંડા પ્રયોગ દ્વારા જુદા જુદા શુદ્ધિ પ્રયોગો થયા છે. જ્યાં સમાજ રીઠો બની ગયો હોય કે સત્તાવાળા પક્ષનું સીધી કે આડકતરી રીતે સમર્થન મળતું હોય ત્યાં અતિ તીવ્ર શુદ્ધિ પ્રયોગ કરવો પડે છે. દા. ત. સાણંદમાં આવા સ્થળે તીવ્ર આંચકો આપી સમાજને ઢંઢોળવો પડે છે.

એક વસ્તુ યાદ રાખવાની કે આવા પ્રયોગ કરનારનાં જીવનમાં વ્રતપદ્ધતિ તો હોવી જ નોંધાયે. પછી તેણે શુદ્ધિ માટે અખંડ મથવું નોંધાયે. પછી તે શુદ્ધિપ્રયોગ સફળતાપૂર્વક કરી શકશે. સામુદાયિક અહિંસાની કેળવણી જેમ જેમ વધતી જશે અને સંસ્થાગત નિર્ણયો લેવાતા જશે તેમ તેમ દરેક ક્ષેત્રમાં આવા પ્રયોગો વધારેને વધારે થતા જશે અને લોકનિષ્ઠા વધતી જશે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “વાત સાચી છે. લોકનિષ્ઠા વધે પછી તેનું સુંદર પરિણામ આવે જ છે. ભાલનળકાંઠાના પ્રયોગોએ સુંદર પરિણામો આપ્યા છે. લોકો ઘેર આવીને વધુ ભાવ આપે પણ ખેડૂતો ન લે; સાતસો ગ્રામ્ય શાંતિ સૈનિકો ભયંકર ગાળ-અપમાન વચ્ચે પણ જરાયે મોં ન ફેરવે; તેમ જ પ્રલોભનો વખતે પણ નિર્લેપતા—આ બધા શુદ્ધિપ્રયોગોનાં અદ્ભુત પરિણામો છે.”

શ્રી. અળવંતભાઈ : “સામુદાયિક હિંસા કેવી રીતે બડકે છે એ તો મેં જોયું છે. સાધુઓ આગળ આવીને તેને ઠારે એ જોવાની મારી તીવ્ર ધ્રુષ્ટા છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ભાલનળકાંઠા પ્રયોગોમાં સંતપ્પાલજી અને પછી નેમિસુનિ આગળ આવ્યા તેમ જૈન સાધુઓએ સહુથી પ્રથમ આ પ્રયોગોમાં પણ આગળ આવવું નોંધાયે.

પૂ. નેમિસુનિ : “જરૂર આગળ આવશે. પણ તે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ સાથે સુસંસ્થાનું તેમ જ જનતાના સંગઠનનું બળ અને બધા ક્ષેત્રોની સુસંસ્થાનો અનુબંધ હોવો નોંધાયે; નહીંતર એકલ દોકલ હોમાઈ જાય અને કાંઈ પણ અર્થ ન સરે.”

શ્રી. માટલિયા : “પરદેશમાં પણ અનુબંધ જોડાવાની શક્યતા ઊભી થઈ છે. કેટલાક શાંતિવાદીઓએ અપીલ કરી છે. યુનેસ્કોની શક્તિ વધે અને વિશ્વવ્યાપી આંદોલન થાય તેવું લાગે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિસેના ધણો પ્રભાવ પાડી શકે. ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ આ દિશામાં પહેલ કરે તો તેઓ પોતાની ઉપયોગિતા ધણી સક્રિય રીતે સિદ્ધ કરી શકશે અને સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો વડે અહિંસક સમાજનું નિર્માણ કરી શકશે.

(તા. ૧૮-૮-૬૧)

સામુદાયિક અહિંસા - પ્રયોગના મુદ્દાઓ

કોઈપણ કામ કરતી વખતે તેની સંપૂર્ણ વિચારણા ન થાય; તેની ભૂમિકા અને તેના મુદ્દાઓ ન વિચારવામાં આવે તો તેમાં પાછા પડવાનું થાય. એટલે જ અહિંસાના પ્રયોગ અંગે અનુબંધ વિચારને અપનાવવાનું કહેવામાં આવે છે. રાજ્યસંસ્થા, લોકસંસ્થા, લોકસેવકસંસ્થા અને સાધુસંસ્થાનો વિચાર નહીં કરીએ તો પ્રયોગ એકાંગી બનશે અને તે કાયમની અસર નહીં ઉપજાવે. ચારે બાજુ વ્યવસ્થિત કામ નહીં થાય તો ક્યાંક હિસા આગળ મચક મૂકવી પડશે કે આદર્શ-સિદ્ધાંતને પડતા મૂકીને કામ કરવું પડશે. ૧૯૫૬ માં શાંતિ-ટુકડીનો જે પ્રયોગ અમદાવાદમાં સફળ થયો હતો તે જ પ્રયોગ ૧૯૫૮ માં અધૂરો રહ્યો. તેના કારણે બધાને વેઠવું પડ્યું. એવી જ રીતે કોંગ્રેસ જેવી બિનકામી સંસ્થાને ફેરલમાં મુસ્લિમલીગ સાથે હાથ મેળવવા પડ્યા. આવી પરિસ્થિતિ ન બની થાય, તે અહિંસક પ્રયોગનો હેતુ હોવો જોઈએ. ઘણા લોકો માત્ર ટીકા કરવા લાગી જાય છે. પણ અમૂક વ્યક્તિ કે સંસ્થા માટે એવી લાચારી આવવી કે સિદ્ધાંતને તિલાંજલિ આપવી પડે - તો તે બધાની શરમ ગણાવી જોઈએ.

આપણે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો સમસ્ત વિશ્વમાં કરવાના છે. એટલે તે દષ્ટિએ તેના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ મૂકું છું:—

(૧) રાજ્ય સિવાયની જે બેદાશ ઉપદ્રવકારક શક્તિ છે તેને અટકાવવી જોઈએ. આવી શક્તિને ગામડામાં દાંડાઈ અને શહેરમાં ગૂંડાગીરી કહેવાય છે. તે ગામડામાં રંજાડ પેદા કરે છે અને શહેરોમાં હુસ્લડો - તોફાનો કરાવે છે. અને આખા દેશમાં ભાંગફોડ ચાલુ રખાવે છે. રાજ્યના નિયંત્રણ વગરની જે કંઈ આ પ્રવૃત્તિઓ છે, તે દાંડાઈ છે. સામ્યવાદ, નાઝીવાદ કે કોમવાદ આવા પ્રકારના છે. પોલિસને કદાચ

એવી ગૂંડાગિરીને દબાવવાં માટે હિંસા વાપરવી પડતી હશે. પણ આ તરવો તો નિર્દોષ - લોકોના જન - માલને નુકશાન પહોંચાડે છે. મુખર્ષિ, મદાસ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે આ લોકોના, શાંતિ - સરઘસના નામે જે જોહુકમી ચાલે છે તે ભયાનક છે. એટલે જ વિનાબાજીને કહેવું પડ્યું કે પ્રજાના પત્થરમારા કરતાં પોલિસની ગોળી અહિંસાની વધારે નજીક છે.

અહીં એક બીજી બાજુ પણ વિચારવાની છે. આઝાદીની લડત વખતે લોકોએ પાટા ઉમેડવા વગેરેનાં કાર્યો કર્યાં - શું તે બ્યાજબી છે? આ અંગે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ગુલામી કરતાં તો એ ઉચિત છે પણ આવાં કાર્યો માટે દરેકને શોષવું ન પડે તે માટે મુખ્ય માણસે એકરાર કરી તેની જે સજા થાય તે ભોગવી લેવી જોઈએ. જે આવા પ્રકારનાં તોફાનો અને હુલ્લડોને ગુપ્ત રાખવામાં આવે તો તેમાંથી કાયમી અનર્થની પરંપરા ચાલે છે. રાજ્યસત્તાની સામે થવું સમજાય છે પણ તે માટે દગો કરવો, જૂઠાણાં કરવાં, તે બરાબર નથી. તોફાનોને વેગ ન મળવો જોઈએ. દાંડાઈ ભલે થોડા માણસો કરતાં હોય છે પણ તેમની સાંકળ હોય છે. એટલે એમનાં જૂઠાણાં અને તોફાનોને અટકાવવાં જોઈએ. અટકાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરીએ એટલે અનુબંધ વિચારનો ખ્યાલ તરત આવે; સાથે જ કાંગ્રેસનો પણ વિચાર આવે.

અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિઓને ક્યા ક્યા પક્ષો ટેકો આપે છે તે જોડાણથી વિચારતાં જણાઈ આવશે. રાજજી સ્વતંત્ર પક્ષનું ઉદ્ધારન કરે અને જનપ્રકાશજીને જવું પડે તેનું કારણ શું? સ્વતંત્ર પક્ષને ભૂતપૂર્વ રાજ્યોનો ટેકો અને સમાજવાદી વિચારસરણી સાથે ક્યાં મેળ ખાય છે? ભાષાના પ્રશ્ન અંગે પંજાબી સુખા માટે ઉપવાસો થાય, પછી લોકો ભેગા થાય, પોલિસ અટકાવે તો તોફાન કરે. ત્યાં અશોક મહેતા અને ગોરે જેવા જઈને ભળે તે શું સૂચવે

સદ્ધાંત વગરની પાર્ટીઓના આવા શંભુમેળાથી અયોગ્ય અને દાંડ તરવોનો રસ્તો મોકળો થઈ જાય છે. એટલે જેમ આ દાંડાઈ

કરતાં તરવે। અને શસ્ત્રોને મ્યાન કરવા પડશે, તેમ આવાં પક્ષોને પણ મ્યાન કરવાં પડશે. માત્ર સરકારની ટીકા કર્યાં કરીએ અને આવા તત્વોને છૂટાં કરવાં દર્ષીએ તો હિંસાને વેગ મળી જશે. એવા પક્ષોથી દૂર રહેવું પડશે, જે આવા તોફાની તત્વોને હાથા ખનાવીને ફરતા હોય. સરકાર ઉપર ગોળીબાર-લાઠીમાર કરવાની ફરજ ન આવી પડે તે માટે આવાં પક્ષોને પણ મ્યાન કરવા પડશે.

આજે રાજકીય પક્ષોનો ટેકો પામી દાંડતત્વો એટલું બધું જોર કરીને બેઠા છે કે ગામડામાં તમે નવો વિચાર કે કાર્યક્રમ મૂકો તો તરત તેઓ આડા આવે છે. એ લોકો સામ્યવાદી ભાંગફાટ નીતિને જ આગળ લાવે છે. એટલે દાંડાઈ જેમ સામ્યવાદ પણ ન પાંગરે એ જોવું રહ્યું.

એવું જ કામવાદનું છે. ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં જવાના બહાને તેમને ગોળીબાર કરીને એના એક પ્રતિનિધિએ મારી નાખ્યા. આ માટે પણ એક સંરક્ષણ-શાંતિ-દળ ઊભું કરવું જોઈએ. દાંડાઈ, રંજાડ કે ઉપદ્રવ કોઈપણ નામે નિયંત્રણમાં રહેવાં જોઈએ. આવાં તત્વો રાજ્ય શક્તિથી બળવાન થાય એમાં રાજ્ય સાથે પ્રજાને પણ વધારે શોષવાનું રહે છે.

(૨) બીજો મુદ્દો એ છે કે રાજ્યને શસ્ત્રો કેમ ઓછાં વાપરવાં પડે. તેની હિંસા ઓછી કેમ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જાઈએ. એ માટે પ્રજાએ જાતે જ તૈયાર થવું જોઈએ. પોલિસ પહોંચે તે પહેલાં જો અહિંસક દળ પહોંચી જાય તો દંડ અટકી જાય. એ માટે લોકોએ હથિયાર પકડવાની જરૂર નથી પણ પોતાની નૈતિક શક્તિ જગાડવાની જરૂર છે.

અહિંસાની દિશામાં રાજ્ય ત્યારે આગળ વધી શકે જ્યારે પ્રજા એની અવેજનું કામ ઉપાડી લે. એકવાર પાકિસ્તાનની સરહદમાંથી કચ્છની સરહદે ઢોરચોરી ખૂબ થતી. લશ્કરની ચોકી છતાં આ કાર્ય ઘટતું નહીં. એટલે એક કાર્યકરે ખડીર-ખાખડીના વિસ્તારમાં ખેડૂત

મંડળ સ્થાપ્યું. પરિસ્થિતિ એવી હતી કે અહીં રહેનાર અને પાકિસ્તાનમાં રહેનાર બધા સગાસંબંધીઓ હતા. અહીંના લોકોએ નકકી કુરુ' કે અમે તમારાં ઢોર અહીં સંધરશું નહીં તે છતાં એક માણસ કેટલાંક ઢોર ચોરી લાવ્યો. એટલે અહીંના લોકોએ પકડ્યો, તેનાં ઢોર બાંધી લીધાં. તેને સમજાવ્યો કે “અહીંના ઢોર ત્યાં ચોરી જાય કે ત્યાંના ઢોર અહીં આવે તે ધણું ખરાબ કહેવાય. અમારે તને પોલિસમાં નથી આપવો પણ આ કામ અટકાવવું છે.” પેલો માણસ સમજી ગયો.

લોકોનાં સંગઠનો જેટલાં વધારે બળવાન થઈને રાજ્ય પાસેથી શિક્ષણ, સંરક્ષણ, આરોગ્ય વ. પ્રશ્નો ઉપાડી લે તો સરકારનું ધણું કામ ઓછું થઈ જાય. એ વ્યવસ્થા સુચારૂ ચાલે અને લોકમાનસ જાગૃત હોય તો ધરઆંગણેના પ્રશ્નો તેઓ જ પતાવે અને પોલિસને હિંસા કરવાનો ઓછો વખત આવે.

પણ, થોડાં ધણાં શસ્ત્રો કે સૈન્ય તો રાખવું જ પડે; કારણ કે જ્યારે આખા વિશ્વમાં જાસુસી ચાલતી હોય ચીન, રશિયા, પાકિસ્તાન અમેરિકા વગેરે જાસુસી કરે ત્યારે ભારત કહે કે અમારે કંઈ કરવું નથી તો રાજ્યને કદિ ભારે હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે.

(૩) શસ્ત્રો ઓછાં રખાવવા માટે એક પ્રયત્ન બીજો પણ થવે. ઘટે. તે એકે વિશ્વના દરેક દેશોને યુનોમાં પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. જેમ ધર આંગણે અહિંસાના પ્રચાર માટે કેંગ્રેસને સશક્ત બનાવવી જરૂરી છે તેમ વિશ્વના પ્રશ્નો અંગે ‘યુનો’ને સક્રિય બનાવવું જોઈએ, એટલે જ ચીનને યુનોમાં લાવવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેથી કંઈક નિયંત્રણ તો રહેશે જ. ત્યાં કંઈને કંઈ જવાબ તો આપવો પડે ને? માણસ એકલો ગમે તેમ બોલે પણ, પાંચ માણસની ડુબરુ બોલાવો તો તેને શેઠશરમ આવશે. એટલે શસ્ત્ર-સંન્યાસ માટે વિશ્વવ્યાપી આંદોલન ઊભું કરવું જોઈએ—તે માટે યૂનેને તૈયાર કરવું જોઈએ. એ રીતે સમાજને અહિંસાની દિશામાં આગળ વધારવો પડશે.

(૪) સ્વસ્ત્ર-સંન્યાસની સાથે આહુત્યમ અને તેના પ્રયોગો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકાવો જોઈએ. આજે રશિયા અને અમેરિકા બન્નેને એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ નથી અને વાત ગુંચવાય છે તેમજ છુપા પ્રયોગો ચાલ્યા કરે છે. આજે અઢાર દેશો પાસે આહુત્યમો છે-પછી એની વિનાશક શક્તિના પ્રયોગો કરતાં; લોકોની સર્જનાત્મક શક્તિમાં તેના ઉપયોગ થાય તો કેટલું શોષણ અટકી જાય અને જગત શાંતિથી રહી શકે.

એમ ન થાય તો જગતમાં તોફાનો, હુલ્લડો ન અટકે તો માર્શલ લો થાય, લશ્કરી રાજ્ય આવે અને અહિંસાની વાત એકઠારે રહી જાય. એ માટે વિશ્વનું પણ અહિંસક દિશામાં ધડતર થવું જરૂરી છે. તે માટેનો પ્રારંભ તો વ્યક્તિગત અહિંસામાં લોકો આગળ વધે તેમાં રહેલો છે.

આપણે આ મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં થોડુંક વધારે વિચારીશું. સર્વ પ્રથમ આપણે રાજ્યને અહિંસક બનાવવું છે તો જે જે વાદો કે રાજકીય પક્ષો તોફાન મચાવે છે; કાનૂનભંગની પ્રક્રિયા ઊભી કરે છે તેનો ઝીણવટથી વિચાર કરવો પડશે અને એવા રાજનીતિક પક્ષોને ગ્યાન કરવાં પડશે.

એ માટે ધણીવાર થોડી હિંસા ક્ષમ્ય ગણાય પણ શ્રેષ્ઠ માર્ગ રૂપે તો બલિદાન. શુદ્ધિપ્રયોગનો વધારેને વધારે પ્રચાર કરવો પડશે. મનુષ્યની છેડતી ગુંડાએ કરી અને તેણે ચંપલ મારી; બાપુએ તેને કહ્યું કે ઠીક ક્યું એ જ તારે માટે તે વખતે અહિંસક રસ્તો હતો. પણ બલિદાનનો રસ્તો એથીયે શ્રેષ્ઠ છે.

“ધોળકામાં તોફાનીઓએ એક ભાઈની ટોપી ઉપાડી લીધી. તે ભાઈ રસ્તા વચ્ચે જ બેસી ગયા અને ઉપવાસ ઉપર ઊતરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. લોકોમાં ખળભળાટ થયો અને તરત તેમની ટોપી પાછી મળી.

૧૯૫૮માં અમદાવાદમાં તોફાનો થયાં. ત્યારે કુરેશીભાઈએ આઠ ઉપવાસ કર્યા. લોકો આવ્યા-તોફાનવાળા પણ આવ્યા અને મામલો શાંત થયો. આમ જો કરવામાં આવે તો અહિંસાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય.

હમણાં રૂઢિયા કાલેજમાં ગયા હતા. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરની તાલીમ અપાતી હતી. તે એટલા માટે કે તોફાનો વખતે ઉપયોગી થાય. આનો આડકતરો અર્થ સામુદાયિક હિંસાનું પ્રશિક્ષણ થયું. લોકોમાં આવા પ્રસંગો માટે સામુદાયિક અહિંસાની તાલીમ મળે તો જ શાંતિથી પતાવટ થાય.

કારણ કે, હિંસા હિંસાને અટકાવી શકતી નથી. એક જગ્યાએ ખૂન થયું. સામે બીજાનું ખૂન થયું. ખુનસ વધતું ચાલ્યું. એટલે ત્યાંના એક સાધુ-પુરૂષે ઉપવાસ આદર્યો. ગામવાળાઓએ પૂછ્યું કે બાપજી શું કામ? બાપજી કંઈ ન બોલ્યા. પણ, ગામવાળા સમજી ગયા. દરમિયાન આ પ્રશ્ન ખેડૂત-મંડળ પાસે આવ્યો અને બંને પક્ષકારોને સમાધાન થઈ ગયું.

એક માણસ તલવાર લઈને ફરતો હતો. તેની જમીન લીંબડી રાજ્યે ખાલસા કરી હતી અને એક ખેડૂતને વહેંચી આપી હતી. હવે તે પેલા ખેડૂત પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે “કાં’તો મને રોટલો આપ, કાં જમીન આપ; નહીંતર હું તારું ખૂન કરી નાખીશ !”

હવે શું કરવું. સરકાર કાયદેસર થાય તે કરી શકે. ત્યાંસુધી તો પેલો કંછકનું કંછક કરી બેસે. ખેડૂતે લા. ન. પ્રયોગના એક કાર્યકરને વાત કરી. તેણે પેલાને સમજાવીને કહ્યું કે પહેલા હથિયાર હેઠાં મૂક, પછી વાટાઘાટ થાય. તેણે તલવાર હેઠી મૂકી અને બંને પક્ષને સમજાવતાં હિંસા થતાં અટકી.

આમ વ્યક્તિ પાસે તો શસ્ત્ર ન જ રહે; પણ રાજ્યને ઓછાં વાપરવાં પડે તે માટે ધટતું કરવું જોઈએ. એ માટે સામાજિક

ભૂમિકા સાફ કરવી જોઈએ અને શુદ્ધ ન્યાયની જાળવણી કરવી જોઈએ. સમાજને રોજગારી મળે અને ન્યાયપૂર્વકની સલામતી મળે, એ ખાસ જોવું જોઈએ. બધી બાબતોમાં એક જાતની સતત કાળજી રાખવી જોઈએ કે દોંગાઈને ટેકા ન મળી જાય. દોંગાઈ કરનાર જાણે છે કે પોદળો પડશે તો ચપટી ધૂળ લાઇને આવશે જ. એટલે થોડું તો મળશે જ ! આ તત્ત્વ એટલું બધું બાપેલું છે કે ગોરે, ડાંગે, જોશી, અસૌક મહેતા, જયપ્રકાશ વગેરે સારી નિષ્ઠાવાળા નેતાઓ; વ્યક્તિ તરીકે સારા હોવા છતાં-આવા અનિષ્ટોને ટેકા આપી દે છે. તેની પાછળ સત્તા લાલસા જ કારણભૂત રહે છે. તો આ બધું દૂર કરવા માટે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કરવાના છે.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય-આ બધાય ક્ષેત્રોમાંથી અનિષ્ટોને દૂર કરાવવા સમાજ દ્વારા આવા પ્રયોગો સંસ્થાકીય સંગઠન રૂપે કરવા-કરાવવા પડશે. માધીજીએ એક ચીલો તો પાડ્યો જ છે. તેમણે શ્રિદેવશ્વરે સામે અહિંસક પ્રતિકાર પણ કર્યો અને મદદ પણ કરી.

સર્વ પ્રથમ (૧) સમજાવટનો માર્ગ છે; પણ તેમાં (૧) જનતાની ધીરજ ન ખૂટે તે જોવું જોઈશે. (૨) સમજાવટથી ન સુધરે ત્યાં જાહેરાત કરવી પડશે. આમાં સામાની નિંદાનો લાવ રહે છે પણ જાગૃત રહીને તે કામ કરવું રહ્યું; નહીં તો એવી વ્યક્તિ કે સંસ્થા સમાજમાં ભ્રમ ઊભો કરીને પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી અનર્થ વધારે છે. તેથી સારા માણસોમાંથી સમાજની શ્રદ્ધા ડગવાનો પણ ભય રહે છે. એટલે જેમ મિઠાઇ બનાવનાર ચાસણી તપાસે છે તેમ દરેક સમયે

સમાજની નાડ જોતાં જોતાં તપાસણી કરતા રહેવી પડશે; નહીં તો ચાસણી ચીવડ બની જતાં, સમાયેલું ઘી પણ પાછું બહાર નીકળી જાય, તેમ સમાજની અંદર પચેલાં સદ્ગુણો પણ બહાર નીકળી જવાનો ભય ઊભો થાય છે. તેમ ઘણીવાર જાહેરાત પછી વ્યક્તિ કે સંસ્થા નઠોર બને. મોટા ભાગે રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કે સંસ્થાના અગ્રગણ્ય ગણુતાં માણસો આવું કરવાના. બ્રિટિશ લોકો સામે સામાજિક દબાણ જાહેરાતના કારણે આવવા માંડ્યું કે તંત્ર કઠોર બનવા લાગ્યું. એવા સમયે ત્રીજું પગલું (૩) અસહકારનું આવીને ઉભું રહેવું જોઈએ. જેમકે બાપુજી બ્રિટિશ દરબારી મેળાવડામાં ન ગયા. તેમને મળનારો ચાંદ પાછો મોકલાવ્યો. ટાગોરે પણ “માનપત્ર” પાછું મોકલ્યું. આથી પણ ન સરે તો ચોથું પગલું (૪) બહિષ્કારનું આવે છે. પરદેશી માલનો બહિષ્કાર આને લીધે આવી પડ્યો. જેના ઉપર બ્રિટન મુસ્તાફ હતું તે પાચો વૂટી પડ્યો. આમ અનિષ્ટોનો પાચો તૂટી પડવો જોઈએ. આ પછી (૫) પ્રતિકાર આવીને રહે છે. અહિંસક પ્રતિકારમાં પોતાની જાત ઉપર કાયાકલેશથી માંડીને સામુદાયિક તપ આવે છે. ગાંધીજીએ આ રીતે જાતથી માંડીને સમુદાય આખાને ઉપવાસ કરવાની હાકલ કરી હતી. તે છતાં પણ ન થાય તો (૬) આત્મસમર્પણ કરવું જોઈએ. બાપુએ ઝેકાસ્લોવેકિયાને કહ્યું હતું કે આક્રમણનો મુકાબલો હથિયારથી કરશો તો તેને હું અહિંસા લેખીશ. પણ જો જાતને હોમશો તો અહિંસાનો ઉમદા પાઠ જાતને મળશે. જ્યાં તન ન પહોંચી શકે ત્યાં પ્રાણાર્પણ તો પહોંચી જ શકે છે.

સન ૧૯૫૮ માં કેટલાકે ટીકા કરી : “આ વખતે અમદાવાદ જઈ હોમાવાનું મૂકી માત્ર એક બાજુ ઉપવાસો કરવા તે કેવું !”

પણ, આપણે કલકત્તા ખાતે જોયું કે સુહરાવર્દીના પ્રયોગો સફળ ન થતા; બાપુએ જેમ ત્યાં આમરણાંત ઉપવાસ કરેલા તેમ દિલ્હીમાં પણ કર્યા હતા. બાપુ વિશ્વવ્યાપી વ્યક્તિ હોઈને તેમનાં શરતી

અનજ્ઞો આખા જગતના પ્રાણને જગૃત કરતાં, તે છતાં તેઓ સાથી અને કાંચેસને સાથે લઈ લેતા. તે ઉપરાંત અહીં ખૂબ જગૃતિની જરૂર છે.

આંધ્ર માટે રામુલુના ઉપવાસોએ અને તેના મરણે લોકોમાં હિંસા પ્રગટાવી હતી. તેમના ઉપવાસો શુદ્ધ છતાં ઉદ્દેશ્ય સાંકડો હતો. તેના પરિણામો પ્રત્યાઘાતો આજે જોવા મળે છે. માસ્તર તારાસિંગના ઉપવાસો, નાગાપ્રદેશના તોફાનો આવી જગૃતિના અભાવનાં પરિણામો છે.

સહ્યાયે બા. ન. કાંઠા વગેરે પ્રદેશમાં ગામડાંનો (રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થા) પ્રાયોગિક સંઘ તેમજ અહીંના શહેરમાં વિશાળ હેતુએ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ રચાઈ ગયો છે. તેણે અત્યાર સુધી અનેક પ્રશ્નોમાં પૂ. મહારાજશ્રીની દોરવણીથી, નાની ઉંમર છતાં, માર્ગદર્શક ઠરાવો-પ્રયોગો અને કાર્યોથી માર્ગદર્શન મળ્યું છે.

ઉપરનાં (૧) સમન્નવટ-વાટાઘાટ, (૨) જાહેરાત. (૩) અસહકાર, (૪) બહિષ્કાર, (૫) પ્રતિકાર અને (૬) આત્મ સમર્પણ એ છએ પગલાં ભરતી વખતે ખૂબજ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “કચ્છ પ્રાયોગિક સંઘની નૈતિક દોરવણી તળે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગ બચાઉ ખેડૂત મંડળે કર્યા છે. તેમાં પણ કરમરિયા ગામમાં સુમરા અને સામેના આગેવાનોની તાણાતાણીમાં ગામને થતી હેરાનગતિમાંથી ગામને બચાવવું અને પક્ષોનું સમાધાન કરવું; એ તેની સફળતા ગણી શકાય. તેથી સામાન્ય અને દબાયેલી પ્રજા પણ જગૃત થઈ. તાજા ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણીમાં વિકાસ અધિકારી વગેરે અમલદારોએ તેથીજ ખેડૂત મંડળની સહાય માંગી હતી.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ગામડાંઓમાં વાડાબંધી અને દાંડ બૂથનું જોર હોય છે. ગ્રામ પ્રજાની એકતા અને સહાય માણસો આગળ ન

આવે તો તે જૂથો પોતે ટોપાપણું લઈ, ચોરીઓ પોતેજ કરાવે છે. એટલે નીચલા થરોથી સાચા ન્યાયનું અને એકતાનું કામ વિશ્વાળ દષ્ટિથી શરૂ થવું જોઈએ. તો શિક્ષક, અમલદાર, દાંડ અને મૂડીવાદી વગેરે બધા સીધા થશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ માટલિયાએ ગયા વખતે લાંચ અને દાંડ તરવેા સામે જે બે કાર્યક્રમો મૂકેલા તેનાથી ઘણું કામ થઈ જાય. કોંગ્રેસનું સ્વેચ્છાએ ગામડાંઓએ રાજકીય માતૃત્વ સ્વીકાર્યું છે; એટલે કોંગ્રેસી આવરણ લાંબો વખત આ કામમાં આડું નહીં આવે.”

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : “ આપણે સાત સપ્તાહ વીતાવ્યાં. હજુ દરેક થશે. ત્યાં લગી કાર્યક્રમો નિશ્ચિત નહીં થાય. આપણે સમગ્ર જગતના પ્રશ્નોમાં કયા અગત્યના છે? આજે રાજકીય પક્ષો રૂપી અનિષ્ટોને દૂર શી રીતે કરવાં પડશે વગેરે પ્રથમ વિચારવું પડશે. સામેથી આવી પડેલ કોઈ પ્રશ્નને નહીં છોડાય; પણ સામેથી લેવાનો પ્રશ્ન હોય તો લાંબું અને ઊંડું વિચારવું પડશે.

(તા. ૨૫-૮-૬૧)



વ્યક્તિગત અહિંસા અને સામુદાયિક અહિંસા

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો અંગે લોકોમાં જોઈએ તેવો ઉત્સાહ ધણીવાર દેખાતો નથી. અહિંસામાં સૌ માને છે. શાંતિની પણ વાતો કરે છે પણ તે બધું વ્યક્તિગત થઈ શકે, એવું બધા માને છે અને સામુદાયિક અહિંસા પાળી શકાતી નથી એમ કહીને એ પ્રશ્ન ઉપર મંદતા નાખવામાં આવે છે.

જો અહિંસા વ્યક્તિગત પાળવાની હોત તો સાધુસંસ્થાની જરૂર ન હતી. પણ વ્યક્તિગત અહિંસાનું આચરણ જો વ્યક્તિના જીવનને ઉન્નત કરી શકે તો સમૂહગત અહિંસા સમૂહને ઉન્નત કરી શકે ! એ રીતે વ્યક્તિગત અહિંસાનો વિચાર સમૂહગત થયો અને વ્યક્તિગત અહિંસાને સામુદાયિક રૂપ શી રીતે આપવું ? વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક અહિંસાનો તાળો મેળવવો શી રીતે ? એમાંથી સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા આવી ને ઊભી રહે છે.

આખો સંસાર કદિ સુધરવાનો નથી. સંસાર અનાદિ-અનંત છે. પણ એક વાત યાદ રાખવાની છે કે આખો સંસાર ભલે શુદ્ધ ન થાય પણ તેમાં પ્રતિષ્ઠા તો સદ્ગુણોની જ હોવી જોઈએ. નહીંતર વ્યક્તિગત અહિંસા પણ, સામુદાયિક અહિંસા ઉપર આંખમોંચામણા કરવાથી દીલી પડી જાય છે.

જેનો અહિંસામાં આગળ હોવાના કારણે તેમના ધાર્મિક પવં પયુંપણનું ધણું મહત્ત્વ છે. આજે જેવા જશું તો ગામડાથી લઈને શહેરમાં, આ દિવસોમાં ફાંડફાળા થશે. તે વખતે વિચારાશે કે સામુદાયિક અહિંસાનું પહેલું પગલું શું ? તો કસાઈખાનાં—ખાટકીવાડા કેમ બંધ થાય તે માટે મતિ વિધિ થશે. બીજી વાત રૂપે આ શરીરને ઓછામાં ઓછું નાનું મૌણ કેમ કરવું તેવી તાલીમ લેવી કે ઓછામાં ઓછી

વસ્તુથી કેમ ચલાવાય? ત્રીજો મધ્યમ માર્ગ એ છે કે ઓછી ચીજોથી ચલાવવું. આયંબિલ કરવાં, ઉલ્હોદરી કરવી કે એવો ખોરાક લેવો જેમાં સ્થૂળ હિંસા ઓછામાં ઓછી હોય. તે નિમિત્તે કંદમૂળ લીલોતરીનો ત્યાગ કરે. કેટલાક તો ઘણી ઓછી ચીજો (પદાર્થો) વડે ચલાવે. આ બધું જો કે વ્યક્તિગત થાય છે તે છતાં સામુદાયિક અહિંસા સૌને ગમે છે. એટલેજ સહુ સમુદાયમાં ભેગા થાય છે. ત્યાં ફાળો એકત્ર કરે છે. અહિંસાનો વિચાર કરે છે.

જોવા જઈએ તો આ પણ સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ છે; પણ તે એક નાના સરખા વર્તુળનો બની જાય છે. તેની ઈતર સમાજ ઉપર જે છાપ પડવી જોઈએ તે પડતી નથી. તેની પાછળ યોગ્ય અનુબંધ અન્ય સંસ્થાનો ન હોઈને તે સાંકડી પ્રવૃત્તિ રૂપેજ રહી જવા પામે છે.

ઘણીવાર એના કારણે લોકોમાં ઊંઘો પ્રચાર પણ થાય છે. એક બાબુ જૈનો લીલોતરી તજે કે બીજા ધર્મના લોકો સમજે કે હવે શાક સસ્તું મળશે. તેઓ બમણું ખરીદતા—ખાતા થાય છે. ગામડાંમાં પર્યુષણના દિવસોમાં નહાવા-ધોવાનું જૈનો બંધ રાખે છે. ત્યારે ઈતર પ્રજા ધરનો કચરો સાફ કરવા માટે બહાર કાઢે છે. વાઘરી-ઢોળી વગેરે કેટલીક કામો ઘેટાં-બકરાં લઈને જૈનોની પોળમાંથી નીકળે. જૈનો પૂછે! “ ક્યાં જાવ છો? ”

તો કહે કે “ શું કરીએ? ખાવાનું નથી એટલે કસાઈને ત્યાં વેચવા જઈએ છીએ! ” જૈનો દયા ખાઈને પૈસા આપી તેને છોડાવે છે. પણ, તેઓ બીજા પોળમાં જઈને એજ કામ કરે છે. આમ એ પણ વ્યવસ્થિત ધંધો બની જાય છે.

એટલે જો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક અહિંસાની સમતુલા ન જળવાય તો આમ જ બને. પછેડી નાની હોય તો એક બાબુ ઓઢે! તો બીજો ઉઘાડી થાય, એટલે કે માત્ર વ્યક્તિગત કામ કરે! તો સામાજિક છુટું થાય. આજની આવી પરિસ્થિતિનું કારણ એક જ છે કે આપણે એકલપેટા થતા જઈ રહ્યા છીએ.

મને યાદ છે કે અમાઉ ગામડાંમાં પર્યુષણુ આવે એટલે જૈન-અજૈન દરેકને આનંદ થાય, બધા ભેગા મળીને અનુભવે કે જૈનોનાં પર્યુષણુ આવે છે. બધા દિવસો અહિંસા ન પાળી શકાય પણ આ દિવસે તો પાળવી જ જોઈએ. ખાટકીઓ પેતાનો ધંધો બંધ કરે; માછીમારો માછી ન પકડે અને બધા માંસાહારથી દૂર રહે. તે વખતે મોટા લોકો વિચાર કરે કે ખાટકી, માછીમાર જેવા ધંધો બંધ કરે ત્યારે તેને પેટા ધંધો આપવો અથવા તેની આજીવિકાની ચિંતા કરવી એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે. તેઓ એમને અનાજ વગેરે પહોંચતું કરે. આ બધો વિચાર ગામનું મહાજન કરે તેમાં માત્ર વાણિયા નહીં, પણ અહિંસા અંગે વિચાર કરનાર આખો જન સમુદાય આવી જાય.

આજે સ્થિતિ જુદી છે એક બાજુ અહિંસાનો વિચાર થાય છે; ત્યારે બીજી બાજુ શેષણુ રૂપે, વ્યાજ રૂપે અને અન્યાય-અનીતિ રૂપે થતી હિંસાનો વિચાર તણ દેવાય છે. એટલે તાજો મળતો નથી, માટે બહુ બહુ વિચાર કરીને આગળ વધવાનું છે.

બેરડીમાં એક ટાંગાવાળાનો બની ગયેલ પ્રસંગ છે. પર્યુષણના દિવસો હતા. તેણે શેઠ પાસે બસો રૂપિયા વ્યાજે લીધા કે જેથી ટાંગો રીપેર કરાવીને ચલાવી શકાય. પણ ટાંગાની આવક કરતાં વ્યાજની જવક વધી ગઈ, પરિણામ એ આવ્યું કે ટાંગાવાળાને વિચાર કરવો પડ્યો કે ધંધો ચાલતો નથી. ટાંગામાંથી વ્યાજ અને ખાવાનું પણ મળતું નથી. તેણે શેઠ પાસે જઈને વિનંતિ કરી કે ‘હું તમરા રૂપિયા આપવાનો છું પણ હમણાં મારા પર દયા રાખજો. પણ શેઠે કહ્યું લેવડદેવડમાં દયા શેની? દયા તો ધર્મસ્થાનકમાં થાય છે! જો રૂપિયા આ મહિનામાં નહિ આપ્યા તો તારું ઘર લીલામ કરાવી દઈશ.’ ટાંગાવાળાએ શેઠને બહુ વિનવ્યા અને દવા કરવાનું કહ્યું પણ શેઠ એકના બે ન થયા. છેવટે તેણે એક ખાટકી સાથે ભાગ રાખવાનો વિચાર કર્યો. તે શેઠ પાસે ગયો અને કહ્યું! સો રૂપિયા આપો હું કસાઈના ધંધાની ભાગીદારીમાં કામ કરીશ, ટાંગો પણ ચલાવીશ.

શેઠ વિચાર કરે છે કે “ખાટકીખાના તો ચાલશે જ મારા એકલાથી બંધ થવાના નથી. કરશે તે ભરશે ! એટલે કહે છે કે ” લાઘ જા ! પણ રોજનો એક રૂપિયા નવાં વ્યાજ તરીકે અને જૂનું વ્યાજ તો ચાલુ જ !

તેમની પત્નીએ આ વાત સાંભળીને કહ્યું : “ આજે પર્યુષણના દિવસો છે. હું રોજ ધર્મકરણી કરું છું. જીવ માત્રની માફી માગું છું અને તમે તો હિંસાને સીધો ટેકો આપી રહ્યા છો !

શેઠે કહ્યું ; “ એ તો ધંધાની વાત છે. ”

“ પણ, તમારે જિંડો વિચાર તો કરવો જોઈએ ને ? ” શેઠાણીએ કહ્યું કે પેલા રૂપિયા ન આપવા જોઈએ પણ શેઠ માન્યા નહીં એટલે શેઠાણીએ કહ્યું “ તમે નહીં માનો તો હું મારા ઉપવાસો ચાલુ રાખીશ.

શેઠમાં જૈન સંસ્કાર તો હતા જ તેણે કહ્યું : “ તો શું કરું ! ”

શેઠાણી કહે : “ જૂનું વ્યાજ માફ કરો, નવા સો રૂપિયા આપો અને વ્યાજ એણું કરો સાથે કહો કે પેલો ખાટકીનો ધંધો ન કરે ! ”

પેલો ખુશ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું : “ મારે શા માટે હવે ખાટકીનો ધંધો કરવો પડે ? ” તે સારા કામે લાગી ગયો.

આમ જગતમાં અમૂકે ઝીણવટથી વિચારવું પડશે. જગતમાં બધે હિંસા ચાલતી રહે આપણે વળી ક્યાં દૂર દેવા જશું—આપણે તો આપણું સંભાળવું. આ દૃષ્ટિ ખોટી છે. સ્વાર્થ દૃષ્ટિ છે. જૈન શ્રાવક માટે પંદર કર્મદાન કહીને તેવા ધંધા ન કરવાનું સૂચવ્યું છે. જો શેઠે તે વખતે કદાચ ખસોનું દાન પુણ્ય કર્યું હોત તો સામુદાયિક અહિંસાનો આચાર ન ફેલાત. ખાઈના સંસ્કારે શેઠને થયું કે વધારે વ્યાજ લેવું; તેથી ટાંગાવાળાને થયું કે આવો હિંસક ધંધો મારે ન કરવો. જો આવો ખ્યાલ આવી જાય તો સામુદાયિક અહિંસા ગતિમાન થઈ જાય.

પર્યુષણના દિવસોમાં જેમ કસાઈખાનાં બંધ કરાવાયાં છે; તેમ જૈનોએ પોતે મીલો—ચક્કીઓ—મોટરો વગેરે બંધ રાખવાં જોઈએ; કારણ

કે પંદર કર્મદાનમાં “યત્ર ન ચલાવવાં” એ પણ છે. પણ તેને કોઈ માન્ય નહીં રાખે — પરિણામે યત્રના નામે ત્યાં શોષણ તો ચાલુ જ રહેશે. એટલે એ વાતની છાપ ખીજા ઉપર નહીં પડે. એટલે વ્યક્તિગત અહિંસાનું એવું છે કે તેમાં ગતિ દેખાય છે—કોઈ પગે ચાલે, કોઈ ધોડે ચાલે, કોઈ મોટરમાં બેસે—પણ દરેકે ગતિ તો કરવી જોઈએને—એવી જ રીતે વ્યક્તિગત અહિંસા માત્ર પાળવાથી સામુદાયિક અહિંસાની ગતિ અટકી જશે.

ગયા વખતે ચાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા હતા :—(૧) રાજ્યની દંડશક્તિ મર્યાદિત કેમ રહે? (૨) રાજ્ય અહિંસાની દિશામાં આગળ કેમ વધે? (૩) સમાજ અહિંસાની દિશામાં આગળ કેમ વધે; અને (૪) વ્યક્તિગત લોકો અહિંસામાં કેમ આગળ વધે. આ ચાર વાતો સમગ્રજન્ય તો સામુદાયિક અહિંસાના ક્ષેત્રનો વિચાર આવી જાય.

એના અનુબંધ માટે લોકસંસ્થા, લોકસેવક સંસ્થા, સાધુ સંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા — એમ ચારને લીધી. રાજ્યનું દબાણ પણ હોય એટલે કે કાયદો ધડાય; અને ધર્મનું દબાણ હોય — એટલે કે ધર્મ પ્રમાણે આદેશ હોય; તે છતાંયે જો વચમાંનું લોકોનું—સમાજનું—દબાણ નહીં હોય તો પણ પ્રશ્ન ઉકેલાશે નહીં. કેટલાંક તરવેા રાજ્યનું માનતા નથી તેમ ધર્મનું પણ માનતા નથી. તેવા માટે મધ્યમ માર્ગ કાઢ્યો—સમાજનું નૈતિક દબાણ ઊભું કરવું. એક ઠેકાણે ખાડો થાય છે તે માટે પાપ થાય છે. ખીજા તરફ વધારે ભરતીના કારણે પાપ થાય છે. ટાંગાવાળાને ખાટકીનો ધંધો કરવાની ઇચ્છા એટલા માટે થઈ કે તે શેઠનું બ્યાજ ભરી શકતો ન હતો અને જતે દહાડે શેઠ ટાંચ લાવવાના હતા. શેઠ શા માટે તેને પૈસા ધીરવા તૈયાર થયા? તો કહે કે વધારે બ્યાજ મળતું હતું. આમ વધારે ધન માટે આડા ધંધો કરવા પડે અને તેમાં હિંસા શરૂ થઈ જાય છે.

કોઈ પણ પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે તેનાં કારણો હોય છે. એવું હિંસાનું પણ છે. કોઈ માણસ ખૂન કરે છે? તેને ન્યાય મળતો નથી !

ખીજી તરફ વકીલોના કારણે ખૂની છુટી જાય છે. એટલે ડંખ રહી જાય છે અને પ્રતિ હિંસા-ખૂનનો બદલો ખૂનથીની પરંપરા ચાલે છે. મીલોમાં વધુ નફો થાય છે. કામદારોને પૂરતું મળતું નથી-પરિણામે હડતાળ પડે છે. તોફાન ઉઘ્ર થાય છે-પાંચ પચ્ચીશ ધવામ છે અને પ્રતિહિંસાની પરંપરા જન્મ લે છે. એક વ્યક્તિ પાસે પુષ્કળ ધન છે. તે વૈભવના પ્રદર્શન માટે કારો રાખે છે, બંગલા રાખે છે, જમણો કરાવે છે, ત્યારે ખીજો એનો જ ભાઈ એની પૈસાની મોટાઈને નમે છે; તેને પણ એવા થવાની ભાવના જન્મે છે. પરિણામે કાં તો તે સમાજનું શોષણ કરીને આગળ આવે છે; કાં તો પછી શેઠ જેવી વ્યક્તિઓ સાથે દ્વેષ વૃત્તિ જન્મે છે. આ હિંસાની ચિનગારી છે જે આગળ જતાં ભડકાનું રૂપ પકડે છે.

ધર્મસ્થાનકમાં બેસીને લોકો એમ વિચારે છે કે આપણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ-દાન-તપ કરીએ-અહિંસા પાળીએ. પણ તેથી નાના ક્ષેત્રમાં અહિંસાનું પાલન થાય, પણ આટલા સમુદાયની વ્યક્તિગત અહિંસાનો પ્રભાવ ખીજા ઉપર નથી પડતો. તેનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિગત કાર્યોની સીધી કે ઊંધી અસરનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પેલા શેઠને હતું કે “મારે તો વ્યાજથી કામ. એ શું ધંધો કરે તેની સાથે મને શું પ્રયોજન!” તેથી સમાજ હિંસા તરફ વધે કે દાદાગીરી ફેલાય એમ કોઈ વિચારતું નથી. રાજસ્થાન-કચ્છ અને અગાઉ સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક વાણિયા લોકો ડાકુ-બહારવટિયાઓની લૂંટના માલને (સોનાને) ગાળવાનો અને વેચવાનો ધંધો કરતા. તેમને થતું હશે કે અમારું કામ તો સોનું ગાળવું અને વેચવું છે. પણ જોતે તેની પાછળની બહારવટિયાઓની ચોરી હિંસા અને રંજડનો ખ્યાલ ન કરે તો શું થાય? આ ડાકુ-બહારવટિયાની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળી જાય !

એટલે સમાજને અહિંસાની રીતે વાળવા માટે કોઈ પ્રક્રિયા શરૂ થવી જોઈએ. તેમાંથી શુદ્ધિપ્રયોગની વાત આવી. આવા શુદ્ધિ પ્રયોગોનું ખરું મૂલ્યાંકન સમાજને થાય તેવું વાતાવરણ પેદા કરવું જરૂરી છે. આ શુદ્ધિપ્રયોગમાં એક કે અનેક વ્યક્તિઓ નિઃસ્વાર્થપણે સહન કરે છે છતાં તેને

કેટલું બધું સાંભળવું પડે છે તેના ખ્યાલ થોડી બાબતોથી આવી શકશે. મર્વ પ્રથમ જેની સામે થવાના હોય છે તે દાંડતરવેને એમ થશે કે આ લોકો સમાજની શક્તિ દ્વારા અમને ઉધાડા પાડશે. એટલે તેઓ શુદ્ધિ પ્રયોગ કરનારને રંજીડશે. રાજ્યને એમ થશે કે આજે આ લોકો આમની સામે જ કરે છે; કાલે અમારી સામે કરશે; એટલે તે વિરોધ કરશે. ધાર્મિક લોકો એમ કહેશે કે આ તો રાજકારણ થયું એમાં પડીને આત્માની હિંસા શા માટે કરો છો? સાર્થા અને સેવકોને એમ થશે કે જેના માટે શુદ્ધિપ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે શક્તિ તો વેર-વિખેર પડી છે; વળી સાધુઓ, વિરોધપક્ષ, રાજ્ય બધા વિરોધ કરે છે તો તેની અસરકારકતા ન થાય ત્યાં સુધી શક્તિ શા માટે વેડફવી? એટલે તેઓ પાસે આવશે નહીં. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે સામુદાયિક અહિંસાનું કાર્ય કેટલું કપરું છે?

અમદાવાદમાં ખેડૂતોની ટૂંકડીઓ ગઈ; તો લોકોએ કહ્યું કે, “ટૂંકડીઓ આવી એટલે તોફાન થયું. ન આવી હોત તો શાંતિ રહેત.” પણ ખરી રીતે તો અહિંસક માણસો પ્રાણપાળ કરવા તૈયાર થયા ત્યારે જ ત્યાં શાંતિ આવી; પોલિસો પણ શાંત થયા અને તોફાનીઓ પણ. નેમિમુનિ અને ડુંગરશી મુનિ દિલાષીના આંદોલન વખતે કોંગ્રેસ હાઉસમાં જતા હતા તો લોકોએ રોક્યા કે ટોળાં ગુસ્સે થશે. કુરેશીભાઈ ગયા તો કહ્યું કે “તમે જશો નહીં; નહીં તો અપમાન થશે. છતાં જવું હોય તો ટોપી ઉતારીને જાઓ !”

તેમણે કહ્યું : “ટોપી ઉતારીને જાઉં તો ગાંધીજીનું અપમાન થશે !” એટલે ટોપી પહેરીને તેઓ ગયા. અટકી ગયા હોત તો તેમને બ્યક્તિગત રાહત રહેત. પણ પેલા લોકોની તોફાનીવૃત્તિને ટેકા મળી જત. આમ ધણી તકેદારી રાખવાની છે.

ધાર્યું પરિણામ ન આવે એટલે કે અસરકારકતા ન આવે ત્યાં સુધી ચૂપ બેસવાનો અર્થ નથી. આગ લાગે ત્યારે પાણી નાખવું; જોઈએ. ઓછું નાખતાં આગ કાળુમાં નહીં આવે, એમ માની બંધ

ન રહેવાય; પણ, ખચે તેટલું બચાવાય. એટલે તોફાનો વખતે કુકડીઓ ગઈ તેમાં કામ ઓછું થયું પણ તોફાનોનો અમુક અંશ તો કાણુમાં આવી જ ગયો હતો.

ધણીને એમ થશે કે આ બધા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા તે બાલ નળકાંઠા જેવા નાના પ્રદેશમાં. હજુ આખું હિંદ બાકી છે અને વિશ્વની વાતો કરવાથી શું ફાયદો થાય? પ્રયોગશાળા હમેશાં મોટી ન હોય તેમ જ તેનો વિસ્તાર આખા વિશ્વમાં હોવો જોઈએ, એ જરૂરી નથી. પ્રયોગકારની નજર સામે આખું વિશ્વ હોવું જોઈએ. તેનું હૃદય તેના રાષ્ટ્રમાં હશે અને તેના પગ તેના કાર્યક્ષેત્રમાં રહેશે. પ્રયોગક્ષેત્ર નાનું હોય છે તેમાં તેના પરિણામો જોવાય છે; અને સફળ થતાં વિશ્વ સામે મૂકવામાં આવે છે. વિશ્વ તેને તપાસે છે અને તેની સક્રિયતાને અપનાવે છે. એટલે અહિંસાના પ્રયોગો ભલે બાલ-નળકાંઠા જેવા પ્રદેશમાં સંક્ષેપ રૂપે થયા; પણ તેમાં વિશ્વવ્યાપી પરિણામો તો રહેલાં જ છે. ભગવાન મહાવીર અને ખુદ્દે અમધ-વિહારમાં જ ઉપદેશ આપેલો પણ તેમનો અહિંસાનો સંદેશ આજે જગમાં પણ ફેલાયો જ છે.

એનો ટૂંકો સાર એ છે કે વ્યક્તિગત અહિંસા ગમે તેટલી વ્યાપક અને શુદ્ધ હોવા છતાં સામુદાયિક બન્યા વગર તે ડહોળા બની જાય છે. ટાંગાવાળો અને શેઠનો દાખલો એ અંગે નવો પ્રકાશ આપે છે. જો સામુદાયિક વિચાર નહીં હોય તો તમારું કુંડાળું ગમે તેટલું મજબુત હશે તેને પણ પણ તોડવું જ પડશે. માત્ર રાજ્યનો વિચાર નહીં ચાલે ! વ્યક્તિ, સમાજ, રાજ્ય અને સંસ્થાનો વિચાર કરીને નૈતિક દબાણ ઊભું કરવું પડશે. રાજ્ય હોવા છતાં સમાજનો ખ્યાલ પહેલો કરવો પડશે. નહીંતર રાજ્ય હોવા છતાં, સાધુઓને પાકિસ્તાનથી ભાગીને હિંદ આવવું પડ્યું ! દલાઈ-લામાને હિંદમાં આવવું પડ્યું ! એટલે વ્યક્તિગત અહિંસાને સામુદાયિક રૂપ આપવામાં એવો સમાજ ઊભો કરવો એ વધારે મહત્ત્વનું છે. આ બધું સામુદાયિક અહિંસામાં જ આવી જાય છે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈ એ ચર્ચાનો પ્રારંભ 'કરતાં કહ્યું': “ વ્યક્તિગત અહિંસાનો આધાર સામુદાયિક અહિંસા ઉપર નિર્ભર છે. ચોમેર અનિષ્ટો હોય ત્યાં વ્યક્તિગત અહિંસા શી રીતે આરાધી શકાય? આસપાસનું વાતાવરણ ઢીલું હોય ત્યાં ગમે તેટલો કડક માણસ પણ ઢીલો થવાનોજ. સાધુસાધ્વીઓ પણ જે ગામ દાંડ લોકોનું હોય ત્યાં જૂથના કારણે જઈ શકે છે; અને ટકી શકે છે તેમજ દાંડતરવોને સારા માર્ગે દેરી શકે છે. સમુદાય અને સામુદાયિક ક્રિયાનું મહત્વ આપણે ત્યાં છે જ. આજે તેનાં મૂલ્યો ખોવાયાં છે તો. દરેક ક્ષેત્રે અહિંસાના પ્રયોગો કરીને તેને સ્થાપવાં પડશે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ મારા નમ્ર મતે અહિંસાનું મૂળ વ્યક્તિમાંથી શરૂ થાય છે. બાપુમાં જે મૂળ તરવ હતું તે સમુદાયમાં ગયું. બાપુએ માટીનાં ઢેકાને પણ પાછું મૂકાવ્યું; જરૂર કરતાં વધુ પાણી કે માટીના કણ પણ વપરાય નહીં. કેવી ઝીણી દૃષ્ટિ! ગુંદી આશ્રમમાં વસવાની શરૂઆત પહેલાં તો નવલભાઈ એ કરી. પછી તો અંબુમા વગેરે પાયાના અનેક કાર્યકરો મુનિશ્રી સંતબાલજીને મળી આવ્યા. ગુંદીમાં ઝીલણા એકાદશી વખતે જે બિજાત્સ પ્રવૃત્તિ થતી તેને દૂર કરવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો, ધીમે ધીમે દૂર થઈ ગઈ.

મારો પોતાનો પ્રસંગ કહું. એ મેળા માટે લોકો ટિકીટ વગર બેસી ગયા. ટિકીટ તપાસનારને ઉચક દશ રૂપિયા આપી દીધા. મને એ ખૂંચ્યું. મેં ટિકીટ તપાસનારને ઠપકાર્યો. તેણે રૂપિયા પાછા આપ્યા પણ ટિકીટો ન લેવાણી તે અનિષ્ટ તો રહ્યુંજ. એટલે ગુંદી આવી મેં નવલભાઈને એ વાત કરી. છેવટે એ નાણાંનો સદુપયોગ થયો.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ ક્રાંતિ વ્યક્તિની પ્રેરણાથી શરૂ થાય છે અને સમૂહ તેને ઝીલે છે. એટલું ખરું કે તે વ્યક્તિમાં હિંમત અને નિર્ભયતા હોવાં જોઈએ, નહીંતર બધું બેળવાઈ જશે ! ”

પૂ. નેમિચુનિ : “ પણુ એને ઝીલનાર સમુદાયમાં બળ નહીં હોય તો વ્યક્તિની નિર્ભયતા મોળી પડશે. પાકિસ્તાનના ભાગલા પછા તે વખતે સાધુઓને વિમાનમાં બેસીને આવવું પડ્યું. તેમાં વ્યક્તિગત નબળાઈ ન પણુ હોય; પણુ જ્યાં એમને માનનારો સમૂહ નબળો પડ્યો ત્યાં ખેંચાઈ જવું પડે. પૂંજભાઈ ત્યાં વ્યક્તિગત હતા. નહીંતર જેમ ટિકીટ તપાસનારે ભૂલ કબૂલ કરી એમ ટિકીટ ન લેનારાઓ પણુ ભૂલ કબૂલ કરી તેને સુધારી શકત.

આજે મત્સ્ય ઉદ્યોગ, વાંદરા નિકાસનો વિરોધ કાંતો અમૂક લોકો કરે છે. વ્યાપક વાત સમજ્યા વિના વિવેકયુક્ત વિરોધ થતો નથી. અથવા તો સ્વાર્થ ખાતર સરકારનો વિરોધ કરવામાં આવે છે કે વિરોધ કરનારના હાથા બનીને વિરોધ થાય છે.

એ દૃષ્ટિએ, સન ૧૯૫૬ ની ગ્રામ ટુકડીઓનો ભાલ નલકાંઠાનો પ્રભાવ પડ્યો હતો અને આજે પણુ પડે છે. એટલેજ આજે નૈતિક સામાજિક દબાણરૂપી અહિંસાનું પગલું આચર્યા વિના છૂટકો નથી. ”

ગાસ્વામીજી : “ દેવજીભાઈ કહે છે તેવી વીરતા તો જોઈ એજ ! ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ સામાન્ય રીતે સંસ્થા હોય તો તેનાં બળે ડરપોક પણુ નીડર બની શકે છે. ”

ડૉ. મણિભાઈ : “ શું સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો એકલો માણસ કરી શકે કે કેમ ?

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ પણુ, સામાજિક ધડતર સંસ્થા વિના ન થાય ! ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ક્રાંતિ ભલે વ્યક્તિથી થાય પણ સમાજ વ્યાપી ક્રાંતિ તો સંસ્થા દ્વારાજ શક્ય છે.

(તા. ૧-૯-૬૧)



સામુદાયિક અહિંસા અને શુદ્ધિપ્રયોગ

સામુદાયિક અહિંસા અને શુદ્ધિપ્રયોગ અંગે આ અગાઉ ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે. આ શુદ્ધિ પ્રયોગ શું છે તેની અત્રે વિચારણા કરશું. ઘણીવાર ઘણાને આ શબ્દ નવો લાગશે પણ સમાજમાં ૩૯ થતાં તે જાણીતું થઈ જશે. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહને પ્રચલિત કર્યો. એટલે લોકોને ખ્યાલ આવે છે કે સત્યને પકડી રાખવું—આગ્રહ રાખવો, એ સત્યાગ્રહ છે. એવી જ રીતે શુદ્ધિ પ્રયોગ શબ્દ લાલનળ કાંઠાના નિષ્ઠાવાન કાર્યકર નાનચંદલાઈએ પ્રચલિત કર્યો. આજે ઘણા લોકોએ તેને અપનાવી લીધો છે.

શુદ્ધિ પ્રયોગ શબ્દમાં સત્યાગ્રહ તો આવેજ છે, સાથેજ ‘અભિગ્રહ’ પણ હોય છે. એ ઉપરાંત તેમાં વ્યક્તિ કે સમાજની શુદ્ધિનું કામ થતું હોય છે. એ ઉપરાંત વ્યક્તિની શુદ્ધિ કે સામાજિક શુદ્ધિના પ્રસંગો આવતા હોઈને દબાણ પણ આવે છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ દબાણમાં સૂક્ષ્મ હિંસા લાગે છે પણ જેના ઉપર લાવવામાં આવે છે તેના હિતની બુદ્ધિ, એક ડોક્ટરની દદી પ્રત્યે કે એક માતાની બાળક પ્રત્યે હોય તેવી હોય છે. એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં સામુદાયિક અહિંસાનો વિચાર જુદી જુદી રીતે કરવાનો હોય છે.

હવે આ શુદ્ધિ પ્રયોગ ક્યારે થઈ શકે તે વિચારીએ. જ્યારે સમાજમાં કોઈ અનિષ્ટ ચાલતું હોય ત્યારે સમાજને સુધારતા સંસ્કર્તા લોકસેવક અને સમાજ શુદ્ધિકારક ક્રાંતિત્રિય સાધુઓએ તરત પહેલાં તો તે વ્યક્તિને તેમ ન કરવા માટે ચેતવવો જોઈએ. ગુનેગારને પોતાની બૂલ અને સુધરવાની તક આપવી જોઈએ; તે છતાં પણ તે ન માને તો તેના ઉપર સામાજિક નૈતિક દબાણ આણવું જોઈએ; એમ છતાં પણ ન માને તો અંતે શુદ્ધિ-પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ શુદ્ધિ

પ્રયોગમાં તે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ સ્વેચ્છાએ અનિષ્ટ ન મૂકે ત્યાં સુધી પોતાના તરફથી ઉપવાસ કરવા અથવા પોતાની પ્રેરણાથી રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાના સંચાલન દ્વારા કરતા લોકસેવકો દ્વારા ઉપવાસો કરાવવા અને તપ-ત્યાગ અને બલિદાનના કાર્યક્રમોથી વાતાવરણ તૈયાર કરવું. અને પરિણામ ન આવે તો જીવન પણ હોડમાં મૂકવું; એ કાર્યક્રમ સમાયેલો છે.

ધણાને એમ થશે કે સાધુએ તો આત્માનું દમન કરવું જોઈએ. બહુ બહુ તો સાધુઓએ ઉપદેશ આપવો જોઈએ; તેમણે આવી પંચાતમાં શા માટે પડવું જોઈએ? પણ સાધુની જવાબદારી બતાવતાં ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

‘ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા :—

અપ્પણો ણામમેગે અલમત્થૂ ભવહ નો પરસ્સ,
પરસ્સ ણામમેગે અલમત્થૂ ભવહ નો અપ્પણો,
એગે અપ્પણો વિ અલમત્થૂ ભવહ પરસ્સ વિ,
એગે ણો અપ્પણો અલમત્થૂ ભવહ ણો પરસ્સ;

આમાં ‘અલમસ્તુ’ શબ્દનો અર્થ ટીકાકાર કરે છે—

‘અલમસ્તુ, નિષેધો ભવતુ ય એવમાહ સોઢલ્લમસ્તિવત્યુચ્યતે. દુર્નયેષુ પ્રવર્તમાનસ્ય નિષેધકઃ કૈતર્યઃ.’

—પોતે અગર તો સમાજ દુર્નીતિમાં પ્રવર્તતો હોય તો તેને તેમ કરવાની જે ના પાડે છે; દુર્નીતિથી બચવા માટે ચેતવે છે, તે અલમસ્તુ કહેવાય છે, આ ચોલંગીમાં ત્રીજા પ્રકારનો સાધક સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે જે પોતાને અને બીજાને બંનેને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરતાં બચાવે છે.

એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં સર્વપ્રથમ વ્યક્તિ કે સમાજને અનિષ્ટથી બચાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જે તે દૂર ન થાય તો ગુનેહગાર

વ્યક્તિમાં જે અનિષ્ટ છે, તે કેવી રીતે કેટલા દિવસથી અને કેટલા પ્રમાણમાં પ્રવેશ્યું છે? આમ અનિષ્ટની ગુણવત્તા પ્રમાણે શુદ્ધિપ્રયોગનો વિચાર કરવો જોઈએ કે તે તીવ્ર મંદ કે મધ્યમ શુદ્ધિ પ્રયોગથી દૂર થશે કે માત્ર સમજૂતીથી કે વ્યક્તિગત એકાદ ઉપવાસથી દૂર થશે. આ પ્રમાણે શુદ્ધિપ્રયોગની મંદ-તીવ્રતાનું માપ કાઢી યોગ્ય પગલાં ભરવાં જોઈએ.

સમાજની શુદ્ધિ માટે ઠાણાંગ સૂત્રમાં એક ચોભંગી બતાવવામાં આવી છે :—

ચત્તારિ પુરિસજાયા પણ્ણતા, તંજહા
ગણસોહિ કરે ગો માણકરે, માણકરે ગો ગણસૌહિકરે;
ગણસોહિ કરે વિ માણકરે વિ, નો ગણસૌહિકરે માણકરે.

—ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે :—(૧) એક સમાજની શુદ્ધિ કરે પણ સમાજનું માન (માપ) બરાબર કાઢતો નથી, (૨) બીજો સમાજનું માન કરે છે પણ શુદ્ધિ કરતો નથી, (૩) ત્રીજો સમાજનું માપ બરાબર કાઢે છે અને શુદ્ધિ પણ કરે છે; (૪) ચોથો સમાજનું માપેય કાઢતો નથી; શુદ્ધિ પણ કરતો નથી. આમાં ત્રીજા પ્રકારનો પુરુષ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

શુદ્ધિ પ્રયોગકારની યોગ્યતા માટે ઠાણાંગ સૂત્રમાં એક ચોભંગી વસ્ત્ર ઉપર કહી; પુરુષો ઉપર ધટાવી છે :—

ચત્તારિ વત્થા પણ્ણતા તંજહા :—
સુધ્ધેનામં एगे सुध्धे, सुध्धे णाम एगे असुध्धे;
असुध्धे णामं एगे सुध्धे, असुध्धे णामं एगे असुध्धे.

—આ રીતની ચોભંગી બતાવીને પુરુષો ઉપર ધટાવતાં કહ્યું છે :—

ચત્તારિ પુરિસજાયા પણ્ણતા તંજહા :—
સુધ્ધે ણામં एगे सुद्धमणे; चउमंगो, ४॥ एवं सुद्धसंकापे सुद्धपण्णा,
सुद्धदिही, सुद्धसील्ले, सुद्धाचारो सुद्ध-ववहारो वि.

એનાજ સંદર્ભમાં આગળ પણ ધણું કહેવાયું છે. તેમાં વસ્ત્રો ઉપરથી જોઈએ. કહેવાય છે કે જિની વસ્ત્ર ચોક્ખું હોય છે તેમ રેશમ પણ શુદ્ધ હોય છે. રેશમનો અર્થ મુગટા-કોશીટાએ મુક્ત કર્યું હોય તેવું વસ્ત્ર. પણ તેવું રેશમ કુમાશદાર નહીં હોય; પણ કુમાશ માટે કીડાને મારીને તે બનાવવામાં આવે છે. એટલે તે ઉપરથી શુદ્ધ લાગે પણ ખરેખર અશુદ્ધ હોય. ખાદી લઈએ તો તે બન્ને રીતે શુદ્ધ છે. તેનાથી લોકોને રોજ મળે, મહા હિસા થાય નહીં એટલે શુદ્ધ. જાતે શ્રમ કરેલું હોઈને તે શુદ્ધ છે; ખેડૂત-મજૂરને રોજ આપે તે રીતે શુદ્ધ અને શરીર રક્ષણની રીતે પણ શુદ્ધ. એટલે એ એવા પ્રકારનું વસ્ત્ર છે જે બધી રીતે શુદ્ધ છે. પણ ખાદી પહેરીને કાળાબજાર કરે, ખોટું ખેલે, અનીતિ કરે તો કપડાં તરીકે શુદ્ધ પણ તેનો ઉપયોગ અશુદ્ધ.

એવી જ રીતે માણસો અંગે કહ્યું છે કે કેટલાંક અંદરથી પવિત્ર અને બહારથી પવિત્ર; કેટલાંક બહારથી ચોક્ખા પણ અંદરથી મેલાં; કેટલાંક અંદરથી ચોક્ખા પણ ઉપરથી મેલા; અને કેટલાંક અંદર બહાર બન્ને રીતે મેલા હોય છે. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગ કરતી વખતે દયાણુનો; પોતાના અંદર અને બહારની શુદ્ધિનો વિચાર કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી સમાજશુદ્ધિનો વિચાર કરવો હિતાવહ થશે. સાથેસાથ ઉપલી ચોલંગીની સાથે બીજી ચોલંગીઓ પણ શુદ્ધસંકલ્પ, શુદ્ધમત્તા, શુદ્ધમન, શુદ્ધદષ્ટિ, શુદ્ધશીલ, શુદ્ધઆચરણ અને શુદ્ધવ્યવહારની બતાવવામાં આવી છે. તે સૂચવી જાય છે કે શુદ્ધિ શુદ્ધિપ્રયોગ કરતાં પહેલાં શુદ્ધિપ્રયોગનું સંચાલન કરનાર સંસ્થા અને શુ. પ્ર.માં બેસનાર ત્રિવિધવાસી વ્યક્તિમાં કેવી ચોખ્ખતા અને તેનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ. એટલા માટે જ ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં કહ્યું છે :— “સોહી બિજ્જુયભૂયસ્સ ધમ્મો સુધ્ધસ્સ ચિઠ્ઠઈ” જે સરળ દિલ અને સરળ બુદ્ધિવાળો હોય તેની શુદ્ધિ થઈ શકે અને ધર્મ પણ એવા શુદ્ધ હૃદયવાળામાં ટકી શકે.

ભગવાન મહાવીરે અહું ત્યાગ્યું; કુટુંબ-માલધિકત અહું છોડ્યું;

બિદ્યા લેવા લાગ્યા પણ પરોક્ષમાં સમાજમાં અશુદ્ધિ હતી તે શુદ્ધ કરવાની હતી. એટલે સમાજને જાગૃત કરીને તેની અશુદ્ધિ દૂર કરવા માટે અભિગ્રહ-શુદ્ધસંકલ્પ કર્યો. આ અભિગ્રહમાં તેમણે દાસદાસી પ્રથાના અનિષ્ટને દૂર કરવા અને સ્ત્રીજાતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપવા સમાજનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તે છતાં સમાજને સુધારવો હોય તો સમાજમાં નવાં સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એટલે તેમણે સંઘ રચ્યો. સંઘના જુદા જુદા વર્ગોના નિયમો બનાવ્યા. જગવાન મહાવીરના જીવનમાં ત્રણ તત્ત્વોએ મુખ્ય કાર્ય કર્યું છે :- (૧) આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ માટે અભિગ્રહ અને ચંદનજાળાનો ઉદ્ધાર (૨) અનાય પ્રદેશોમાં વસો સુધી પરિભ્રમણ કરવું અને ત્યાં બિભત્સ શૃંગાર રસોમાં પણ રસિકતા પડેલી છે તે બતાવવું; (૩) ગ્રાણીમાત્રમાં સમાન આત્મ તત્ત્વ હોય તો કોઈ અને ભયંકર સર્પને પણ વાત્સલ્ય ચખાડવું ! એટલેજ લોકોએ ના કહી છતાં તેઓ ચંડકૌશિક સર્પ પાસે ગયા અને તેને વાત્સલ્ય આપી પ્રતિષેધ્યો.

આમ દશન અને વહેવાર પવિત્ર કર્યા પછી; તેમણે સંઘની રચના કરી. એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં ક્રમશઃ શુદ્ધ મન, શુદ્ધ સંકલ્પ, શુદ્ધ પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ), શુદ્ધ દ્રષ્ટિ, શુદ્ધ શીલ, શુદ્ધ આચાર, શુદ્ધ વહેવાર અને પુરુષાર્થનો ક્રમ રાખવો જોઈએ. તેની સાથે સાથે એ કાળજી રાખવી પડશે કે પોતાની શુદ્ધિ કરવી અને આજુબાજુની શુદ્ધિની વાતને ટેકા આપવો અને બગાડ થતો હોય ત્યાં શુદ્ધિપ્રયોગની હિમાયત કરવી.

અહિંસક આઝાદીની લડત સાથે સત્યાગ્રહ જીવંદ આપણે ત્યાં વધુ પ્રચલિત છે. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગ અને સત્યાગ્રહ ને એકજ અર્થમાં ગણવાની ધણા લોકો બૂલ કરે છે. ખરેખર બન્નેમાં મોટું અંતર છે તેમજ બન્નેની સામાજિક અનિવાર્યતા પણ અલગ અલગ તત્ત્વોથી ભરેલી છે.

ગાંધીજી આફ્રિકામાં ગયા. વડીલાત ચાલું કરીને આશ્રમ ખોલ્યો. ઘોડાં માણસો રાખ્યાં; ટાઈપિસ્ટ, પટાવાળો, કારકૂન વગેરે. એમાં એક

બહેન પણ હતી. એકવાર એમનો મહેતાજી પેલી બેન સાથે ચેડાં કરતો હતો. ગાંધીજીને તે ઠીક ન લાગ્યું. બંનેને સમજાવ્યાં છતાં ન માન્યાં. એટલે પેલા ભાઈને રજા આપી. પોતે જાહેરાત વગર સાત ઉપવાસ કર્યા. અહીં શુદ્ધિનો આગ્રહ પોતાના તરફ છે. “એની ભૂલમાં મારી પણ ખામી છે; નહીંતર હું હોવા છતાં આમ ન ચાલે!” એટલે તેમાં વ્યક્તિ પોતાના ઉપર દયાળુ લાવે છે. આ દયાળુ એવું છે કે પસ થયું હોય ત્યારે દયાળુ કરીએ તો સહેજ વધારે દુઃખે પણ પછી શાંતિ થાય; એના જેવું છે. આવું દયાળુ કે સૂક્ષ્મહિંસા વ્યક્તિ કે સમાજના હિત માટે હોઈને તે અહિંસા છે.

અહીં ધણા એમ પણ કહેશે કે ગાંધીજીએ તેને રાખીને સુધાર્યો હોત તો? તેને છૂટો કર્યો તો તેના પેટ ઉપર લાત તો પડી ને? પણ, જે વ્યક્તિને ગાંધીજીના સાત ઉપવાસ અને સમજાવટથી પણ કંઈ અસર ન પડે તો શું કરવું? સડેલું ગુમડું ફેાડવું જ પડે! ધણા માણસો ખોટાં કાર્યો કરી સારાં થઈને ફરતા હોય છે. એને સાચો અહિંસક તો પ્રતિષ્ઠા નજ આપી શકે. આવા લોકોને સાથે રાખવાથી તેમની દોંગાઈને ટેકો મળી જતો હોય છે.

ગાંધીજીના આશ્રમમાં લીલા નાગીનીનો હૃદયહારનો કિસ્સો બન્યો. પહેલાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; વાળ ઉતરાવી નાખવાનું કહ્યું, જીવન અમૂક રીતે જીવવાનું કહ્યું; પણ પરિણામ ન આવ્યું તો તેને છૂટી કરી. ધણાને એમ થશે કે ખરાબ માણસ ત્યાં ન સુધરે તો પછી ક્યાં સુધરે? પણ, ગાંધીજીએ માન્યું કે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ વ્યક્તિ ન સુધરે તો સમાજમાં ખોટા પ્રત્યાષાતો પડે; એટલે તેને છોડી દીધી.

ગાંધીજી ધણા પ્રસંગોમાં, આશ્રમવાસીઓની ભૂલ થઈ હોય તો જાતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખતા. કોઈને કહેતા નહીં. એમ કરતાં લોકો જાણી જાય તો સંશોધન કરી નાખતા કે મારી ભૂલ તો નથી થઈને?

એટલે શુદ્ધિ-પ્રકાયો બે પ્રકારે થાય. એકમાં બીજાને જાણુ ન

કરે. ખીજામાં જાહેરાત કરે. કેટલીકવાર તેઓ શુદ્ધિ પ્રયોગ ન કરતા પણુ સામાજિક દૃષ્ટાણુ લાવતા.

એકવાર કર્સ્તુરખાની ભૂલ થઈ. ફંડના આવેલા પાંચ રૂપિયા ખીજા ખર્ચમાં વાપરી નાખ્યા. એટલે તેમણે નવજીવનમાં જાહેરાત કરી કે કર્સ્તુરખાએ ભૂલ કરી છે. તે વાત જાણીને તૈયબજી ઠેક વડોદરાથી દોડી આવ્યા અને કહ્યું: “આ તમે ભૂલ કરી. “એમની આખર ધૂળમાં મેળવી !”

ગાંધીજીએ કહ્યું: “એ લખતાં મને ખૂબ દુઃખ થયું છે. પણ મારે જાહેર જીવનનો ચીલો પાડવાનો છે. સંસ્થાઓ વધશે, ફંડો થશે અને એમાં જરાક બગાડો થશે તો લોકોની શ્રદ્ધા તૂટી જશે. એટલે મારે મારા પ્રત્યે કડક રહેવું જોઈએ! તેથી ખીજાને તે દાખલા રૂપે બનશે !”

આ બધી વાતો રજૂ કરવાનો આશય એ છે કે શુદ્ધિ પ્રયોગ અને સત્યાગ્રહ માટે વમળ ઉડયાં છે ત્યારે આપણને શંકા ન રહે! ક્યાં સુધી શુદ્ધિ પ્રયોગ કરવો. કેટલી હદે જવું તે બધા વિચારો કરી શકાય ?

હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં એક ભાઈ આવ્યા. તેમણે કહેવડાવ્યું કે મહારાજશ્રીને મળવું છે. વાત જાણ્યા પછી મેં મળવાની અનિચ્છા બતાવી. કોઈ સાધુનાં દર્શને આવે અને તેને ના પડાય તે કેવું ? સાથીઓને પણ આંચકો લાગ્યો. એક ભાઈ તો ઠીક ઠીક ગરમ થયા. પણ, આની પાછળ મારો આશય તો એ વ્યક્તિના લલ્લાનો જ હતો, સમાજનાં મૂલ્યનો હતો. દર્શન કરવા આવે તે જુદી વાત છે પણ અંદરની દૃષ્ટિ મેલી હોય તો કોઈને લાલ થતો નથી. તે ભાઈ એક અન્યાય સામેના શુદ્ધિ પ્રયોગ વખતે સામે પક્ષે હતા. તેમના મનમ એમ હતું કે શુદ્ધિ પ્રયોગ બલે થયો; હવે અમે સંતબાલ સાથે છીએ એમ દેખાડી સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી લેવાની તેમની વૃત્તિ હતી. આવાં માણસો શુદ્ધિ પ્રયોગને નીચો પાડે છે.

ધણા એવા હોય છે કે પોતે શુદ્ધિ પ્રયોગ કરતા નથી, તેમ કોઈ

કરે તો ટેકો આપતા નથી; કેટલાક જાતે કરે છે, કેટલાક ટેકો આપે છે; કેટલાક તો વિરોધ જ કરે છે. આવા ચાર પ્રકારના લોકો હોય છે.

સાણુંદના શુદ્ધિ પ્રયોગની વાતની ધણીને ખબર નથી. ત્યાં એક સંસ્થાના નાણાં, પોતે ઊભી કરેલી નવી સંસ્થામાં ગુપ્ત રીતે લઈ જવાયા અને પાછા આપવાની ના પાડી તેમ જ હિસાબ પણ ન આપ્યો તે માટે એ શુદ્ધિપ્રયોગ હતો. આવા પ્રકારના લોકોને સાથ આપનારા લોકો પાછા સમાજમાં સારા દેખાવા પ્રયત્ન કરે તો તેમને મળવાથી શો લાભ? પાપીને મળી શકાય છે કારણ કે તે ખુલ્લું પાપ કરે છે; પણ જે લોકો અંદરથી જુદું અને ઉપરથી જુદું જતાવે; છડે ચોક્કસ અન્યાયને ટેકો આપે તેવા માણસોને કંઈ રીતે પ્રતિષ્ઠા આપી શકાય! વ્યક્તિ તરીકે વાંધો ન પણ હોય; તે છતાંયે સમાજ ઉપર તેની ઊંધી અસર પડ્યા વગર રહેતી નથી. એનો ખ્યાલ ધણીયે પ્રસંગો બન્યા પછી આવે છે.

અહીં જ સત્યાગ્રહ અને શુદ્ધિ પ્રયોગમાં અંતર છે. એ જ કારણે આપુએ દેશને સત્યાગ્રહને રસ્તે દોર્યા બાદ આજે એમના નેતૃત્વમાં ચાલતી સંસ્થાઓમાં વિપરીત વ્યક્તિઓ આવી જતાં; તેમના કારણે સંસ્થાનું નામ ખરાબ થાય છે. ગાંધીજીએ કદિ કોઈને આ રીતે મળવાની મના કરી ન હતી; પણ આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં જે વસ્તુ કરવી પડશે. પહેલી વસ્તુ તો એ કે સત્યાગ્રહ વખતે જે સવિનય કાનૂન લંગ આવતો હતો તે હવે નહીં થાય. કાનૂનરક્ષા થશે કે સંશોધન થશે; એટલું જ નહીં દુનિયામાં પણ લોકશાહીનું રક્ષણ કરવાનું રહેશે. જે લોકશાહી નહીં ટકે તો નિહિત-સ્વાર્થી-અનિષ્ટ તત્ત્વોનું જોર વધી જશે. એટલે જ લોકશાહીમાં માનતી અને કાર્ય કરતી દરેક સંસ્થાને ટેકો આપવો પડશે. યૂનો પણ એવી જ એક સંસ્થા છે. એટલે વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ; હમણાં તેના મંત્રી દાગ હેમરશીલ્ડનું શંકાશીલ મૃત્યુ થતાં તે અંગે ઠરાવ ધડચો હતો. ક્યાં યૂનો, ક્યાં આમ સંગઠનો અને ક્યાં પ્રાયોગિક સંઘ! પ્રયોગ નાની જગ્યાએ જ થાય છે પછી તેની વ્યાપકતા વધે છે.

એટલે બીજી વાત રૂપે નવી સંસ્થાઓની જરૂર પડે ત્યાં બીજી કરવી તે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં છે પણ તે સત્યાગ્રહમાં ન હતી. એ રીતે ગ્રામ સંગઠનો, પ્રાયોગિક સંઘો અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંસ્થાને તૈયાર કરવી પડશે. જેમની ભાવના સૂનેલી છે તેમને તક આપવી જોઈએ. સારી સંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ બાંધવો જોઈશી; તેમજ અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે બધી સંસ્થાનો વિચાર કરવો પડશે. નિજ્ઞાન બરાબર તાકયું હશે તો તૈયારી પણ જોઈશે. તેમ આંતરિક સફળતા માટે તૈયારી કરવી પડશે. તેમ બહારની રીતે પણ સફળતા માટે તૈયારી કરવી પડશે. જેથી શુદ્ધિપ્રયોગની ધારી સંપૂર્ણ અસર થાય.

સાણુંદના શુદ્ધિપ્રયોગ વખતે જે બાઇએ કામ કર્યું; તેને પશ્ચાતાપ થયો કે નાણાં પાછાં મળ્યાં જેવું તો ન થયું પણ એવું કામ કરનાર કે એની પડખે બીજા રહેનારની પ્રતિષ્ઠા ધરી, તેમજ સમાજ જાગૃત થયો અને ફરીવાર કોઈ એવું કામ ન કરે તેવી ભૂમિકા બીજી થઈ. એટલે તેને એ રીતે સફળ મણી શકાય. ધણીવાર સફળતા બહારથી નથી દેખાતી પણ એની અસર એ વ્યક્તિઓ અને સમાજ ઉપર અવ્યક્ત રીતે જરૂર આવે છે. તે કાયમી બનાવવા માટે વ્યાપક આંદોલન કરવું જોઈએ. વિરોધી લોકો આપણા પક્ષના કહેવડાવવા માટે આગળ આવે એમાં પણ અવ્યક્ત બળની અસરજ સ્પષ્ટ છે ને ?

એવું નથી કે શુદ્ધિપ્રયોગ કયોં અને તરત સફળતા મળશે. સાધુસંતો આડકતરો ટેકો આપે પણ સમજ સામે આપતા હરે; કોંગ્રેસ, ગ્રામસંગઠનોને ટેકો આપતા હરે. તેમજ વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક શુદ્ધિપ્રયોગમાં ફરક; વગેરે મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરવાનો રહેશે. યુનો અને કોંગ્રેસનું જોડાણ કેમ રહે ? સાથે સંગઠનોનું જોડાણ કેમ રહે તે જોવાનું છે. સારું કામ છે એમ મણીને તે પ્રારંભ કરવાનું છે. કોંગ્રેસને જણાવતા રહેવાનું છે. તેના મત ઉપર રહીનેજ કાર્ય કરવાનું નથી. સારું કાર્ય છે તે શરૂ કરવાનું છે.

ગૌતમ અને કેસી મુનિનો મેળાપ થવાનો હતો. કેસી મુનિ પોતે ગૌતમને સામે લેવા જાય છે. મોટા માને છે—પ્રણામ કરે છે. તેથી ગૌતમના મનમાં ઊંડી છાપ પડે છે. આમ શુદ્ધ બાવે, શુભ હેતુસર શુદ્ધિપ્રયોગો કરવાના છે. તે માટે અભિમાન ન રાખવું પણ કાળજી તો રાખવીજ! કાનૂનભંગ કર્યા સિવાય કાનૂન સંશોધન કરવું પડશે. અમૂક પ્રશ્નો અંગે કોંગ્રેસની સામે લડવું પડશે તો બીજી બાજુ ટેકા આપવો પડશે. રચનાત્મક કાર્યકરોનો ક્યારેક વિરોધ કરવો; તો ક્યારેક તેમને ટેકા આપવો પડશે. એવું ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓએ કરવું પડશે.

ગાંધીજીએ જ્યારે સવિનય કાનૂનભંગ, અસહકાર અને સત્યાગ્રહ એ ત્રણેની વાતો એક સાથે મૂકી અને કાર્ય શરૂ પણ કર્યું. પણ, દેશી રાજ્યોની લડતમાં ઓછું ધ્યાન આપ્યું કારણ કે એ માનતા કે મુખ્ય કામ બ્રિટીશરોને કાઢવાનું છે. તે છતાં આંતરિક બાબતોમાં એટલીજ જગૃતિ રાખતા. દારૂના પીઠે બહેનોને પિકેટીંગ માટે મૂકતા; હરિજનોના પ્રશ્નો ચર્ચતા અને સાથેજ લીંબડી રાજ્યને જાપાનથી ઠેક ૩ પાછું મંગાવવા જેટલી આંતરિક પરિસ્થિતિને વળાંક આપી શકતા. એટલે કે જગૃતિ રાખવીજ પડશે પણ તેથી કામ મૂકી દેવાશે નહીં. આપણે રાજ્યની શુદ્ધિ કરવી છે—લોકશાહીને ટકાવવી છે. એટલે વિરોધ પક્ષી બનવા કરતાં પ્રેરક-પૂરક બળોને ટેકા આપવો પડશે અને અનિષ્ટો સામે અહિંસક શુદ્ધિપ્રયોગો કરવા પડશે.



ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “શુદ્ધિપ્રયોગમાં સમાજ જગૃતિ અને નૈતિક દબાણ આવતાં ખોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવનારાં તત્ત્વોને દૂર ભાગવું પડે છે; નહીંતર અપમાનિત થવું પડે છે અથવા સુધરવું પડે છે.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ અત્યાર સુધી તો કાં તો જેની લાડી તેની ભેંસનો કાયદો હતો. કે જેની પીઠબળે માનવસમૂહ હોય તેની જીત થતી ! આવા નિરાશ સમયે શુદ્ધિપ્રયોગ માનવમાં નવું બળ પ્રેરે છે. જેમ અગરબત્તી બળીને સુગંધ ફેલાવે તેવું શુદ્ધિપ્રયોગોનું છે.

હું મિંગલપુર શુદ્ધિપ્રયોગમાં ગયેલો. ત્યારે એ નામ મારા માટે નવું હતું. મને એમ થતું કે શ્રદ્ધાથી ભરેલા લાંબાણ કઈ છું. પણ શું તેની અસર સરકાર ઉપર થશે ખરી ! પણ, જેમ જેમ વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ શ્રદ્ધા સતર્ક બની અને જનજાગૃતિનો પરચો જોતાં સરકારને અસર થઈ. તેમાં પણ ખાંભડામાં જે જોયું તે અદ્ભૂત હતું. અમે ઉપવાસ કરીએ અને ખુન્નસ પ્રકૃતિના લોકોના હાજા ગગડે. એ વર્ષની પ્રજા જાગૃતિ પછી તો ઘણી હાલાકીઓ અટકી ગઈ છે. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગથી જે નવું બળ મળે છે તે દરેકને અમે તેવી હાલાકીઓ વખતે ન્યાય મેળવવા સહી લેવાનું બળ પ્રેરે છે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ગુજરાતમાં ભાલનળ કાંઠા પ્રયોગની અસર છે; સૌરાષ્ટ્રમાં રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓની સમિતિના કારણે ન્યાયની આશા રહે છે પણ દેશના બીજા ભાગોમાં તેવું નથી ! તો જલદી જલદી શુદ્ધિ પ્રયોગ સમિતિઓ ઊભી થવી જોઈએ. ”

પૂ. નેમિમુની : “ કેવળ શુદ્ધિ પ્રયોગ સમિતિથી કામ નહીં ચાલે અનુબંધ બળ પણ સાથે સાથે જોઈશે ! ”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ શુદ્ધિ પ્રયોગ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને સ્થિતિ પ્રગટું માર્ગદર્શન જરૂરી બની રહેશે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ શુદ્ધિ પ્રયોગ શુદ્ધિ સંસ્થા દ્વારા થતો હોઈને એ બંને વાતોનો ઉકેલ આવી જાય છે. “જનજાગૃતિને ચરણે” પુસ્તક વાંચ્યા પછી મને આકર્ષણ થયું; પણ, ગુંદી અને નાનીબોરમાં

સક્રિય જાતે ભાગ લીધો ત્યારે જે અનુભવ થયો, તે અદ્ભૂત થયો. અનુભવ સિવાય શુદ્ધિ પ્રયોગની શક્તિ અને એના આનંદનો ખ્યાલ નહીં આવે.

પૂ. નેમિસુની : “કેટલાક લોકો નૈતિક સામાજિક દબાણમાં હિંસા જૂએ છે. ખરેખર તો એ અહિંસા છે. જૈનસૂત્રો નિશ્ચિત ચૂલ્હી અને વહેવાર સૂત્ર ભાષ્યમાં સાધુઓને જે પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિતનું કહ્યું છે. (૧) સ્વેચ્છાએ અનુગ્રહાત્મક અહિંસા, (૨) આચાર્ય દ્વારા નિગ્રહાત્મક અહિંસા. સ્વેચ્છાએ દોષો ન સમજાય એટલે દોષો સમાજ વ્યાપી અને ત્યારે સમાજની હિંતયિતક સંસ્થાઓ અગર તો આચાર્યો દોષ નિવારણ માટે દંડ આપે છે. તેમાં દંડ પામનાર અને સમાજ સૌનું હિત છે. જે કે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં તપ તો સંસ્થા દ્વારા અપાય છે અને તેથી લોકજનગૃતિને લીધે, દોષ ન કબૂલે ત્યાં સુધી દોષિતની પ્રતિષ્ઠા ઘટે જ છે.

(તા. ૨૨-૯-૬૧)



શુદ્ધિ પ્રયોગનાં મૂળભૂત તત્ત્વો

સામુદાયિક અહિંસામાં શુદ્ધિપ્રયોગ અંગે આપણે વિચારી ગયા છીએ. અહીં શુદ્ધિપ્રયોગનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ક્યાં છે, તે અંગે વિચાર કરવાનો છે. શુદ્ધિપ્રયોગના કેન્દ્રમાં વ્યક્તિ નથી પણ સમાજ છે. સામાન્ય રીતે પોતાની આસપાસના સમાજને એ રીતે શુદ્ધ કરવો કે તે બીજા માટે આદર્શ રૂપે બને.

સમાજને કેન્દ્રમાં રાખો :

વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય કે ખરાબ હોય પણ તેના ઘડતરમાં સમાજનો ફાળો છે; અને સમાજના ઘડતરમાં એ જ રીતે વ્યક્તિનો ફાળો રહેલો છે. એટલે સમાજમાં જે દોષ આવ્યા તેમાં વ્યક્તિનો દોષ પણ એટલો જ છે. એવી જ રીતે વ્યક્તિના ગુના માટે સમાજ મુખ્ય જવાબદાર છે. વ્યક્તિ કેમ બગડી તેના વિચાર કરવો જોઈએ; તેની ઉપર જે ચોક્કા રહેવી જોઈએ તે રહી નથી. વ્યક્તિના દોષો જોઈ ધણીવાર સમાજ આંખ મીંચામણા કરે છે. સ્વાર્થ, લોભ, લય કે શેઠશરમને લઈને અમુક દોષોને સમાજ ચલાવી લેતો હોય છે. ધણી વાર એવી ગુનેગાર વ્યક્તિને ટેકો પણ અપાય છે. એટલે એક વ્યક્તિનો દોષ સમાજ બ્યાપી બની જતો હોઈને, તે વ્યક્તિને કાઢો તોયે તે દોષ કાયમ માટે નીકળતો નથી. ધણીવાર એક વ્યક્તિના દોષો કાઢશું; પણ દોષેન્દ્રી પરંપરા તો આવશે, તે સુધારણા કાયમી ટકશે નહીં. એટલે વ્યક્તિના દોષમાં સમાજનો દોષ મળી સામાજિક દોષો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો ભાવે જ કોઈ પ્રસંગ હશે જેમાં વ્યક્તિના દોષમાં સમાજ જવાબદાર ન હોય!

પાલણપુરનો પ્રસંગ એનો નમૂનો છે. તે વિષે અમારું થોડું કહેવાઈ ગયું છે. એક યુવાન સત્તર વર્ષની કન્યાને તેની માએ ડાક્ટરની

દીકરી સાથે મોકલી. તેનાં સગપણ માટે ફાટાઓ જોષ્ટતા હતા. ડોક્ટરની દીકરીએ કહ્યું : “મારા બાપુજી ફાટાગ્રાસી જીએ છે. પૈસા શા માટે ખર્ચો છો?”

તે યુવાન કન્યા તે ડોક્ટર પાસે ગઈ. ફાટા પડાવતાં અમુક ચેનચાળા થયા અને લઢવાડ થઈ ગઈ. છોકરી ૧૮ વર્ષની થઈ ગયેલી. તેનું વેવિશાળ નક્કી થઈ ગયેલું. એટલે તે લગ્ન અટકાવવા માટે, છોકરી પાસે મા-બાપ સામે નોટીસ કઢાવી. અઢાર વર્ષ થતાં છોકરી ઉમ્મર લાયક થઈ જાય છે અને તે મનનું ધાયું કરી શકે છે.

ગંડાણથી જોયું તો ડોક્ટરે આ એક જ ભૂલ નહોતી કરી; પણ અનેક આવી ભૂલો કરેલી. લોકો વાતો કરીને ખેસી રહેતા. કેટલાક ડરતા. કેટલાકમાં ડોક્ટરને કહેવાની કે પડકારવાની નૈતિક હિમત નહીં; ત્યારે આવા પ્રશ્નો કોઈકે તો લેવા જોઈએ ને? એટલે સહેજે એ પ્રશ્ન આવ્યો. એટલે તે લીધો.

ડોક્ટરે કબૂલ કર્યું કે મારી ભૂલ થઈ છે. એટલે પંચે પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. ડોક્ટરે એનો સ્વીકાર કર્યો. પણ ધરે ગયા પછી સમાજનાં કેટલાંક તત્વોએ એને અટકાવ્યો. ધણાં આર્થિક હિતથી તો ધણાં સત્તાના હિતથી સંકળાયેલાં હોય છે. કેટલાક પોતે પાપ કરતા હોય છે; એટલે એકબીજાની ભૂલો ઢાંકે છે. સમાજનો ફેંસલો અપાર્ધ ગયા બાદ ડોક્ટર ફરી ગયો તેણે કહ્યું કે પ્રાયશ્ચિત નહીં લઉં થાય તે કરી લો.

સમાજના બે લાગ થઈ ગયા. સમાજના મોટા વર્ગે શુદ્ધિપ્રયોગને ટેકો આપ્યો પણ એક વર્ગે વિરોધ કર્યો. તેમને લાગ્યું કે આ પ્રશ્નમાં જીત થાય તો આપણી નીચે પણ રેલો આવશે. એટલે રાજકીય વિરોધપક્ષોવાળા એમની સાથે થયા; આર્થિક હિતવાળા તેમની સાથે થયા; સંપ્રદાયવાળા એમની સાથે થયા અને મિત્રાચારીવાળા પણ સાથે થયા.

આમ જોઈએ તો વ્યક્તિ એક હતી પણ બીજી રીતે જોઈએ તો સમાજનો બહોળો ભાગ તેની સાથે હતો. કેટલાંક છાપાઓ પણ તેમની પડખે હતાં. કેટલીક પત્રિકાઓ પણ બહાર નીકળતી. આ બાબુએ જે કાંઈ ક્રિયા થાય તેનો સામી બાબુએ વિરોધ થતો ! જે થવું જોઈએ તે હદ બહાર થયું ! પણ, ડોક્ટર પાસે નૈતિક આધાર ન હતો એટલે અંતે તેને નમવું પડ્યું ! તેણે સ્વેચ્છાએ જે માસ નગર-નિકાલ સ્વીકાર્યો, તે એનાજ હિતમાં સારું થયું, નહીંતર કન્યાનો મામો તેને મારી નાખત !

આ પ્રયોગમાં મારી સાથે ત્યાંના સમાજનું બળ હતું અને બનાસકાંઠા ખેડૂત મંડળનું પણ પીઠબળ હતું. ભાવનગરકાંઠા પ્રયોગનો સહયોગ તો હતો જ એટલે તેની ધારી અસર થઈ. આવા પ્રસંગોમાં શુદ્ધિપ્રયોગ જ અનિવાર્ય બને છે.

શુદ્ધિપ્રયોગ માટે સંસ્થાનો સંદર્ભ :

માણસ ન્યાય માટે અમૂક હદે જાય છે. પછી તેને ટેકા મળતો નથી; એટલે અટકી જાય છે. સરકારની મર્યાદા છે, કોર્ટોની મર્યાદા છે; મહાજનો કે ડાહ્યા માણસો પણ ટેકા આપતા નથી; એટલે માણસ થાકી જાય છે; પછી તે ઝૂનૂની બની કાયદો હાથમાં લે છે. તેનું ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી.

શુદ્ધિપ્રયોગકાર માટે આ તરત જાણવું ધણું જરૂરી છે. આવા પ્રશ્નોમાં વ્યક્તિ મદદ કરે તેના કરતાં સંસ્થા મદદ કરે તો તેની સમાજવ્યાપી અસર પડે છે. શુદ્ધિપ્રયોગ વડે જનજાગૃતિ અને ગતિશીલતા બન્ને આવવાં જોઈએ. વ્યક્તિદ્વારા શુદ્ધિપ્રયોગ થતાં અંગત રાગદ્વેષ કે સફળતા મળતાં અહંકાર થવાની શક્યતા છે. જ્યારે સંસ્થાના સંદર્ભમાં કરવાથી એનો યશ્ન સંસ્થાને મળે અને રાગદ્વેષ ન રહે !

ભાવનગરમાં આત્મારામ ભટ્ટે શબ્દરચના હરિકાંઈ સામે શુદ્ધિપ્રયોગ

કર્યો. પરિણામે અમૂક હદ સુધી તો સફળ થયા; પણ પછી અમુક હદે જઈને તે વાત અટકી પડી. જે તેની પાછળ સંસ્થા હોત તો એ વસ્તુ કાયમી ટકત.

એવો જ બીજો પ્રયોગ એમણે ગઈ સાલ કર્યો. એ એક રૂપે શુદ્ધિપ્રયોગ જ હતો. પણ નામ તેમણે જુદું જ આપ્યું હતું. અમૂક જગ્યાએ અમૂક સમય સુધી ઊભા રહેવું અને મૌન સત્યાગ્રહ કરવો. ત્યાંના વેપારીઓ ખાંડના કાળા બજારમાં બળ્યા હતા. એક વર્ષ સુધી એ પ્રયોગ ચાલ્યો; ધણા પ્રયત્નો થયા પણ પરિણામ ન આવ્યું એટલે આમરણાંત ઉપવાસનું નક્કી કર્યું. છેવટે લવાદને કામ સોંપાયું. આ પ્રશ્ન પણ વ્યક્તિએ લીધેલો એટલે અમુક હદે જઈને અટકી ગયો.

સત્યાગ્રહ અને શુદ્ધિપ્રયોગ એ એવાં બળો છે જે સમાજને ગતિ આપે છે પણ એ બંને પ્રયોગોમાં જે મૂળભૂત અંતર છે તે જરૂર સમજવું જોઈએ. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગ દ્વારા ખાસ કરીને સમાજને કેન્દ્રમાં રાખીને સંસ્થા દ્વારા પ્રયોગ કરીએ તો ગતિશીલતા વધે; વસ્તુ અટકી ન જાય !

હમણાં જાણવા મળ્યું છે કે, સાળંગપુરમાં એક બીજો શુદ્ધિપ્રયોગ થયો હતો. ત્યાં સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના હનુમાન મંદિરની ગોચર જગ્યા મંદિરના સ્વાર્થી તત્વોએ ખેડાવી નાખી. ખેડૂતોના ગાય બળદ માટે એ જગ્યાનો મનસ્વી ઉપયોગ ન થાય માટે મંદિરની સામે શુદ્ધિપ્રયોગ થયો. તેમણે ભૂલ કબૂલી અને બંને પક્ષે સુંદર પરિણામ આવ્યું. પણ જે એ પ્રયોગ વ્યક્તિ મારફત થયો હોત છતાં મળ્યા પછી ખેડૂતો ટકત નહીં. સંસ્થા હતી એટલે કાયમી બળ મળ્યા કર્યું. હમણાં ત્યાંની જગ્યામાં કોઈ હનુમાનની મૂર્તિ સ્થાપી ગયું. એને કાણ ઉઠાવે ? ખેડૂત મંડળના બાધઓ ગયા. તેમણે મૂર્તિનું બીજો પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું. આની પાછળ સંસ્થાનું બળ ન હોત તો આ ધર્મની વાત હતી એટલે બધામાં ધર્મ-ઝનૂન વ્યાપત અને વ્યક્તિ ટકી ન શકત ! પણ અહીં

સંસ્થા હોઇને બધાને પાછા હઠવું પડે ! સંસ્થા બધી જાતની કાળજી રાખી શકે ? એટલે સંસ્થા દ્વારા જ શુદ્ધિપ્રયોગ થવો જોઈએ અને તે પણ સમાજને લક્ષમાં રાખીને થવો જોઈએ.

અનિષ્ટાનું મૂળ ક્યાં છે ?

ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે અનિષ્ટાનું મૂળ ક્યાં છે, તે પણ જોવું જોઈએ. ધણીવાર વ્યક્તિમાં અનિષ્ટા હોય છે તેમ રાજ્ય પણ અનિષ્ટાને શાખડતું હોય છે ! અથવા અનિષ્ટાનું ઉત્પાદન કરનાર બને છે.

વિનોબાજીએ જગન્નાથપુરીના સંમેલન વખતે એક પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે “કોંગ્રેસ પણ કદાચ એવી સ્થિતિએ આવતી રહી છે કે તે અહિંસાની દિશામાં ખડકની જેમ આડે આવીને ઊભી રહે !”

હું કોંગ્રેસના બે ભાગ પાડું છું. એક સ્વરાજ્ય પહેલાંની કોંગ્રેસ અને બીજી સ્વરાજ્ય પછીની કોંગ્રેસ ! જે પહેલાંની હતી તે તપ-ત્યાગ વાળી હતી. હવેની સત્તા અને ધન લાલસા વાળી છે. હવે તેમાં સંશોધન કરી જે સારાં તત્ત્વો છે તેને પ્રતિષ્ઠા આપો અને તેમાં હતાશા ન આવે તે રીતે ધીરે ધીરે પૂરક અને પ્રેરક તત્ત્વો ઉમેરી દો ! તપ અને ત્યાગનું બળ તો આ દેશમાં છેજ. પણ ગામડાં અને શહેરોના પ્રશ્નો આવે છે ત્યારે શહેરનો શુદ્ધિશાળી વર્ગ એ વિકસતાં ગામડાંને પાછાં પાડી દે છે.

બીજા દેશોની ક્રાંતિને આપણે જોઈએ તો ત્યાં જે લોકશાહી આવી છે તે લગભગ મૂડીવાદી ટાર્કિપની લોકશાહી છે. બ્રિટન, ફ્રાંસ, વગેરેના ઈતિહાસ તપાસતાં એ જણાઈ આવશે કે ત્યાં લાગવગિયા અને મૂડીવાદીઓજ આગળ આવી ગયા છે. ભારતમાં એવું ન થાય તે ખાસ જોવાનું છે. તેમાં પણ શહેરો ગામડાંને કચડી ન નાંખે એ પણ ધ્યાન રાખવાનું છે.

લોક-લક્ષી લોકશાહી એટલે લોકાને—જે ભારતમાં મોટા ભાગે ગામડાંમાં ફેલાયેલ છે—લક્ષમાં રાખીને વિકસતી લોકશાહી. આવી

લોકલક્ષી લોકશાહી સ્થાપવી હશે તો હમણાંની કોંગ્રેસનું રૂપાંતર કરવું પડશે. તેની શુદ્ધિ કરવી પડશે. અને કામો સાથે લેવાં પડશે. તેની સાથેજ લોક-લક્ષી લોકશાહી કાયમ રહે તે માટે કોંગ્રેસને આગળ ધપાવવી પડશે અને લશ્કરી ટાઈપની લોકશાહીને સુધારવી પડશે. આમ કરતાં બે પ્રકારની કાળજી રાખવી પડશે. એક તો એ કે લોકશાહીનું રક્ષણ કરવું. અને બીજું સંશોધન કરવું! આ કામ કઠણ છે. કાનૂન ભંગ હવે પોતાની લોકશાહી માટે ખતરનાક છે, ત્યારે કાનૂન સંશોધન જરૂરી છે ત્યાં કરવાનું છે પણ તેને સાચવીને!

ગણતંત્રધારના સુધારા માટે શુદ્ધિપ્રયોગ થયો. તે સરકારની સામે થયો. તે વખતે ચૂંટણી પણ ચાલતી હતી. એક તરફ શુદ્ધિપ્રયોગો માટે ઉપવાસ નિયમ, કાર્યક્રમ, પ્રાર્થના વ. ચાલતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ બેઝૂતોએ કોંગ્રેસને પૂરો ટેકો આપ્યો. એટલુંજ નહીં પ્રચાર માટે પણ તેમણે મહેનત કરી. અહીં એક તરફ કોંગ્રેસ અને તેના વડે લોકશાહીને ટકાવવાની વાત પણ થઈ અને બીજી તરફ કાનૂન સુધારવા માટે અહિંસક આંદોલન પણ ચાલુ રાખ્યું. લોકશાહી પણ ટકે અને તેની ક્ષતિઓ પણ દૂર થાય; એજ સાચું કામ છે.

ગણતંત્રધારા શુદ્ધિપ્રયોગ શરૂ કરતાં પહેલાં પ્રાયોગિક સંઘની મિટીંગમાં ચર્ચા ચાલી! સંઘમાં બે સભ્યો એવા હતા કે જેમણે કાનૂનની રક્ષા કરવામાં અને કાનૂન ધડવામાં ટેકો આપેલો. તેઓ ધારાસભ્યો હતા. જે કે કાયદો આપ્યો ત્યારે ધારાસભામાં પક્ષની બેઠકમાં તેમણે વિરોધ કરેલો, પણ કાયદો થયા પછી, તેમની પાર્ટીની શિસ્ત પ્રમાણે કાયદાને માન આપવું જોઈએ. આમાં એક પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ હતા. ગડમથલ ચાલી કે શું કરવું? ચર્ચાને અંતે એવું નક્કી કર્યું કે “તેમણે ધારાસભામાં ટેકો આપ્યો છે એટલે અહીં વિરોધ ન થઈ શકે. તેમજ તેમણે રાજ્યને વફાદાર રહેવું જોઈએ. માટે શુદ્ધિપ્રયોગનો ઠરાવ થાય ત્યારે તેમણે મત ન આપવો!”

આ બાબતો ઊંડાણથી વિચારવી જોઈએ. જેખમી ભાગ ઉપર આપરેશન કરતી વખતે ડોક્ટરને કેટલું બધું ચિંતન કરવું પડે છે?

તેવીજ રીતે જોને ટેકા આપીએ તેની સામે જ વિરોધ કરીએ તે ન્યાય સંગત નથી; પણ લોકશાહીની વિરુદ્ધ સંસ્થા જતી હોય તો તેની સુધારણા કરવી; વિરોધ કરવો અને ધ્યાન ખેંચવું, એ એનો માત્ર વિરોધ કરવા ખાતર વિરોધ નથી, પણ એનું ધડતર કરવા માટે છે. આ બહુજ વિચારવાની વાત છે!

એવોજ પ્રશ્ન હડતાલનો છે. કાનૂન ભંગ ન થાય તે ખરું; પણ અનિષ્ટો થતાં હોય. અન્યાય ચાલતો હોય તો હડતાલ પાડવી કે નહીં?

એમ કરવામાં જાહેર અદાલત કરવું પડે પછી એ તેટલી શાંતિની વાતો થાય; પણ એ આદેશન શાંત ન થઈ શકે! દ્વિભાષી રાજ્ય વખતે શાંતરણ દેવે મુઝાઈમાં સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર સમિતિવતી વિરોધ કર્યો. શાંત આદેશન માટે ઉપવાસ કર્યા; પણ પછી તો લોકો ઉગ્ર થયા! હડતાળ પડી, સરકારે નીકળ્યાં અને તોફાનોની જે શરૂઆત થઈ તેમાં નિર્દોષ પ્રજાની જે કનડગત થઈ તે અતિ દુઃખદ છે.

એટલે જ શુદ્ધિ પ્રયોગમાં હડતાળ નહીં પાડવાનું કહેવામાં આવે છે. ભંગી હડતાળ પાડે તો લોકોની સુખાકારી બગડે, વેપારી હડતાળ પાડે તો લોકોને જરૂરની વસ્તુ ન મળે, આની અવેજીમાં શુદ્ધિ પ્રયોગ થાય તો લોકોની સહાનુભૂતિ સહેજે “સહન કરનાર વર્ગ” તરફ વળે અને અન્યાય કરનારને સંશોધન કરવાની ફરજ પડે.

એટલે જ શુદ્ધિ પ્રયોગમાં (૧) હડતાળ નહીં, (૨) ઉશ્કેરાટ નહીં (૩) વ્યક્તિગત ભાડવાનું નહીં—એ બાબતો અચૂક હોવી જોઈએ. સાથે પ્રાર્થના—ઉપવાસ અને બલિદાન આપવાની તૈયારી હોવી જોઈએ.

જાહેર અદાલત એ રીતે ખરાબ પ્રક્રિયા ઊભી કરે છે:— (૧) એક તો તે ઉશ્કેરાટ તોફાન મચાવે છે; અને (૨) તે વખતે ધણાં ખોટાં રાજકીય બળો પક્ષો ભળી જાય છે. ક્યારેક સમાજ વિરોધી તત્વો તેનો લાભ ઉઠાવે છે. તેના કરતાં કાનૂન-સંશોધન થાય તેવી પ્રક્રિયા ઊભી કરવી જોઈએ.

શ્રી રામુલ્લુ પવિત્ર પુરૂષ હતા. પણ તેમણે જે કારણે આમરણાંત ઉપવાસ કરી બલિદાન આપ્યું તે કારણ બરાબર ન હતું. જે કે તેલુગુ ભાષી લોકોને આંધ્ર મળી ગયું; પણ તેણે લોકોમાં ભાષાના નામે સંકુચિત પ્રાંતવાદ ધુસેડી દીધો. તેના કારણે સર ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ અયોગ્ય આંદોલન થયાં-બંને પ્રાંતો જુદા થયા. હવે પંજાબી લોકોના પંજાબી સુબાની વાત આગળ આવે છે. આવા પ્રસંગે ઘણા વિરોધી પક્ષો એક થઈ જાય છે-તેમનેા ટેકા મેળવવામાં આવે છે. પરિણામે આંધ્ર, મુબઈ અને ગુજરાતની લડત વખતે સામ્યવાદીઓ તક જોઈને એ આંદોલનમાં ભળી ગયા અને તેમણે પોતાનું સ્થાન જમાવી લીધું. એટલે જ શુદ્ધિપ્રયોગમાં આ હડતાળને સ્થાન નથી; પણ કાનુન-સંશોધન થાય તેવી પ્રક્રિયા ઊભી કરવી જોઈએ.

આમ શુદ્ધિપ્રયોગમાં ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે :-
 (૧) સમાજને કેંદ્રમાં રાખવો, (૨) સંસ્થા દ્વારા પ્રયોગ કરવો; તેમજ (૩) અનિષ્ટનાં મૂળને શોધી તેને ટેકા ન આપવો. તેમજ કાનૂન ભંગ નહીં પણ કાનૂન સંશોધનની દૃષ્ટિ રાખીને શુદ્ધિપ્રયોગો થવા જોઈએ.

ત્રિવિધ જાગૃતિ :

ઘણીવાર કોઈ સંસ્થા પાછળ હશે અને વ્યક્તિ આગળ હશે એવા શુદ્ધિપ્રયોગો પણ કરવા પડશે. સાણંદમાં શુદ્ધિપ્રયોગ વખતે સંસ્થા હતી પણ વ્યક્તિને મુખ્ય બનાવી હતી. આવે વખતે ત્રિવિધ જાગૃતિ રાખવી જોઈએ.

(૧) પ્રયોગમાં, ગુનેગાર પ્રતિ અંગત રાગદ્વેષવાળા ન બને;

(૨) ભાષામાં જરાયે ફિંસા ન આવે.

(૩) ગુનેગાર કે તેના પક્ષકારને આર્થિક કે શારીરિક સજા ન થાય.

સાણંદમાં શુદ્ધિપ્રયોગ થયો ત્યારે ત્યાં કેટલાક બળેા; જેમની સામે પ્રયોગ થયો તેની વિરૂધ્ધનાં હતાં. કેટલાક

કોંગ્રેસ-વિરોધી પણ હતા. આ બંધાને ટાળવા પડ્યા. એક માણસ શુ. પ્ર.ની પત્રિકા લેવા આવ્યો અને કહે કે મારે તે લોકોનો વિરોધ કરવો છે. કાર્યકરને ખબર પડી ગઈ એટલે કહ્યું કે પત્રિકા નહીં આપું. આટલી બધી કાળજી રાખવા છતાં ક્યારેક દાંડાઈને ટેકા મળે તેવું વતન અગણે કેટલાક લોકો તરફથી થઈ જાય છે.

તે વખતે પ્રાયોગિક સંઘવાળાઓની સભા હતી. અન્યાયપક્ષી લોકોને રદીયો અપાઈ રહ્યો હતો; તે વખતે મણિખેન પક્ષવાળાઓ વિરોધ કરવા લાગ્યા. એટલે સભાજનો પૈકી કેટલાક ઉશ્કેરાઈને તેમને ઘેરી વળ્યા. ખેંચાખેંચ શરૂ થઈ. પ્રાયોગિક સંઘના કાર્યકરો ત્યાં પહોંચી ગયા અને તેમને છોડાવ્યા. તે છતાં તેમણે બહાર જઈને ઊંઘા પ્રચાર કર્યો કે પ્રાયોગિક સંઘવાળાઓએ અમારા ઉપર હુમલો કરાવ્યો. તેવા પ્રસંગે પણ વિરોધરૂપે ભાષાની હિંસા ન થાય તે ધ્યાન રાખવું રહ્યું.

સાળંગપુર શુદ્ધિપ્રયોગ વખતે પણ આવું બનેલું. મંદિરવાળાઓ ઉપર જાસાચિટ્ટી આવી એટલે તેમણે પ્રચાર કર્યો કે ખેડૂત મંડળવાળાનું એ કામ છે. સરકારે તપાસ કરાવી પણ ખોટું નીકળ્યું. જ્યાં પવિત્ર યજ્ઞો થતાં હોય ત્યાં સ્વાર્થી હિતવાળા કે રિંદનસંતોષીઓ અડચણો નાખવાના જ. એ વખતે વિચાર કરી ડર્યા વગર કાળજીથી કામ લેવું જોઈએ.

અનુબંધ હોવો જોઈએ :

પાંચમું તત્ત્વ ઘણું અગત્યનું છે. તે છે શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધની કાળજી રાખવાનું. અનુબંધ એટલે, શુદ્ધિપ્રયોગ કરતાં, રચનાત્મક કાર્યકરોનો ટેકો ન હોય, કોંગ્રેસનો ટેકો ન હોય, લોકસંગઠનોનો ટેકો ન હોય; તો બધે સંસ્થાગત પ્રયોગ થાય પણ તેમાં પૂણું સફળતા મળશે નહીં ! કદાચ મળે તો તેની અસરકારકતા નહીં રહે.

સાણંદના પ્રયોગમાં આવું જ થયેલું. ત્યાં પ્રિય નેમિમુનિ એક ક્રાંતિપ્રિય સાધુ તરીકે મથા; પ્રાયોગિકસંઘ જેવી ૨૦ કાર્યકરોની સંસ્થા

સાથે અનુબંધ હતો જ, પણ સર્વોદયના કેટલાક લોકસેવકો (૨૦ કાર્યકરો) ઉદાસ હતા. કોંગ્રેસનાં કેટલાક લોકો ગુનેગારના પક્ષમાં હોઈ સંસ્થાકીય રીતે ટેકો આપવા માગતા ન હતા. એને એ ચાર જેવી સાવ સ્પષ્ટ વસ્તુ હોવા છતાં કોઈ ગુનેગારને કે ગુનેગારની પીઠ થાપડતાં તત્ત્વોને સાચું સમજાવવા આગળ નહોતું આવ્યું. ત્યાં માટલિયાજીએ નિવેદન બહાર પાડી ખરી વાત કહી. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગની જે અસરકારકતા થવી જોઈએ તે ન થઈ. પ્રયોગ સફળ થયો-લોકો જાગ્યા-તેઓ પૈસા આપવા તૈયાર થયા; નવી સમાંતર સંસ્થા ઊભી કરનારને રાજીનામું આપવું પડ્યું અને લોકોએ તેમનાં કૃત્યને વખોડી નાખ્યું. પણ, પૈસા ગુનેગાર તરફથી પાછા ન મળ્યા! જો તે વખતે ઉપરનાં બજોને સાંગોપાંગ અનુબંધ હોત તો પૈસા પણ તરત મળત! તેની અસરકારકતા હંમેશ માટે રહેત.

આજે ત્યાં ઋષિ બાળમંદિર બરાબર ચાલે છે; લોકો જાગૃત થયા છે અને વસ્તુને ઓળખી ગયા છે! તેઓ એ પણ જાણે છે કે ત્યાં કોંગ્રેસ અને રચનાત્મક કાર્યકરોએ લીધેલ વલણ બરાબર નથી. તે છતાં પણ અનુબંધવાળી સંસ્થા તરીકે પ્રાયોગિક સંઘે અને ગ્રામસંગઠને ચૂંટણી વખતે કોંગ્રેસને જ ટેકો આપ્યો! જો કે આજે ત્યાં કામ બરાબર ચાલે છે પણ અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે કોંગ્રેસ અને સર્વોદયી લોકસેવકોને ગળે તે વખતે વાત ન ઉતરતાં તેની અસરકારકતા ઊભી નથી થઈ!

આમ આ શુદ્ધિપ્રયોગોમાં ક્યાં સફળતા મળી, ક્યાં નિષ્ફળતા મળી તેનું પૃથક્કરણ કરવું પડશે અને ઉપરના શુદ્ધિપ્રયોગનાં મૂળભૂત પાંચ તત્ત્વોના આધારે કાર્ય આગળ ધપાવવું પડશે.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચાનિ: પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: ગ્રામેત્રામ નૈતિક લોક-સંગઠનો અને શહેર શહેરમાં પણ જનસંગઠનો નથી થયાં ત્યાં લગી કોંગ્રેસનો સક્રિય સહયોગ મેળવવામાં તેમજ કોંગ્રેસને પણ શુદ્ધ બનાવવામાં તકલીફ રહેવાની. દુર્ભાગ્યે સર્વોદયના લોકસેવકોની સંસ્થાનું વ્યવસ્થિત સંગઠન નથી તે કાર્યકરો આવા પ્રશ્નો પ્રત્યે આંખમીંચામણા કરીને ચાલે છે. થોડુંક માર્ગદર્શન જો ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ આપે તો મામડાંમાંથી હજુ લોકસેવક-સંગઠન ઊભું થઈ શકે. ચારેય સંસ્થાનો અનુબંધ એ શુદ્ધિપ્રયોગમાં મુખ્ય હોવો જોઈએ.”

શ્રી. પૂંજીભાઈ : “ શુદ્ધિપ્રયોગ આપણી પાસે સમયસર આવ્યો છે. ઘરમાં કોઈ ખાય નહીં તો કઢાચ મોટા પણ ન ખાય, અથવા ગામમાં કોઈ પૈસા ન આપે તો વાણિયો દાંતણુ-પાણી લઈને ઘરે ધરે. આ વાતો શુદ્ધિ પ્રયોગમાં ન આવે. ત્યાં બદલો લેવાનો છે ત્યારે શુદ્ધિપ્રયોગમાં એવું નથી. શુદ્ધિપ્રયોગમાં સામી વ્યક્તિ કે સમાજનાં મૂલ્યો વજરે માટે સહેવાનું તપોમય આદોલન હોય છે. ત્યાં પ્રાર્થના-ઉપવાસ, શાંતિમય ચર્ચા બધું થાય પણ બદલો કે દૂષની ભાવના ન હોય! આગ્રે બદલો લેનાર કે ગુના કરવામાં રીઢા થયેલાને આ વાતો ગળે ન ઊતરે પણ ગરીબને ન્યાય આપવા માટે આ અસરકારક સાધન છે. આ યુગ વ્યક્તિનો નથી પણ સંસ્થાનો છે. એટલે સંસ્થાનત જો શુદ્ધિપ્રયોગ કરીને સમાજની શુદ્ધિ અને સફાઈ કરવામાં આવે તો તેની ધારી અસર ઉપજે તેમ છે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ધણાને એમ થતું હશે કે સાણુંદમાં જે વ્યક્તિઓએ છડેઓક અનર્થ કર્યો હતો તેમનું હૃદય પરિવર્તન શુદ્ધિ પ્રયોગથી ન થયું; પણ લોક જાગૃતિ તો આવી છે. સમય પસાર થાય છે તેમ અમાઉ ટેકો આપતા તેવા કોંગ્રેસીજનો પણ તેમનાથી દૂર થતા જઈ રહ્યા છે; તેમજ દયાણુ આવતાં નરમાથ વધતી જાય છે.

ચોમેર નૈતિક સંગઠનો હોય અને સંસ્થાનો અનુબંધ હોય તો અસરકારકતા તરત દેખાય નહીં તો મોડું થાય. બાકી શુદ્ધિપ્રયોગ સંપૂર્ણપણે સફળ હથિયાર છે. વેર-ડંખ કે ટોળાંશાહી સિવાય તે દરેક પ્રકારનાં અનિષ્ટોને પ્રેમથી કાઢી શકે છે. લાગવગશાહી કે મૂડીવાદના પ્રભુત્વમાં રાચતો માણસ ન્યાય મેળવી શકતો નથી. ત્યારે શુદ્ધિપ્રયોગથી ગરીબને સાચો ન્યાય મળવાની શક્યતા મોટી છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “લયાઉમાં કણબી જ્ઞાતિ અને ઓસવાળ જ્ઞાતિના લોકોએ આ મૂકી. ત્યાં શ્વે. મૂર્તિ સાધુઓનું ચોમાસું હતું તેમને એ ન ગમ્યું. થોડાંક માણસો વિરોધમાં પડ્યા. એકે તો હા પકડી. અંતે શુદ્ધિપ્રયોગ થયો. બે જણના ત્રણ ઉપવાસ અને બે જણના બે ઉપવાસ થતાં સૌને સમજ પડી ગઈ. અંતે સત્ય બહાર આવ્યું. લોકો સત્યને જલદી પકડી લે છે-પછી અસત્યને ટકવું મુશ્કેલ બને છે. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગ સમાજમાં જાગૃતિ લાવે છે અને સત્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેથી અસત્યના પાયા ડગમગી ઊઠે છે !”

[આ પછીની ચર્ચાના ભાગ હવે પછીના પ્રવચનોને અનુરૂપ હોઈ ત્યાં લેવામાં આવેલ છે. સં.]

(તા. ૨૬-૯-૬૧)



શુદ્ધિ પ્રયોગ અને લવાદી તત્ત્વ

માણસના જીવનમાં બે બૂખ છે—રોટલાની અને ન્યાયની. ન્યાયની બૂખમાંથી લવાદનો પ્રશ્ન આવે છે અને રોટલાની બૂખમાંથી ન્યાયોચિત્ત આજીવિકાનો પ્રશ્ન આવે છે. આ બે બાબતોમાં જ્યારે કોઈક વિદ્ન આવે છે, ત્યારે સામાજિક અશાંતિ ઊભી થાય છે. આ અશાંતિને દૂર કરવા માટે સમજૂતી, સમાધાન, લવાદ અને સૂચના—પત્ર તેમજ પછી ક્રમશઃ શુદ્ધિપ્રયોગ આવે છે. આ અહિંસા સુધી પહોંચવાની રીત છે. હિંસક રીતમાં લડાઈ, મારામારી, ખૂન, લૂંટ વગેરે આવે છે. પણ, હિંસક સાધનો વડે હમેશાં હિંસા વધે છે. એટલે અહિંસક સાધનોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

લવાદ માટે ભૂમિકા :

હવે પ્રશ્ન એ છે કે શું શુદ્ધિપ્રયોગમાં લવાદને સ્થાન છે? છે તો કઈ ભૂમિકાએ? ન્યાય મેળવવા માટે શુદ્ધિપ્રયોગ થાય છે. પણ તે પહેલાં જેને અન્યાય થયો હોય તેના મનમાં ડાંખ ન રહેવો જોઈએ. તેને સમાધાન મળવું જોઈએ. તે માટે સમજૂતી થાય તો વધારે સારું છે. ત્યારબાદ લવાદ નીમો કે પંચ ફેસલા દ્વારા ન્યાય કરો તે યોગ્ય થશે. જો ડાંખ રહેશે તો અન્યાય કર્તા અને અન્યાય પીડિત વચ્ચે મહોબ્બત પેદા કરવી છે, તે થશે નહીં.

જૈન પરિભાષામાં સહધર્મી વાત્સલ્ય શબ્દ આવે છે. તેનો એકરૂઢ અર્થ એ પણ છે કે બધા સાથે બેસે અને જમે. શુક્રવારની નમાજ દરેક મુસલમાન સાથે બજે; રવિવારની પ્રાર્થનામાં દરેક ઇસાઈઓ સાથે લખે. એનો અર્થ એ છે કે શોષિત કે શોષક બન્ને સાથે બેસે એ ભૂમિકા આવવી જોઈએ. તે માટે ડાંખ કાઢવો જોઈએ. તેમ ન થાય તો નિમિત્ત મળતાં શોષિત સ્ત્રીઓની માફક બિચ્છળે છે.

ધરમાં જોશું તો ત્યાં પણ આવી જ બને છે. છોકરાને દબાવવાથી ચૂપ કરો તો તે વખતે ચૂપ થઈ જાય પણ પાછો ઊછળે. તે રીંગો થાય અને મહેમાનો આવે ત્યારે ધરણુ વખતે સાપ કાઢે તેમ કંઈક વાત કાઢે. જેમ ધરમાં સ્થિતિ છે તેમ સમાજમાં સ્થિતિ છે. ખીજી વાત વાત એ છે કે જે વ્યક્તિ કે સમાજ સાથે સંઘર્ષ હોય તેનું સમાધાન તો થઈ જાય પણ સમાજમાં અન્યાય પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય તેનું શું? લોકોને એમ કહેવાનું મન થાય કે જોયું ને! વહેવારમાં તો અન્યાય જીતી ગયોને? એમ ન થવું જોઈએ.

“અંતે તો ન્યાય જીતે છે.” તેની ખાત્રી લોકોને થવી જોઈએ. મતલબ કે ત્રણ બાબતો થવી જોઈએ :—(૧) પીડિત અને પીડક બંને વચ્ચે મહોબ્બત રહેવી જોઈએ. (૨) અન્યાયની પ્રતિષ્ઠા ન થવી જોઈએ; (૩) અંતે ન્યાય જીતે છે, તેની સહુને ખાત્રી થવી જોઈએ. આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરશું તો લવાદ નીમવો કે નહીં? તેનો ખ્યાલ આવી જશે. જો કે બધા પ્રયત્નો થયા છતાં ન્યાય ન મળે, તો શુદ્ધિ પ્રયોગ તો છેવટે કરવો જ જોઈએ.

લવાદ ક્યારે?

એટલે શુદ્ધિપ્રયોગ આ બધી ભૂમિકાઓ વટાવ્યા બાદ શરૂ કરવામાં આવે છે. તે અમાઊ ડાંખ ન રહે, સમાધાન થઈ શકે તો લવાદ નીમવો ખોટું નથી; પણ બધું વિચારીને શુદ્ધિપ્રયોગ શરૂ કર્યા બાદ લવાદને ન નીમવો જોઈએ; ન માન્ય કરવો જોઈએ. શુદ્ધિપ્રયોગ પૂર્ણ થયા બાદ કોઈ આર્થિક બાબતોના ફેંસલા માટે બંને પક્ષ સ્વીકારે તો તે માટે લવાદ નીમી શકાય છે.

સાળંગપુરના શુદ્ધિપ્રયોગમાં (પૂર્ણાંહિતિ થયા બાદ) વળતર કેટલું આપવું તે માટે અંતે લવાદ નીમવાનું નક્કી થયું. ખરી રીતે સરકારના નિયમ પ્રમાણે (૧) છઠ્ઠો ભાગ ખેડૂતોએ આપવો જોઈએ, પણ સમાધાન થતાં થોડા ફેરફારો થયા. ત્યાં લડત મૂળ જમીન ખેડવા માટેની

હતી. જો ભાગ ઉપર જોર દેવામાં આવે તો મૂળ મુદ્દો માર્યો જાય. અંતે લવાદે થોડું વધારે નક્કી કર્યું. તે ગણોતિયાઓને મંદિરે આપવું પડ્યું.

શુદ્ધિપ્રયોગ એટલા માટે થાય છે કે અન્યાયની પ્રતિષ્ઠા ન થવી જોઈએ અને સમાજ લાચાર ન બની જાય! પણ જ્યાં સમાજ વ્યવસ્થિત ન હોય ત્યાં પ્રશ્ન ગુંચવાય છે એટલે સિદ્ધાંતને વાંધો ન આવે ત્યાં લવાદ થઈ શકે છે. પણ જ્યાં મૂળભૂત વાંધો હોય, સમાજ ઉપર ખોટી અસર ઊભી થતી હોય તો લવાદનો સાફ ઈન્કાર કરવો જોઈએ! પૈસા અંગે બંને વચ્ચે ન્યાયપૂર્ણ અને સમજુતી યુક્ત નિકાલ, માટે લવાદ નીમી શકાય છે.

અમદાવાદમાં મજૂરો ને અન્યાય થતો હતો ત્યારે ગાંધીજીએ પ્રશ્ન ઉપાજો. તેમણે મજૂરોને કહ્યું કે તમને ન્યાય મળે તેવી બૂમિકા ઊભી થશે; પણ તમારે સંગઠન કરવું પડશે. પછી સભા થઈ. મીલો બંધ પડી. મીલમાલિકોનું સંગઠન હતું પણ મીલમજૂરો વેર-વિખેર હતા. તેમાંથી કેટલાક લાલચમાં પડ્યા; કેટલાક બહાર રહ્યા અને હડતાલ તૂટવાનો ડર આવીને ઊભો રહ્યો. તે વખતે મજૂરોની અંતઃશુદ્ધિ નિમિત્તે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા. ગાંધીજી માટે મીલમાલિકો તરફથી અંબાલાલ સારાભાઈ વગેરેને માન હતું. ધણી મીલમાલિકોના મનમાં શંકા હતી કે ગાંધીજી તટસ્થ હોવા છતાં મજૂરોને! પક્ષ લેશે! અનશ્ન શરૂ કર્યું ત્યારે અંબાલાલભાઈ જેવાને પણ લાગી આવ્યું કે બાપુ મજૂરોનું ખેંચે છે! મજૂરોમાંથી પણ ધણી ખસી જવા માગતા હતા, ગાંધીજીના આ પ્રયાસોથી તે નારાજ થયા! અહીં ગાંધીજીની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી. બંને પક્ષો તેમને એકબીજાના પક્ષકાર માનતા હતા. અંતે અંબાલાલભાઈ, અનસુયાબેન, શંકરલાલ બેંકર જેવાના પ્રયત્નોથી બંને પક્ષ માટે ગાંધીજીએ આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવને લવાદ નીમ્યા. તેમનો ફેસલો બંને પક્ષે માન્ય રાખ્યો.

આ એક વિચિત્ર સંયોગજ હતો! ત્યારે પ્રસંગ વશ લવાદની

નીમણુંક ચલાવી શકાય છે. મજૂર મહાજન અને મીલમાલિક મંડળ વચ્ચે લવાદ નહોતું. પણ વળતર કેટલું આપવું; હડતાલનું વળતર આપવું કે ન આપવું; તેમજ મજૂરોની ભૂલો વગેરે વિચારનારું મધ્યસ્થ-પંચ જેવું હતું.

પૈસાની આવી ખામતો હોય; અને પક્ષો તરફથી પૈસા ખર્ચાઈ ગયાં કે ચર્ચાઈ ગયાં; એવી વાતો આવતી હોય તો તેના સમાધાન માટે લવાદને નીમો. આવી લવાદીમાં પણ શારીરિક સગથી દૂર રહેવાય તે ફેંસલો વધારે ઉત્તમ છે. અન્યાય પીડિતને ડાંખ ના રહે અને સંતોષ થાય તો પણ શારીરિક સગ ન થવી જોઈએ. પણ જે ગયું છે જે ક્ષતિ (નુકસાની) થઈ છે, તેનું વળતર મળવું જોઈએ. તે ન મળે તો ડાંખ જાય નહીં. અંતે તો ડાંખ કઢાવી, ગુનેગાર સામાજિક જીવન જીવતો અને તેવી રીતિ સર્જવી જોઈએ. અન્યાયીનું દૃઢ્ય પણ નીચું પડે છે. તેની શુદ્ધિ થાય તો સૌનું ભલું થાય છે !

લવાદ શુદ્ધ હોવો જોઈએ :

લવાદ માટે અંગ્રેજીમાં “આરબીટ્રેટર” શબ્દ વપરાય છે તેનો અર્થ મધ્યસ્થ કે ખીચખિચાવ કરનાર એવો થાય છે. તે અને પક્ષને માન્ય હોય કે નહીં તે અંગે કેટલીક વખત ધ્યાન અપાતું નથી. તેમજ તેના ફેંસલામાં કેને કેટલું દુઃખ થાય છે; ડાંખ રહે છે તેના ખ્યાલ ઓછો રખાય છે. એ લગભગ આજની ન્યાય પદ્ધતિ ઉપર ચાલે છે. ત્યારે લવાદ અને પક્ષને માન્ય હોવો જોઈએ તેજ શુદ્ધ હોય છે. લવાદની શુદ્ધિ ગાંધીજીએ આનાંદશંકરભાઈ ધ્રુવની નિમણુંકથી કરી ખતાવી. આ લવાદ કોઈને અન્યાય થયો છે કે નહીં; તે તપાસી શકે. જેમકે પંજાબી સુખાના પ્રશ્નમાં શીખોને અન્યાય થયો છે કે નહીં; પણ ચીને છડેચોક આક્રમણ કર્યું હોય ત્યાં લવાદની વાત કરીએ તો મૂળભૂત તરવોજ મરી જશે. એક દાંડ માણસ કોઈના નાણાં પચાવી બેઠો હોય પછી કહે કે લવાદ નીમો, હું ફેંસલો માન્ય કરીશ; તેના જેવીજ આ વાત છે. ધણીવાર ઉપરની સુધીયાણી વાતોથી

દોંગાઈ ને ટેકો મળી જાય છે. કાશ્મીરના પ્રશ્નમાં આક્રમણ બંધ કર્યા પછીજ લવાદની વાત પાકિસ્તાન કરી શકે!

લવાદ એટલે પંચ :

લવાદ એટલે પંચ. મધ્યસ્થ અને તટસ્થપણું! અગાઉ આપણે ત્યાં ‘પંચ બોલે તે પરમેશ્વર’ એમ મનાતું. અગાઉ આવા પંચ તરીકે રાજા ગણાતો. અને મને લાગે છે કે તે કાળે રાજાના જે પાંચ કર્તવ્યો હતા તે ઉપરથી જ ‘પંચ’ શબ્દ આવ્યો છે. રાજાનું કર્તવ્ય હતું :—

दुष्टस्य दंडः सुजननस्य पूजा, न्यायेन कोषस्य च संप्रवृद्धि.
अपक्षपातो, निजराष्ट्र चिंता, पंचापि घर्मा नृप पुंगवानाम्

એટલે કે દુષ્ટને દંડ મળે જેથી પીડિતને ડાંખ ન રહે, અન્યાયની પ્રતિષ્ઠા ન થાય, ન્યાય જીતે છે તેની સમાજને ખાતરી થાય, ન્યાયથી કોશવૃદ્ધિ થાય; સજ્જનતાની પ્રતિષ્ઠા થાય, આર્થિક વિ. ખાતરો અંગે અપક્ષપાત રહે તેમજ રાષ્ટ્રહિત ચિંતન થાય, જેથી અનિષ્ટો દૂર કરી શકાય. એ પાંચ રાજાના ધર્મ છે.

રાવણ સીતાજીને હરી ગયો. તેમને પળવ્યાં છતાં સીતાને ડાંખ ન રહ્યો કારણ કે તેમના પતિ રામ હતા. વળી રાજ્ય રાવણના જ ભાઈ વિભીષણને આપ્યું હતું. પણ દુર્યોધનને જે કાર્યવાહી કરી દુઃશાસન દ્વારા ચોટલો પકડીને દ્રૌપદીને લાવવામાં આવી; તેનું દુઃખ દ્રૌપદીને હતું, તેનો પડધો પાંડવોમાં પડ્યો હતો. આ ડાંખ કઢાવવા માટે મહાભારતનું યુધ્ધ થયું! આ ડાંખ કેવળ એક નારીનો ન હતો પણ આખા સમાજની નારીઓનો હતો! જે તે ન નીકળત તો સ્ત્રીઓની શી દશા થાત? તે માટે કુંતીએ કહ્યું :—

“यदर्थं क्षत्रियाः सूते सोढयं कालः समागतः”

એવો કાળ આવ્યો છે કે જેને માટે ક્ષત્રિય માતા આવા પુત્રોનો પ્રસવ કરે છે. આ ડાંખને વળાંક આપવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ખુદ લવાદી

કરવા ગયા હતા. બન્નેનો મેળ મળે તો સાફ. અંતે પાંચ ગામ આપવા કહ્યું; પણ દુર્યોધન ન માન્યો, એટલે યુદ્ધ થયું !

ભારતમાં ‘પંચ’ કે લવાદ તરીકે અગાઉ રાજ્ય હતા. પછી ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો અને ન્યાયમંત્રીઓ આવ્યા. આજે આપણે ત્યાં જે ન્યાય-પ્રથા છે તે પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. તેના ઉપર ઈસાઈઓ તેમજ મુસ્લિમ શાસકો બન્નેનો પ્રભાવ છે.

ન્યાયનો વિકાસ :

પશ્ચિમમાં ન્યાય આપવાનો વિકાસ થયો. ત્યાં રાજ્ય સિવાય બીજી કોઈ સંસ્થા ન હતી. એટલે ન્યાયનું કામ રાજ્યને સોંપાયું !

ઈસ્લામમાં ખલીફાના રાજ્યમાં કાજી ન્યાય કરતા, ખલીફાને દિકરો ભૂલ કરે તો તેને પણ સજા થતી એટલે કહેવાયું કે “ કાજી દુબલે ક્યો ? ” તો કહે “ સારે શહરકી ફિકર ! ”

ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રાજ્ય સર્વોપરિ હતું એટલે તે ન્યાય આપતું પણ ધીમે-ધીમે તંત્ર બદલાયું. ન્યાયનું તંત્ર ઊભું થયું. ન્યાય કોણ કરે ? તો કહે કે તટસ્થ માણસોને સોંપવો એમને ન્યાયાધીશ કહ્યા. ત્યારબાદ વધુ વિકાસ થયો. ન્યાયાલયો થયાં-ફરિયાદી અને આરોપી પક્ષની વકીલાત માટે વકીલો થયા ! આ છતાં પણ ન્યાયની અંતિમ સત્તા-દયા આપવી; એ રાજ્યના હાથમાં રહી.

પણ આ બધામાં જે ડંખ જવો જોઈએ તે જતો નથી. પરિણામે ન્યાયાલયો ધણીવાર બુદ્ધિપૂર્વક દલીલોની જીતનું સ્થાન બને છે અને લોકો સમજે છે કે ન્યાય અમને મળતો નથી.

ડંખ કાઢવા માટે ભારતની સંસ્કૃતિમાં ઘણાં ઉજ્જવળ પ્રસંગો છે ! જહાંગીરે ધોબણના દિલમાંથી ડંખ કાઢવા તેના હાથમાં ખંદક આપીને પોતાને મારવાનું કહ્યું ! તેની ધારી અસર થઈ. અને ધોબણના દિલમાંથી ડંખ જતો રહ્યો !

આજે એવું ક્યાં થાય છે ?

જો કે ન્યાયમાં હમણાં જેટલાં શોષિત-પીડિત છે તેમને જ મહત્વ અપાય છે. મકાન માલિક ભાડૂત પાસે મકાન ખાલી કરાવી શકતો નથી; જમીનદારોને ગણોતિયાને તેમનો હક્ક આપવો પડે છે; સ્ત્રી અને પુરુષોમાં સ્ત્રીઓને પહેલી પસંદગી આપવામાં આવે છે, મજૂર-માલિકના પ્રશ્નમાં મજૂરને પહેલું મહત્વ અપાય છે, પણ આ બધું ઉપરછલ્લું થતું હોય તેવું લાગુ છે. લોકોને થયેલા અન્યાયો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન અધૂરો જ રહેશે ! તે માટે પરિસ્થિતિ સર્જવી પડશે. રાજકારણનું ઘડતર થતું જાય તેમ ન્યાય તંત્ર બદલાય છે. જ્યાં લાંચ-રૂશવત કે સત્તા-સ્વર્થ જ રાજકારણનાં અંગો બન્યાં હોય ત્યાં ખરો ન્યાય ક્યાંથી મળે ? એટલે આજનાં ઊભાં કરેલાં પંચો શેહ-શરમમાં તણાઈ જાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં લવદ નીમો તો ખોટાં મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠા મળી જાય છે. એટલે સાચી અસરકારકતા પેદા કરવા માટે ચારે સંસ્થાનેા અનુબંધ થાય તો જ કંઈક થઈ શકે ! એ માટે આમરણાંત ઉપવાસ કરવા પડે તો તે પણ કરીને એ અસર ઊભી કરવી પડશે !

કેટલાક પ્રશ્નો ! હું એકવાર ચાતુર્માસમાં કોઠ ગામમાં હતો. ત્યાં એક મુદ્દો આવ્યો. એક પટેલે એક કુંભારના ધરની સામે માતાની દહેરી નાખી. કુંભાર એટલે વસવાયા. એમનું શું ગજું ? તેની સ્ત્રી મારી પાસે આવી. ધણા પ્રયત્નોના અંતે પ્રશ્ન લવાદને સોંપાયો. આ દહેરીનું ઉત્થાપન થવું જોઈએ, તે નક્કી થયું; પણ તે કામ કોણ કરે ? કોઈ માથે લેવા તૈયાર ન થાય; દેવનું ઉત્થાપન થાય અને દેવ કોપે તો ? પટેલને દેવીએ એવું સ્વપ્નમાં કહ્યું કે “ મારે બીજાની જમીનમાં બેસવું છે ! ” ત્યારે તેણે સ્વપ્નામાં દેવીને સમજાવવાં જોઈએ કે “ માણ ! મારા હક્કની જમીનમાં બેસો ! ” આવા પ્રસંગોમાં પંચ તટસ્થ ન હોય તો ન્યાયનું મૂલ્ય રહેતું નથી. પછી થોડા પૈસા અપાવી દે છે પણ ન્યાયની જીત થતી નથી ! ત્યાં ચાખડભાણાં થાય છે. એટલે સમાજમાં નિરાશા થાય છે અને ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં થતી નથી.

બાલનો એક પ્રસંગ છે. એક દરજી પોતાની સિલાઈના પૈસા લેવા એક પટેલને ત્યાં ગયો; તો પટેલે પૈસા આપવાનાં તો દૂર રહ્યા પણ તેને બારણું બંધ કરીને માર્યો. હું ત્યાં હતો. મારી પાસે એ પ્રશ્ન આવ્યો. મેં ગામ લોકોને બોલાવીને ન્યાય કરવાનું કહ્યું. લોકો પટેલની શહેમાં તણાઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે “એને ઘી-ગોળ અપાવો એટલે શરીર તાજું માતું થઈ જશે.”

મેં કહ્યું : “એ બરાબર નથી. આ ગરીબ માણસ છે. એના ઠેકાણે તમે કાઈ હોત તો? કાંઈ ગામનો મોટો માણસ હોત તો? સાચો ન્યાય તો એ છે કે એનો વાંક ન હતો; પટેલ દેણદાર હતો. છતાંયે માર્યો! તો કાલે તમે લેણાં માગવાં જશો તો તમને પણ મારશે અને ખોટો દાખલો એસશે. માટે જે સજા એણે દરજીને કરી તે સજા દરજી એને કરે!”

લોકોને ગળે વાત ઉતરી. પટેલ પણ ખુશીથી તૈયાર થયા. પણ દરજીના મનમાંથી ડંખ જતો રહેલો એટલે તેણે ક્ષમા આપી. બંને પક્ષે ડંખ નીકળી ગયો. અન્યાયી બ્યારે જાતે એવી જ સજા લેવા તૈયાર થાય છે ત્યારે બંને પક્ષે મનનું ખરું સમાધાન થઈ જાય છે. વેર ન લેવું; ડંખ ન રાખવો, ન્યાયની જીત અને અન્યાયની પ્રતિષ્ઠા આ ચારે વાતો લવાદ વડે ઉપજવી જોઈએ.

લવાદનું તત્ત્વ એ છે કે ન્યાયમાં પક્ષપાત ન થાય; ન્યાયનાં મૂલ્યો ન ખોવાય! શુદ્ધિપ્રયોગ કરતાં પહેલાં તેની શક્યતા હોય તો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ પણ શુદ્ધિપ્રયોગ શરૂ થયા બાદ લવાદ કરવાથી અન્યાયને ટેકો મળી જવાનો સંભવ રહે છે. આર્થિક કે ભેળસેળવાળા પ્રશ્નોમાં બંને પક્ષની સંમતિથી લવાદ કરી શકાય પણ સામાજિક કે અન્યાયના પ્રશ્નોમાં બાંધછોડ કરવા જતાં; મૂળભૂત તત્ત્વ જ ખોવાઈ જાય છે; અહીં લવાદ ન જોઈએ.



ચર્ચા - વિચારણા

[ગયા અઠવાડીયે ચર્ચાના સંદર્ભમાં કેટલાક પ્રશ્નોમાં લવાદ અંગેની વાતો હતી. તે આજના વિષયના સંદર્ભમાં હોઇને અહીં રજૂ થાય છે.-સં.]

કેટલાક પ્રશ્નો !

પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી : શુદ્ધિપ્રયોગ માટે આ ચાર વાતો વિચારવા જેવી છે :—(૧) લવાદી હોઇ શકે કે નહીં ? (૨) કાનૂનનો આશ્રય લેવો કે નહીં ? (૩) નજીવા પ્રશ્નો માટે આવું મહાન સાધન શા માટે લેવું જોઇએ ? (૪) જેના ઉપર અન્યાય થયો છે તે પોતે શુદ્ધિપ્રયોગમાં ખેસે કે નહીં ?

આ પ્રશ્નોની વિચારણામાં લવાદ અંગેની વાત લેવાઈ અને ચર્ચાનો સાર આ પ્રમાણે નીકળ્યો :—

“ ભાલનળકાંઠા પ્રયોગમાંનો શુદ્ધિપ્રયોગ સમગ્રવટ, અસહકાર, બહિષ્કાર વગેરે બધા ઉપાયો પછી આવે છે. જો રાજ્ય ન્યાય માટે સંસદ ઉપર લવાદ હોતો નથી; સર્વોચ્ચ અદાલત ઉપર લવાદ હોતો નથી; તો લોકો અને લોકો ઉપરની નૈતિક સંસ્થા પ્રાયોગિક સંધનો શુદ્ધિ પ્રયોગ થાય. ત્યાં લવાદ કેમ હોય ! હોય શકે જ નહીં.

સાણંદનો પ્રશ્ન ચોકખો અને ચટ હતો છતાં લવાદની વાત લાવતા હતા; તે ભરમાવવા ખાતર જે લોકો લવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન ગણતા નથી અને ન્યાયને બદલે સમાધાનમાં માને છે તે ન્યાયને નામે ભલે ભરમાય; પણ લવાદ એટલે ભાંજમડ નહીં, પણ શુદ્ધ ન્યાયશોધક તત્ત્વ લઈએ તો શુદ્ધિપ્રયોગમાં જનતા શુદ્ધ થઈને ખુદ લવાદ જેવી બની જાય છે. સાણંદની જનતા અને માટલિયા જેવા રચનાત્મક કાર્યકરોનાં નિવેદનો, એ લવાદની સિદ્ધિ છે. આથી રવિશંકર મહારાજે પણ તેમને વખાણતો પત્ર ત્યારે લખ્યો હતો.

[અહીં હવે આજ દિનાંકની ચર્ચા વિચારણા આપવામાં આવે છે. સં.]

કેટલાક અનૂભવો :

આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતા શ્રી. માટલિયાએ દરખાસ્ત મૂકી કે શ્રી. અંબુભાઈ આજના મુદ્દા ઉપર સવિશેષ કહે. વર્ગમાં તે દરખાસ્ત મંજૂર થતાં શ્રી. અંબુભાઈ બોલ્યા. તેમની તટસ્થ દૃષ્ટિ, તર્કાંશો સભર સર્વાંગી દૃષ્ટિએ છણુવટ અને પ્રતિપાદક શૈલી આકર્ષક હતી. તેમણે કહ્યું, તેનો નીચોડ આ પ્રમાણે છે :—

શ્રી. અંબુભાઈ : “ લવાદી અંગે સવારે મહારાજશ્રી સંતપાલજીએ જે સિદ્ધાંતો મૂક્યા છે તે રીતે જોતાં, આજની લવાદી, વહેવારમાં સાચાં ન્યાયી મૂલ્યોને બદલે ભાંજગડરૂપે જ પરિણમે છે. ખરી રીતે, (૧) ન્યાયનાં નવાં મૂલ્યો સમાજને આપવાં, (૨) નવાં મૂલ્યોનાં ન્યાયવાળો ચૂકાદો આપવો અને (૩) ન્યાયનું (નવાં મૂલ્યોનું) પાલન કરાવવું—આ ત્રણે બાબતો લઈને આપણે શુદ્ધિપ્રયોગને ચકાસવો જોઈએ.

જેમ, આજે રાજ્ય કાયદા ઘડે છે; પણ ચૂકાદો ન્યાયાધીશ આપે છે અને પોલિસ દ્વારા એ ચૂકાદાઓનું પાલન કરાવે છે; તેમ હવે ધર્મમય સમાજરચનામાં માનનારી સંસ્થાઓએ માત્ર નવા ન્યાયનું કામ જ નહીં; પણ એવા ચૂકાદા અને ચૂકાદાઓનું પાલન થાય તે આખી પરિસ્થિતિ પલટાવવાનું કામ કરવાનું છે.

સાણંદના શુદ્ધિપ્રયોગની વાત સ્પષ્ટ હતી. પ્રાયોગિક સંઘના હાથ તળેની સંસ્થાનાં નાણાં, બીજી સંસ્થા ઊભી કરીને લઈ જવાયાં. આ સત્યમાં કોઈનો મતભેદ ન હતો. છતાં લવાદીની વાત લાવવામાં આવી; અને એ ભ્રમણામાં સારા એવા કાર્યકરો પણ ભરમાઈ ગયા. સાડ૩ થયું કે ભાઈ માટલિયાએ તળથી શોધન કરીને, એક રચનાત્મક કાર્યકરરૂપે જગત આગળ સમયસર સત્ય જાહેર કરી દીધું.

સાળંગપુરની ખેડૂતોની જમીન પહાણીપત્રકમાં ખેડૂતોના નામ ઉપર ન હતી; તે સમાજને મંજૂર હતું; ખેડૂતોને મંજૂર હતું. સાળંગપુર મંદિરને મંજૂર હતું. છસો સાતસો વીધાં જમીનનો પ્રશ્ન હતો. આમ પ્રશ્ન સાવ સ્પષ્ટ છતાં લવાદીની વાત થઈ. સહુને જે વાત

મંજૂર હોય તેમાં કંઈ રીતે લવાદી હોઈ શકે? આખરે સત્ય-ન્યાય માટેના ચાર માસના શુદ્ધિપ્રયોગ પછી મંદિરે પણ એકરાર કર્યો, પછી વધુ લાગ લીધો હતો તે પરત કરવામાં કાયદેસરની મુસીબત હતી. (જમા થઈ ગયા પછી રકમ પાછી આપવા અંગે) ત્યાં લવાદી જરૂર હોઈ શકે.

એજ રીતે સાણુંદના પૈસા ખીજે લઈ જવાયા—એ બૂલનો એકરાર થયા બાદ, કાંઈક વપરાયા હોત તો તેનું શું કરવું એ લવાદીનો મુદ્દો થઈ શકત. પણ મૂળભૂત સર્વમાન્ય બૂલના એકરારની વાતમાં લવાદીની વાત હોઈ શકે નહીં.

સ્વરાજ્યની લડત વખતે બ્રિટીશ સરકાર કહે કે “સ્વરાજ્ય આપવું” કે નહીં તે અંગે વાત લવાદી ઉપર છોડીએ!” એ એક વાહિયાત વાત ગણાય. તેવીજ રીતે સાણુંદ શુદ્ધિપ્રયોગ વખતે આવેલી લવાદીની વાત વાહિયાત હતી. હમણાં પંજાબી સુખે આપવો કે નહીં એ વાત લવાદી ઉપર છોડવાની વાહિયાત માગણી થઈ. બિન કોમવાદી સરકાર અને કોમવાદી માગણી કરનાર જૂથ વચ્ચે લવાદી હોઈજ શકે નહીં. મતભેદનો મુદ્દો હોય; પણ સિદ્ધાંત એક હોય ત્યાં લવાદી હોય શકે અથવા ચૂકાદાની બાબતમાં સિદ્ધાંત સત્યવાતાં, વિગતમાં ફેરફાર કરવામાં લવાદી થઈ શકે. સાણુંદના ઋષિ બાલ મંદિરનાં સાધનોનો મુદ્દો મતભેદનો હતો, ત્યાં લવાદીનું સ્થાન હોઈ શકે.

આજે રાજ્યની દંડશક્તિ પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાદ થાય છે, છતાં ન્યાયની બાબતમાં તેની ધણીવાર લાચારી હોય છે. દા. ત. સાળંગ-પુરના પહાણીપત્રકમાં નામ ન હતાં; તે સાળંગપુરના ખેડૂતોની વાત સરકારના જવાબદાર અમલદારો જાણતા હતા; પણ શું કરે? સાક્ષી પુરાવા આપનારજ ન મળે, ત્યાં શું કરવું? શરીર હોય તો તેને ટકાવી રાખવા માટે થોડી હિંસા થાય; (હવા, પાણી, અન્ન વગેરે લેવામાં) પણ તે કારણે આપધાત ન થાય. સંતબાલજી એમ માને છે કે અહિંસક દિશામાં નૈતિક સામાજિક દબાણમાં થોડી હિંસા છે; પણ તે દંડ

શક્તિની અપેક્ષાએ અહિંસા છે. એવીજ રીતે આધ્યાત્મિક દબાણની હિંસા, નૈતિક સામાજિક દબાણની અપેક્ષાએ અહિંસા છે. તે દૃષ્ટિએ એ ક્ષમ્ય પણ છે. એ શક્તિને લઇને દંડશક્તિ પણ અહિંસા તરફ વળશે અને આધ્યાત્મિક દબાણ તથા અહિંસા તરફ લોકોની શ્રદ્ધા વધશે.

અમે તો જ્યાં જ્યાં શુદ્ધિપ્રયોગ કર્યા, ત્યાં એકપણ અપવાદ સિવાય સો ટકા સફળતા મેળવી છે. આપણે આગળ વધશું તો રાજ્ય પાછળ આવશેજ. સાળંગપુરમાં રાજ્ય મહોર મારવા પાછળ આવ્યુંજ હતું. શુદ્ધિપ્રયોગની ખૂબી એ છે કે તેથી થતો નવો ન્યાય ગરીબમાં ગરીબ માણસ માટે ઊભો થાય છે; જૂનાં ખોટાં મૂલ્યો ખરે છે. તેમજ જનજગૃતિ આવતાં રાજ્ય અને દંડશક્તિનું બળ ઘટે છે. સમાજ શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધિપ્રયોગો જ્યાં જ્યાં થયા છે ત્યાં ત્યાં તે પહેલાં સમજાવટ, દબાણ વગેરે બધાં પગલાં લેવામાં ચૂકાયાં હતાં.

અહીં એક બીજો ખુલાસો કરું. કેટલીક વાર કહેવાય છે કે મુનિશ્રી સંતબાલજી રાજકારણમાં શું જાણે? બંધ બાંધવામાં ઈજનેર, શિક્ષણમાં શિક્ષક, આરોગ્યમાં વૈદ્ય, તેમ રાજકારણમાં ધર્મ કેવી રીતે પ્રવેશાવે. તે જો ધર્મસંસ્થાના, આચાર ઘડતર પામેલ સાધુપુરુષો નહીં જાણે, તો બીજું કોણ જાણશે?

અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ જો વ્યાપક ધર્મ હોય તો તે સાધુ પુરુષો કે જેઓ વ્યાપક દૃષ્ટિ અને વિશ્વવાત્સલ્યમાં માને છે, તેઓ નક્કી નહીં કરે તો બીજું કોણ નક્કી કરી આપશે?

હા, એ વાત સાચી છે કે આજની ધરેડમાં જે તણાઈ રહ્યા છે, એવા સાધુઓ પહેલાં અથવા એ ધરેડમાંથી સાચી દિશામાં માથું ઉંચકતા ડરશે; તેઓ આ નક્કી નહીં કરી શકે. તેટલા માટે તો ‘ક્રાંતિપ્રિય’ વિશેષણ લગાડાય છે. મારા નમ્ર મતે, આ સાધુસાધ્વી શિબિરમાં એ દ્રષ્ટિ હતી અને છે. જેથી નવી સંસ્થા કે સંપ્રદાય ઊભો ન કરવો પડે અને પોતાને સ્થાને રહીને; સાધુસાધ્વીઓ આ અનુબંધ વિચારધારાને આગળ ધપાવી શકે!”

ત્યારબાદ પ્રશ્નોત્તરી નીચે મુજબ થઇ.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ દાંડ માટે શો ઉપાય ? ”

શ્રી. અંબુભાઈ : “ દાંડ માણસો ચોરી કરે, છેડતી કરે અથવા અન્ય ખોટાં કામ કરે અને સમાજ મૂંગો રહીને જોયા કરે એમ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તો આંખ આડા કાન કરીને સમાજ એને આડકતરું પ્રોત્સાહન આપી રહ્યો હોય છે. જો એ સંગઠિત અને જાગૃત રહીને પડકાર કરે તો દાંડાઈ ટકી શકે જ નહીં ! દાંડાઈને ટકવા માટે સમાજની ધરતી જોઈએ તે મળે ત્યાં લગી જ દાંડાઈ ટકે છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ એવાં તત્વોને દૂર કરવા માટે રાજ્યની દંડશક્તિની મદદ લેવી કે નહીં ? ”

શ્રી. અંબુભાઈ : “ પ્રથમ પગલું આધ્યાત્મિક દબાણનું છે. બીજું પગલું નૈતિક સામાજિક દબાણનું છે. ત્રીજું પગલું પ્રજા-માન્ય સરકારનું છે. આ ત્રણે પગલાં લેવામાં હરકત ન હોઈ શકે. સવાલ માત્ર એટલો છે કે આપણો ઝોક મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક કે નૈતિક સામાજિક દબાણનો હોવો જોઈએ કે રાજ્ય તરફનો ? મારા નમ્ર મતે આપણો ઝોક આધ્યાત્મિક પુરષોની શુભેચ્છા સાથે નૈતિક-સામાજિક દબાણ તરફ રહે છે. બાકી આપણાં પગલાંથી સરકારની દંડશક્તિ જાગીને આપોઆપ કામે લાગે તો તેને આપણે રોકશું નહીં. એ પણ જોવાયું છે કે સરકારની દંડશક્તિ કામે લાગે જ છે અને તે પણ અહિંસાને માર્ગે વળે છે. ૧૯૫૬ ના મહાગુજરાતના અમદાવાદ ખાતેના તોફાનોમાં ગ્રામટુકડીઓ ઉપર હુમલા થયા ત્યારે પોલિસ પોતાની દંડશક્તિના બદલે ક્ષમાશીલતા વધારી શકી હતી.

તેનાથી ઊંલટું એક સ્થળે જોયું. એક પોલિસ અધિકારીએ આવી શરૂ શરૂમાં છકટું ગોઠવી એક દાંડ આગેવાનનું ખૂન કરાવ્યું. થોડો સમય શાંતિ લાગી, પણ, સમય જતાં દેખાયું કે એક ગૂંડો ગયો પણ, બીજા પાછા ઊભા થયા જ. એટલે જ્યાં લગી બન્ને બાજુનું કામ ન થાય; એટલે કે મુખ્યપણે લોક જાગૃતિનું કામ ન થાય ત્યાં લગી

ગૂંડાગીરી, દાદાગીરી કે દાંડાઈ અટકે જ નહીં. ઊલટું જે માણસ ગૂંડાને મારે તેજ આગળ જતાં ગુડો ન બની જાય તેનીયે ખાતરી નથી. આ અધું જોતાં આજના યુગે સંસ્થા દ્વારા શુદ્ધિપ્રયોગ અજોડ છલાજ લાગે છે.’

શ્રી. માટલિયા : “ કાયરતા કરતાં સામનો ભલે સશસ્ત્ર હોય તો તે સારો ! તે પણ અમરક્ષકદલ દ્વારા થાય તો તે ક્ષમ્ય છે; કારણ કે તે પ્રજામાન્ય અને સરકાર માન્ય છે. કોઈ પ્રસંગ એવો આવી જાય છે કે અગુપ્તપણે રાજ્યને અને સમાજને ચેતવીને દાંડ સામે સશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરી શકાય ! પણ હંમેશ માટે તેનું વિધાન ન કરી શકાય !

અમારે ત્યાં એક ભરવાડ અનેક બહેનોની છોડતી કરે. કોઇનું માનેજ નહીં. રાજ્યને તો કાયદા વગેરેની ધણી મર્યાદા છે. તેવામાં એક બાલિણે સંકલ્પ કર્યો : “ જો એ માફી જાહેરમાં માગી, પોતાના જીવનને સુધારવાની ખાતરી નહીં આપે તો હું ઉપવાસ ઉપર જતરીશ ! ”

ખીજે જ દિવસે તે ગૂંડો નમી ગયો. અલખત આવાઓની દાંડાઈ દૂર કરવા માટે અંબુભાઈ કહે છે તેમ સંસ્થાકીય નૈતિકબળ મદદમાં હોય તોજ તે અસરકારકપણું કાયમી રહે. ”

શ્રી. શ્રોફ : “ ધણીવાર કોઈ માતખર સંસ્થા પણ દાંડાઈને સીધો કે આડકતરો ટેકો આપે તો શું કરવું ? ”

શ્રી. અંબુભાઈ : “ નમ્રતા, સૌમ્યતા, બૂલ સુધારવાની તૈયારી વગેરે સત્યાગ્રહીની શરતો છે. કેટલીકવાર આપણે દાંડાઈ માની લીધેલી હોય છે; તેમાં આપણો નિર્ણય ઉપલક્રિયો કે ઉતાવળો હોય છે. ક્યારેક પૂર્વગ્રહવાળો હોય છે. વળી વ્યક્તિગત રીતે લોકશ્રદ્ધા પણ જીતી લીધી હોતી નથી. આથી સંસ્થાના મંચાલનની નીચે આવા પ્રસંગો મૂકવા એ સલામત રસ્તો છે, જેથી ગફલત થતી હોય તે ચળાઈ જાય. વળી ખેડૂત મંડળ, એટલે કે નૈતિક ગ્રામ સંગઠન પ્રથમ અદાલત; તેના ઉપર પ્રાયોગિક સંઘની અદાલત અને ઉપર વિશ્વવત્સલ-સંઘની કલ્પના છે. અત્યારે તો મોટા ભાગે આ બધી અદાલતો ખૂબ છણ્યા બાદ ન્યાય થતા હોય છે—એવી સહજ સ્થિતિ હોય છે. (૬-૧૦-૬૧)



શુદ્ધિપ્રયોગ અને રાજ્યાશ્રય

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોમાં; શુદ્ધિપ્રયોગ એક એવું સાધન છે, જેમાં સામુદાયિક અહિંસા આગળ વધી શકે. વ્યક્તિના અનિષ્ટની સામે વ્યક્તિગત દબાણ તો લાવી શકાય પણ તેની અસરકારકતા સ્થાયી નથી રહેતી, એટલે આપણે સામુદાયિક દબાણ લાવવું છે. એ દબાણ શુદ્ધિપ્રયોગથી લાવી શકાય છે. અગાઉ આપણે શુદ્ધિપ્રયોગમાં લવાદી ક્યાં અને ક્યારે એ અંગે વિચાર કર્યો છે. આજે શુદ્ધિપ્રયોગમાં રાજ્યાશ્રય લેવો કે નહીં એ અંગે વિચારવાનું છે. જો કે અનુબંધ વિચાર ધારાનો મેળ શુદ્ધિપ્રયોગ સાથે હોવો જોઈએ પણ અહીં રાજ્ય શું અને એનાં અંગો ક્યાં, એ અંગે વિચારીશું.

રાજ્યના મુખ્ય ત્રણ અંગો છે :—(૧) ધારાસભા—જે પ્રજાનું ચૂંટાયેલું મંડળ કાયદા ધરે. (૨) ન્યાયખાતું—તે કાયદા પ્રમાણે ન્યાય અંગે ફેંમલો કરે; (૩) વહીવટી તંત્ર—રાજ્યને ધડાયેલ કાયદાના ન્યાય પ્રમાણે ચલાવે! ધારાસભાનું મુખ્ય કામ દેશહિતને ધ્યાનમાં રાખીને કાયદાઓ પસાર કરવાનું છે. ન્યાયખાતું એ કાયદા પળાવવાનું કામ કરે છે. તે એક તરફ અમલદારોને વ્યવસ્થિત રાખે અને બીજી તરફ સરકાર સામે ફરિયાદ કરવી હોય તો તે પણ કરી શકે. કોઈ માણસ જૂલ કરે તો કોર્ટ તેને સજા કરે. સજાનો અમલ કરવા માટે પોલિસ તંત્ર હોય છે. તે જ રીતે દેશનો વહીવટ ચલાવવા માટે તલાટીથી માંડીને કલેક્ટર સુધી. પછી પ્રાંતીય સરકારો અને અંતે મધ્યસ્થ રાજ્ય આવે છે. આ છે રાજ્યનો સામાન્ય ખ્યાલ!

રાજ્ય પણ સંસ્થા જ છે ને?

શુદ્ધિપ્રયોગ સંસ્થા દ્વારા થવો જોઈએ, એમ આપણે વિચારી ગયા છીએ. તો કોઈ કહેશે કે રાજ્ય પણ એક સંસ્થા છે. તે પણ

પ્રજાએ ચૂટેલી સંસ્થા છે. તેનું બંધારણ છે. તે ન્યાયનું કામ કરે છે— વહીવટનું કામ કરે છે—બધું કરે છે. તો પછી રાજ્યાશ્રયનો ઇન્કાર શા માટે? એનો જવાબ એ છે કે શુદ્ધિપ્રયોગ સરકારનો ઇન્કાર નથી કરતો. પણ તેનો આશ્રય લેવા જવામાં માનતો નથી. પણ જો સામેથી મદદરૂપ થવા આવે તો તેને ના નહીં પાડે.

આ માટે સાળંગપુરના શુદ્ધિ પ્રયોગનો દાખલો જોઈએ. શ્રી. કુરે-શીલાઈએ જોયું કે આ મંદિરવાળા લોકોને ખૂબ રંજીતે છે, સભાઓ કરે છે અને સરઘસ કાઢે છે. શુદ્ધિપ્રયોગમાં બજેલા માણસો નીકળે તેમનો હુરિયો બોલાવવો કે મસ્કરી કરવી; એવું મેલું વાતાવરણ તેમણે સર્જ્યું હતું. બહારગામથી ખેડૂતોની ટુકડીઓ આવે તેમનું અપમાન કરે, છાજિયા લે, ધાંધલ કરે, હોબાળા કરે। કુરેશીલાઈએ આ નજરે જોયું, કેટલુંક સાંભળ્યું! તેઓ પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ હતા; ખીજા બાજુ ધંધુકા તાલુકાના સભ્ય હતા. તેમને થયું કે, ધારાસભ્ય તરીકે મારી ફરજ છે કે આ જાતનું તોફાન થાય, અપમાન થાય અને તે પણ જે લોકો ન્યાયની મદદે આવ્યા છે તેમનું; એટલે મારે પોલિસ તંત્રને અને મામલતદારને ખ્યાલ આપવો જોઈએ. આમ વિચારી તેઓ શુદ્ધિપ્રયોગની છાવણીમાં આવ્યા. છાવણીના સંચાલક શ્રી. નાન-ચંદભાઈ હતા. એટલે કાગળ લખીને તેમને પોસ્ટ કરવા આપ્યો.

નાનચંદભાઈએ બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : “આપ પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ છો. અહીં ધારાસભ્ય તરીકે સરકારનું ધ્યાન દોરો છો; પણ પ્રયોગ ચાલતો હોઇને સામેથી ચાલીને મદદ લેવામાં અમે માનતા નથી. એટલે હું આ કાગળો નાખવા નહીં જઈ શકું. આપ ખીજા વ્યવસ્થા કરો।”

કુરેશીભાઈને નવાઈ લાગી કે આ કેવી જાતની કાર્યવાહી! એની ખૂબ ચર્ચા ચાલી, પછી સમજાયું કે શુદ્ધિ પ્રયોગની છાવણીમાં ખેસીને સરકારનો આશ્રય ન લેવાય। બહાર જઈને ગમે તે કરો। પણ, જો સરકાર સામે ચાલીને મદદે આવશે તો ખુશીથી લેશે।

શુદ્ધિપ્રયોગમાં રાજ્યાશ્રયનું સ્થાન :

આ પ્રશ્ન ઝીણો અને ગંભીર છે. તેની ઊંડી વિચારણા જરૂરી છે. રાજ્યનો આશ્રય માગીને ન લેવો, પણ, દેવા આવે તો ઇન્કાર ન કરવો ! એનો આશય એ છે કે શુદ્ધિપ્રયોગ એ લોકજનગૃતિ અને સાચા ન્યાય માટેની ક્રાંતિનો પ્રયોગ છે. એટલે રાજ્ય પોતે કદિ ક્રાંતિ ન કરી શકે. એ દૃષ્ટિએ તે રાજ્યથી અલગ જ થવો જોઈએ. અહીં સામાજિક-નૈતિક દબાણ વડે કેવળ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા સામે સાચા ન્યાયને સ્થાપવાનો કે અન્યાયોને ઉલેચવાનો જ પ્રયોગ થતો નથી; પણ લોકજનગૃતિ એ રીતે આણવામાં આવે છે કે બવિધ્ય માટે પણ તે એક આધારશીલા બનીને રહે છે. તે એક એવું સ્વેચ્છાપૂર્વકનું નૈતિક વાતાવરણ ધરે છે કે જ્યાં ફરીને એ અનિષ્ટને ફાલવું-ફૂલવું કપરું થઈ પડે છે. ત્યારે રાજ્યને તો કાયદો તોડે તે પ્રમાણે સજા કરવાની હોય છે. શુદ્ધિપ્રયોગમાં આ સ્થૂળ સજાને સ્થાન નથી. પણ ડાંખ નીકળી જાય તેવા પ્રકારના હૃદય-પરિવર્તનને સ્થાન છે. એટલે એ હૃદય-પરિવર્તન કરાવવાના પ્રયોગમાં રાજ્ય મદદરૂપે આવે તો ના ન પડાય; પણ સામે ચાલીને રાજ્યનો આશ્રય લઈને ગુનેગારને સજા ન કરાવી શકાય ! રાજ્ય એકવાર ગુનેગારને પકડીને, સજા ક્યાં વગર ન છોડી શકે ! ત્યારે શારીરિક સજા એ શુદ્ધિપ્રયોગનું ધ્યેય નથી. ક્યારેક દાંડ, બળવાખોર કે હિંસાવાદી તત્ત્વો ફાટી નીકળે અને રાજ્ય પોતાની કામગીરી બગાડે તો તેને મનાઈ ન કરી શકાય કારણ કે તે રાજ્યની ફરજ અને અધિકાર છે, એનો અધિકાર છીનવી ન શકાય ! તેમાં ડાખ પણ ન કરી શકાય !

બાપુનું ખૂન થયું-ખૂની પકડાયો. એનો કેસ ચાલ્યો ! રચનાત્મક કાર્યકરોમાં ચર્ચા ચાલી કે બાપુ અહિંસાને વરેલા હતા; તેમની દૃષ્ટિએ આ ખૂનીને સજા થાય તે ઈચ્છનીય છે ?

ત્યારે, કિશોરભાઈ એ રદિયો આપ્યો કે બાપુ હયાત હોત તો શું કરત, એ જુદો સવાલ છે. પણ આજે તો રાજ્ય પાસે એ પ્રશ્ન

ગયો છે અને રાજ્યની જે ચાલુ વ્યવસ્થા છે તેમાં ઉખલ કરીને કે ધક્કો પહોંચાડીને આપણે કંઈ પણ નહીં કરી શકીએ !

ઘણાંને એમ થશે કે સળને ટેકા આપતાં હિંસા નહીં થાય ! અહીં વિચારવાનું એ છે કે કોઈ યોગ્ય રચનાત્મક કાર્યકર કે ધર્મગુરુ વ્યક્તિગત રીતે ગોડસેનો પરિચય સાધી, તેનું હૃદય પરિવર્તન કરે અને યોગ્ય લાગે તો રાષ્ટ્રપિતાને અરજી કરીને પોતાનો અભિપ્રાય જાણાવી શકે ! પણ, રાષ્ટ્રપિતાના ખૂનને શહીદીમાં ન ખપાવી શકાય—તેમજ જેનો હૃદય—પલટો થયો નથી તેવા માણસને બચાવી અન્યાયને ટેકા આપવો તે હિંસા જ કહેવાય ને !

ખીજો દાખલો કાળુ પટેલના ખૂનનો છે. તેના ખૂનીઓ પકડાયા. મારી, રવિશંકર મહારાજની તેમજ ગામના પંચની રૂબરૂ ગૂનો કબૂલ કર્યો. પણ, એટલું કહ્યું કે ‘ અમે છૂટીએ તેમ કરજો ’ ત્યારે અમે સ્પષ્ટ કહ્યું : “ તમારે ગુનાનો એકરાર કરવો જોઈએ, કોર્ટમાં સાચું બોલવું જોઈએ અને પરિણામે જે સજા થાય તે ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. સત્યનો સહાયક ઈશ્વર છે. પણ વ્યક્તિગત રીતે તમારા કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરશું ! ” તેમને સંતોષ થયો હતો. કોર્ટમાં ગયા બાદ કાયદાની ખાંચખૂંચના કારણે તેઓ નિર્દોષ છૂટી ગયા હતા.

ત્રીજો પ્રસંગ બાલના એક ગામમાં નાની બાળા ઉપર બળાત્કાર થયો તેનો છે. સરકારે કેસ કર્યો પણ ગુનેગારે સમાજ પાસે માફી માગી. હવે શું કરવું ? પ્રા. સંઘ પાસે આ પ્રશ્ન આવ્યો ! સંઘે કહ્યું કે અમે શારીરિક સજામાં માનતા નથી, તેમ કોર્ટનો ઇન્કાર પણ કરતા નથી. એટલે તમારે તો કોર્ટ જે સજા કરે તે ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ ! ખીજી બાજુ ગુનેગારે ભૂલ કબૂલ કરી પશ્ચાતાપ જાહેર કર્યો છે એટલે કાર્યકર અને ફરિયાદ પક્ષ સાક્ષી પૂરાવામાં તટસ્થ રહે, એમ કરવા સમજાવ્યું. તેથી જૂઠું પણ ન બોલાય અને એમ કહે કે હું જાણું છું પણ કંઈ કહેવા માંગતો નથી. એના પરિણામે કોર્ટના નિયમનો ભંગ પણ નહીં થાય ! ત્યારબાદ જે કંઈ સજા થાય તે તેણે ભોગવી

લેવી. આના પરિણામે ગુનેગારને સુંદર અસર થાય; ન્યાયમાં સંશોધન થાય અને લોકો જાગૃત થાય ! આમ કરતાં સત્ય પણ જળવાય અને ન્યાયકોર્ટની મહત્તા પણ જળવાય !

શુદ્ધિપ્રયોગ અને ચાલુ ન્યાયમાં અંતર :

આજની ન્યાય-અદાલતો કાયદા દ્વારા ચાલે છે એટલે તેમની કેટલીક મર્યાદા આવી જાય છે. ગુનો પુરવાર કરવો એ ફરિયાદીનું કામ છે. કેટલાક પ્રશ્નોમાં સરકાર ફરિયાદી બને છે. તેનો બચાવ સરકારી વકીલ કરે છે. ફરિયાદી ને પણ તે મદદ કરે છે. આજના ન્યાયનો કાયદો એ છે કે ભલે સૌ ગુનેગાર છૂટી જાય પણ એક નિર્દોષ ન માર્યો જાય ! પરિણામે સમાજમાં ગુનેગારો વધી ગયા છે. તેમાંથી ઘણા તો ઉઘાડા ગુનેગારો હોય છે. સમાજ તેમને પ્રતિષ્ઠા આપે છે. ઘોળી ચોરી કરે તેને કોમ્પ પકડતું નથી; પણ, ગરીબ માણસ રોટલા માટે ચોરી કરે તો તેને સજા થાય છે. એટલે ન્યાયકોર્ટની આ અપૂર્ણતા માટે જ શુદ્ધિપ્રયોગની જરૂર છે.

આપણી કલ્પના એવી છે કે સજા થવી જોઈએ પણ તે અહિંસાની દિશામાં આગળ વધવી જોઈએ. ન્યાય તંત્રનાં અંગો— ન્યાયાલય, ન્યાયાધીશ તેમજ વકીલની શુદ્ધિ થવી જોઈએ. કાયદો છે કે નવાણું ગુનેગાર ભલે છૂટી જાય પણ એક બીન ગુનેગાર ન માર્યો જવો જોઈએ ! આ જાતની કાર્યવાહીથી નવાણું છૂટી જાય છે અને એક જ પકડાય છે. ન્યાયાધીશને કાયદાના ચોક્કામાં રહીને ન્યાય આપવો પડે છે; તે અંતરાત્માને આધીન ન્યાય આપી શકતો નથી. ગુનેગાર નિર્દોષ છૂટ્યા પછી બહાર ફૂલહાર થાય છે; તેની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. પરિણામે લોકોની ન્યાય ઉપરની શ્રદ્ધા તૂટે છે. પછી તેઓ કાયદો હાથમાં લે છે.

સરોજબાળા ખૂન કેસમાં ન્યાયાધીશે ટીકા કરી કે એ કેસમાં બહારનું દબાણ લાવવામાં આવ્યું છે. સાંભળવા પ્રમાણે સરોજબાળાનું જીવન એવું હતું કે તેને લાજ બચાવવી, શીલ બચાવવું મુશ્કેલ બન્યું

અને તેણે આત્મહત્યા કરી કે તેને બાળવામાં આવી. પણ બાપ બળી ગઈ તે વાત સાચી હતી. હવે આ વાતનું સંશોધન સમાજ નહીં કરે તો બીજું કાણ કરશે? રાજ્યની મર્યાદા છે. કાયદાની પણ મર્યાદા છે. રાજ્યસંસ્થાની પણ મર્યાદા છે! પણ સરોજે આપઘાત કર્યો તો તેનાં કારણોની તપાસ તો થવી જોઈએ કે નહીં?

મેં આ અંગે એક લેખ લખ્યો ત્યારે એક વકીલ તે અંગે ચર્ચા કરતા હતા. મેં કહ્યું કે “મારે લોકોની શ્રદ્ધા ન્યાય તંત્ર ઉપરથી વૂટી જાય, તેવું કરવું નથી. પણ ગુનેગારની શોધ આજે રાજ્ય કરતું નથી એટલે અનિષ્ટને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કામ કાણ કરશે.” સર્વોદય કાર્યકરોને કુરસદ નથી. કેટલાક ધારાસભામાં ગયા, તો હવે પ્રાયોગિક સંઘ જેવી સંસ્થાની જરૂર છે. તેમજ આવા પ્રશ્નોમાં સમાજને જાગૃત કરવા માટે શુદ્ધિપ્રયોગની જરૂર છે. એ રાજ્ય સારું કે જ્યાં સજા ઓછી હોય, ફાંસીની સજા ન હોય—કાયદા ઓછા હોય અને પોલિસની ઓછામાં ઓછી જરૂર હોય. આ સ્થિતિમાં રાજ્યને દોરવું જોઈએ!

એક કાળ એવો હતો કે રાજ્ય ગુનેગારની શોધ જાતે કરતું. જહાંગીરનો દાખલો છે. જ્યાં સુધી ગુનેગાર ન મળ્યો ત્યાં સુધી તેને ખાવાનું ન લાવ્યું. એક વખત તે જમવા બેઠો હતો. બેગમ પંખાથી પવન નાખતી હતી; પણ બાદશાહ ઉદાસ હતો.

બેગમે કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું: “ઘોળીને કાઢ્યો માર્યો છે પણ તેનો ગુનેગાર જડતો નથી!”

ગુનેગારને શોધવાની જવાબદારી પોતાની! આજે તો શોધનાર જુદા, ન્યાય આપનાર જુદા, સ્થળ જુદા, ગુનો થાય ગામમાં, ન્યાય—તોળાય શહેરમાં. ધનવાળો હોય તે જાતે કે બુદ્ધિવાળો હોય તે જાતે!

ત્યારે, શુદ્ધિપ્રયોગમાં સ્થળ ઉપર તપાસ થાય છે—ત્યાંજ પ્રયોગ થાય છે. ગુંદી આશ્રમમાં ચોરી થઈ. ચોર મળતો ન હતો એટલે

બાંધી મુદતનો શુદ્ધિપ્રયોગ થયો. લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય કે આશ્રમ એ તેમની મિલકત છે. ગુનેગારને શોધવાનું કામ પણ તેમનું છે.

રાજ્યનો આશ્રય નહીં, પણ મદદ કરવા આવે તો લેવી ! આ મદદમાં પણ પહેલો નંબર ધર્મસંસ્થાનો, બીજો નંબર લોકસેવક સંસ્થા અને લોકસંસ્થાનો અને ત્રીજો નંબર રાજ્ય સંસ્થાનો ! આ રીતે સાળંગપુરમાં કુરેશીભાઈનો આશ્રય ન લીધો ! શુદ્ધિપ્રયોગ છાવણીમાં સરકારી મદદ કરનારને આવવાનો પણ અધિકાર નહીં.

અમદાવાદનાં તોફાનો વખતે ગ્રામ ટુકડીઓ ગઈ. પોલિસ તેમનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થઈ. એટલે ટુકડીવાળાઓએ કહી દીધું કે “ અમને તમારી જરૂર નથી. તમારી ફરજ બજાવવી હોય તો જરૂર બજાવો ! પણ, અમારા ઉપર હુમલો કરનારને આપ પકડશો નહીં. આપ સહુ હથિયાર વગર સાદા વેશમાં આવો તો વધારે સારું ! ”

એ લોકોએ માન્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે તોફાનીઓએ ખેડૂતોને હેરાન કરવામાં મણા ન રાખી. નાગા કર્યા, માર માર્યા, ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો પણ શાંત ! પોલિસ પણ શાંત. તે એટલે હદ સુધી કે એક મોટા અમલદારની આંખમાં એક જણે ધૂળ નાખી છતાં તે શાંત રહ્યા. તેઓ ધારત તો મારી શકત ! આ અસર ગ્રામટુકડીની હતી. ધીમે ધીમે તોફાનીઓને બધાએ વખોડ્યા અને વાતાવરણ શાંત થયું. પરિણામે પ્રજા મોટા નુકશાનમાંથી ઉગરી ગઈ. ટુંકમાં શુદ્ધિ પ્રયોગ રાજ્યની મદદ લેવા નહીં જાય; આવશે તો પોતાના સિધ્ધાંતોની અંદર રહીને મદદ કરવા માટે ઇન્કાર નહીં કરે.

સાળંગપુરમાં અમલદારો આવ્યા. ખેડૂતોને પૂછવા લાગ્યા. ખેડૂતોએ શુદ્ધિ પ્રયોગવાળાને પૂછ્યું કે અમારે એમને જવાબ આપવો કે નહીં ? શુદ્ધિપ્રયોગ સમિતિએ તેમને છૂટ આપી કે તમારે જે સાચું હોય તે કહેવું જોઈએ ! આમ કાયદો મદદે આવ્યો તો પોતાની મર્યાદામાં તેની સહાયને નકારી નહીં. એ સાથે હિંસાને ટેકા ન મળે તે પણ જોયું.

શુદ્ધિપ્રયોગ-અનુબંધ વિચાર ધારા વગેરેનું અંતિમ ધ્યેય તો એ છે

કે સમગ્ર જીવન ઉપર રાજ્યની જે અસર છે તે ઓછી થાય; તેમજ રાજ્ય ઓછામાં ઓછી હિંસાથી ચાલે એવી સ્થિતિ સર્જાય! આ કાર્ય પ્રજાએ કરવાનું છે. તે માટે તેણે જાગૃત થવું જોઈએ. પ્રજાતંત્રમાં પ્રજામાં નૈતિક-સામાજિક જાગૃતિ હોવી જ જોઈએ. એવી જાગૃતિ માટે શુદ્ધિપ્રયોગ એક અહિંસક સાધન છે; જે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રચારમાં અસરકારક છે.



ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચા શરૂ કરતાં કહ્યું :—આજનું પોલિસ તંત્ર પ્રજાલક્ષી બન્યું નથી ત્યાં લગી નગરો અને ગામડાનું રક્ષણ લોકાવલંબી બનાવવા માટે પોલિસતંત્ર અને શુદ્ધિ પ્રયોગ બન્ને વચ્ચેનું એક દળ જોઈશે! સરકારે જે કે ગૃહરક્ષકદળ અને ગ્રામરક્ષક દળ ઊભાં કર્યાં છે, તેમને હથિયારો પણ આપ્યાં છે પણ તે બીજી દૃષ્ટિએ; કે દાંડ તત્ત્વો સામે તે દળ ઉપયોગી થશે. આવાં દળો એકતરફ સરકાર સામે વધુ જોનારાં અને બીજી બાજુ દાંડ તત્ત્વો સાથે પણ સંબંધિત રહેવાનાં. એનાં કારણે આજની ગ્રામ-પંચાયતોમાં જેમ માથાભારે લોકો સરપંચ બની જાય છે તેમ આમાં થવાનું. પણ જે ઠેર ઠેર નૈતિક ગ્રામ સંગઠનો, માતૃસમાજો, મજૂર સંગઠનોનું નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ ઊભું થશે અને જિલ્લાવાર, તાલુકાવાર કે નાના વિભાગવાર શુદ્ધિપ્રયોગનું તત્ત્વ આવશે તો તેવો માણસ પ્રમાણમાં દાંડ નહીં રહી શકે. અને ધીરે-ધીરે અહિંસાનો અંકુશ પણ હિંસા ઉપર આવશે.

આનાં પરિણામે આપણે સત્ત્વ સ્વાવલંબનના કાર્યક્રમોમાં જે સ્વાવલંબી રક્ષા ધ્વજીએ ધીએ, તે આવવાની અને પોતાના ગામ કે નગરની બહેનોની ધજ્જત રહે-શિયળ રક્ષાય તથા ગામ કે નગરની જ્ઞાન વધે તેવું જ ગ્રામરક્ષકદળ કે નગર રક્ષકદળનાં માણસો કરશે. એજ રીતે તેને શુદ્ધિપ્રયોગની લાગણી થશે. તેમજ આપણી દૃષ્ટિએ લવાદનો કાર્યક્રમ ચાલશે. આજે તો ગ્રામપંચાયતમાં લવાદને પણ વગમાં તણાવું

પડે છે. ત્યારે લોકસંગઠનોના લવાદો વધુ શક્તિશાળી રહેવાના; કારણ કે તેમની પછવાડે સિધ્ધાંત—નિષ્ઠા અને નૈતિક બળોની તાકાત રહેવાની.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ એવાં દળોની દષ્ટિ પ્રજ્ઞલક્ષી હોય અને પ્રેરકબળ અહિંસાનું હોય તથા ઉપર છેવટનું જગૃત માર્ગદર્શન ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓનું હોય તો વાંધો નથી. બાકી પ્રેરકબળ રાજ્ય કે તેની દંડશક્તિ હશે તો તે પ્રયોગ જોખમી નીવડશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આજની ગ્રામ પંચાયતો કે નગરનાં કોર્પોરેશનો મોટા ભાગે; દાંડ તત્વ, રાજકીયપક્ષો અને મૂડીવાદી પરિબળોનાં પ્રેરિત હોવાથી વધુ જગૃતિ રાખવી પડશે ! ”

શ્રી. માટલિયા : પોલિસ કરતાં એવાં ગ્રામરક્ષક દળોને ક્ષમ્ય ગણવા પડશે. નજીકનાં તેમનાં સગાંસંબંધીઓના કારણે કંઈક પણ નૈતિક અંકુશ રહેશે અને રક્ષાની બાબતમાં પરાધીન બનેલી પ્રજા સ્વાવલંબી બનશે ! ”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ પૂ. ગુરુદેવ સંતબાલજીનું ચોમાસુ સાવરકુંડલામાં હતું તે વખતે હું ત્યાં આવેલો. ત્યારે ગામડામાં એક બંદૂકના લાયસન્સવાળા સામે ફરિયાદ હતી પણ માથા ભારે તરવો સામે થવાની હિંમત ન હતી. એટલે ઘણીવાર ગૂંડાની સામે થનાર એકલો પડી જાય છે ! જે કે ગૂંડામાં નૈતિકબળ હોતું નથી, એટલે નૈતિકશક્તિ જગૃત થતાં તેઓ દબાઈ જ જવાના. તે માટે સંગઠિત થવું જરૂરી છે ! જરૂર પડે સહન કરવું પણ જરૂરી છે. હમણાં ગરબા મંડળીમાં કેટલાક ગૂંડાઓએ ચેનચાળા કર્યા; અને મંત્રીએ ટોક્યા. ત્યાં તેઓ ચઢી આવ્યા અને લોકો બધા જ નાસી ગયા. એટલે સંગઠન અને અહિંસા બંને જરૂરી છે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : કેટલાક માથાભારે તરવો બંનેને લડાવી, પોતે નિલેપ જેવા રહી, પછી સમાધાન કરાવી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવે છે. એવાથી બચવું પણ જરૂરી છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : આમ સંગઠનની વિરૂદ્ધ થયેલાં તત્ત્વો, આમ સંગઠનની અગ્રણી વ્યક્તિઓ ઉપર ખટપટિયાપણાંનો આક્ષેપ કરે છે!”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “તમે સંગઠન સાથે છો. પણ એકલાને કેટલું બધું સહેવું પડે છે તેનો એક દાખલો આપું. એક માથાભારે વિધવાબહેને એક ગરીબના ઘર આગળ ઉકરડો કરવો શરૂ કર્યો. બધા થરથરે કે ભૂંડી ગાળો ભાંડે. અંતે આમ પંચાયતના ન્યાયપંચને અરજી કરતાં એ ઉકરડો અમયમયી દૂર કરાવ્યો.”

શ્રી. માટલિયા : “માટે જ પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા હોમવાની વાત થાય છે! શુદ્ધ સામે અશુદ્ધ થાય તેમાં નવાઇ નથી!”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “મને એક પ્રસંગ યાદ છે. એક પાટીદારે ભરવાડો ખેઠા હતા તેમની ઉપર જીપ ચલાવી. બધા ભાગી ગયા. એક પડી ગયો. તેના ઉપર એ વાર કાર ફેરવી ઘોળે દહાડે તેનું ખૂન કરીને તે ચાલ્યો ગયો. પછી ભરવાડની બાઇને એક હજાર આપ્યા. એક સાક્ષી થાય તેવા ભરવાડને હજાર આપ્યા. પોલિસને તેણે સાધી લીધી અને કેસની માંડવાળ કરાવી નાખી. આમ ઘોળે દહાડે ખૂન થાય છતાં કંઈ પણ ન થઈ શકે.

શ્રી. શ્રોફ : એટલે જ અનુબંધ સાથેના શુદ્ધિપ્રયોગની વાત કરીએ છીએ.

શ્રી. માટલિયા : કૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડ્યો, ગોવાળિયાઓએ લાકડીનો ટેકો આપ્યો. બન્નેની શક્તિ, વ્યક્તિ અને સંઘની ખરી; તે ઉપરાંત ત્રીજી કુદરતની શક્તિ પણ કામ કરતી હોય છે. આ યુગે ગાંધીજી, રાષ્ટ્રીય મહાસભા તેમજ એવી જ્ઞાત-અજ્ઞાત ઘણી શક્તિઓએ ભારતને મદદ કરી હતી. સામુદાયિક અહિંસાનો શુદ્ધિ પ્રયોગ રાજ્યાશ્રય નહીં લે પણ રાજ્યને પ્રગ્નશક્તિ શુદ્ધ સંગઠિત કરી સાચી દિશામાં દારીને રાજ્યને પ્રગ્નનું આશ્રિત બનાવી મૂકશે.

(૧૩-૧૦-૬૧)



શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધનું સ્થાન

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગના અનુસંધાનમાં શુદ્ધિપ્રયોગ અંગે વિચારણા ચાલી રહી છે. આ આખા પ્રયોગની આધારશીલા અનુબંધ તત્ત્વ જ છે. યોગ્ય સ્થાને દરેક ખેત્રે અને પછી સંકળાઈને રહે એ અનુબંધ વિચારનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે.

શુદ્ધિપ્રયોગ અંગે વિવેચન શરૂ થયું ત્યારથી એક વાત કહેવાઈ છે કે તેમાં અનુબંધ હોવો જોઈએ ! જો તે નહીં હોય તો કેટલીકવાર કયાશ જેવું લાગશે. આપણા મનમાં એમ ન થવું જોઈએ કે શુદ્ધિપ્રયોગ જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી. તે માટે ચારેય સંસ્થાનો અનુબંધ તેની સાથે કેવી રીતે રહે તે વિચારવું જોઈએ.

શુદ્ધિપ્રયોગ બે પ્રકારના થાય છે :- એક પરિણામલક્ષી, અને બીજો ધડતર લક્ષી. ધડતરવાળામાં પરિણામ ન આવે છતાં આપણને એમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. ખન્નેમાં એવું જ વાતાવરણ તૈયાર કરવાનું હોય છે. શુદ્ધિપ્રયોગનું મુખ્ય તત્ત્વ એ છે કે જે પ્રશ્ન માટે પ્રયોગ લીધો હોય તેના વિષે જનતાને એકાગ્ર કરવી અને પ્રશ્નનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવું. કેટલાકને આ સાચું લાગે, કેટલાકને બીજું સાચું લાગે. એટલે દહીંનું વલોણું કરીએ અને ફેફડેફેદા જુદા કરી નાખીએ, તેમ એ પ્રશ્નનો સર્વ દૃષ્ટિએ ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરવો. -સાચી વાતની શોધ કરવી પછી પ્રયોગ શરૂ કરવો. પ્રારંભમાં જનતા મીઠી થઈ હોય એમ લાગશે. આપણે શું ? મરશે ! કરશે તે ભોગવશે ! એમ નિભર દોરની જેમ સમાજ ખેંચી રહેશે. પણ શુદ્ધિપ્રયોગની જુદી-જુદી પ્રક્રિયાઓ બ્યારે ચાલે છે, અને ચોમેર એની હવા ફેલાય છે, ત્યારે સમાજ જાગે છે, પછી તેને સાચી વાતની શોધ કરવા પ્રેરે છે. તે વિષેનો અભિપ્રાય જાહેર કરાવે છે અને પ્રશ્નનો નીવેડો લાવવા માટે ગુનેગાર ઉપર નૈતિક-સામાજિક દબાણ લાવે છે.

શુદ્ધિપ્રયોગના બે પાસાં કહ્યાં :-એક તો પરિણામ લાવવાનું અને બીજું લોકોનું ધડતર કરવાનું. ધડતર થાય છે ત્યારે તે સંસ્કૃતિ બને છે. એ માટે ધડાયેલી વ્યક્તિએ કામ કરવું જોઈએ-તેમજ તેનું ધ્યેય ધડતર હોવું જોઈએ. ધડતર માટે ઉપવાસ, પાર્થના વિ. હોવાં જોઈએ. પણ જો તેનું લક્ષ્ય ધડતર નહીં હોય તો તે શુદ્ધિપ્રયોગ નહીં કહેવાય.

અમદાવાદમાં કોઈ સાધુ કે સાધ્વી લાંબા ઉપવાસ કરે છે તેને શુદ્ધિપ્રયોગ નહીં કહીએ. લોકોને થાય છે કે એ તો સાધુજ કરી શકે આપણાથી ન થાય. ઘણા તેમની દેખાદેખી ઉપવાસ શરૂ કરે છે પણ તેથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. ગાડી પાટા ઉપર નહિ ચાલતી હોય; તો તેને ખરે રસ્તે વાળવી જોઈએ; પણ પાટોજ ઉખાડી નાખો તો તેનો કોઈ અર્થ નથી. ગાડી સાથે આપણે પણ પડશું. તેમજ હેતુ વગરના ઉપવાસનો કોઈ અર્થ નથી. સમાજની ગાડીને હેતુ વગરના લાંબા ઉપવાસો કરીને આજે મોટે ભાગે અંધશ્રદ્ધા કે ચમત્કારને માર્ગે દોરવામાં આવે છે.

એટલે શુદ્ધિપ્રયોગનો સ્પષ્ટ અર્થ અનુબંધ દ્વારા સંસ્થાઓમાં, અને સમાજમાં ગતિશીલતા શી રીતે આવે, તેવી શુદ્ધ પ્રક્રિયા છે. તેથી બલિદાનની ભાવના એકાગ્ર થાય છે. કોઈ ચિત્રકાર બ્યારે પ્રારંભમાં પીંછી પટલ ઉપર ફેરવે તો રંગના લીટા જ દેખાય; પણ ચિત્રકારના મનમાં તો એનું સમગ્ર ચિત્ર હોય છે. એવી જ સ્થિતિ સર્વાંગી ક્રાંતિકારના મગજમાં હોવી જોઈએ. ભગવાન મહાવીરે અભિગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમના મગજમાં દાસીપ્રથા અને નારીજાતિની અવનતિ નાબૂદ કરવાનો સ્પષ્ટ સંકલ્પ હતો ! એવી જ રીતે ક્રાંતિકારોએ સ્પષ્ટ પરિણામલક્ષી પ્રયોગો કરવા જોઈએ. તે સિવાય જનતાનું ધડતર પણ તેથી થવું જોઈએ. આજે બધા ઉપવાસો કરે છે, તે શ્વા માટે? પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે તે માટે! પણ આટલા બધા ઉપવાસો છતાં જૈન સમાજ ધડતો નથી. તો તેનો શું અર્થ?

એટલે શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધ પહેલાં રહેવો જોઈએ. હવે જ્યાં જ્યાં અનુબંધ નથી ત્યાં કેટલીકવાર પાછળ પડવું પડે છે તે જોઈએ.

ગાંધીજી સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ એકલા પડી ગયા હતા. તેઓ ખોટા કે હવે મારું કોઈ માનવું નથી. તેમણે કોંગ્રેસ સાથે અનુબંધ રાખ્યો હતો પણ સત્તા કોંગ્રેસના હાથમાં આવતાં; સાધુપુરુષો નબળા પડ્યા હતા. એટલે તેમને કંટાળાભર્યું બોલવું પડ્યું. અહીં અનુબંધ હોત તો પરિણામ જુદું આવત.

રાજકોટના વીરાવાળાના પ્રસંગમાં ગાંધીજીએ આમરણાંત ઉપવાસ કર્યા. કારણ કે વચન આપ્યા પછી ભંગ થતો હોઈને તે સંસ્કૃતિનો પ્રશ્ન હતો; એટલે સાધુસંતોએ તેને ઉપાડવો જોઈતો હતો. તેમનો અનુબંધ જોઈતો હતો; પણ તેમ ન બન્યું. મોટો વિરોધ થયો પણ મોરીસ વાયરના ચૂકાદાથી ગાંધીજીની જીત થઈ. જે તેની સાથે ધર્મનો અનુબંધ હોત તો ઘણો ફરક પડત.

કોંગ્રેસ સાથે અનુબંધ હતો એટલે ભાવનગરના મહારાજાએ ઠેઠ દિલ્હી જઈને ગાંધીજીના ચરણોમાં પોતાનું રાજ્ય ધરી દીધું. એટલે રાજકોટમાં જે ન બન્યું તે અહીં બની ગયું. ઔંધના રાજા, વડોદરાના રાજા એમ બધા રાજ્યો દેશમાં ભળી ગયા. આખો દેશ એક થયો. બધાં રાજ્યો ભળી ગયાં; તેનો યશ આપણે સરદારને આપીએ છીએ; પણ તેની પાછળ કોંગ્રેસ, ગાંધીજી તેમજ લોકસંગઠનોનું બળ હતું એ ન ભૂલવું જોઈએ. નહોતર પરિણામ કંઈક જુદું આવત.

હવે આપણા શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધ કેટલો ભાગ ભજવ્યો તે જોઈએ :—

સાચુંદનો શુદ્ધિપ્રયોગ પરિણામલક્ષી અને ધડતરલક્ષી બન્ને રીતે હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે પાવતી ફાડેલી તેનું તત્ત્વ આવી જવું જોઈએ. પ્રાયોગિક સંધના એ નાણાં છે. તે તેને મળવાં જોઈએ; તે મળ્યાં. સાચુંદના નામરિક્ષેએ અને બહારનાઓએ ભેગા મળી આપી

દીધાં. ઘણા લોકોએ સહી કરીને પેલા લોકોના કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું. નવા સ્થાપેલા ખાલમંદિરના પ્રમુખે રાજનામું આપી દીધું. સંધને થયું કે આ નાણાં સાણુંદના કોઈ સારા કામમાં વપરાય તો સાઈં! એટલે સંધે તેજ સભામાં નાગરિકોને એ રકમ પરત કરી. આ પ્રયોગમાં કોંગ્રેસ તટસ્થ રહી; તેનો અનુબંધ પૂરો ન હતો. એટલે તેની ખામી ખરી! એટલે રવિશંકર મહારાજે કહ્યું તેમ ગામ લોકો સાથે સમાધાન કર્યું. શુદ્ધિપ્રયોગ સફળ થયો. પણ કોંગ્રેસ તટસ્થ રહેતાં ઘણાને ખેલવાનું થયું.

સાળંગપુરના પ્રયોગમાં જોયું કે ત્યાં અનુબંધ રહેતાં સુંદર કામ થયું હતું. સરકાર કુરેશીભાઈ મારફત મદદે આવી. તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિએ પહેલાં વિરોધ કર્યો પણ પછી તેમને કહેવું પડ્યું કે ખેડૂતો સાચા છે. અંતે મામલતદાર અને જિલ્લાધિકારીએ તપાસ કરી અને ખેડૂતોને ન્યાય અપાવ્યો. આમાં કોંગ્રેસનો વિરોધ હોત તો પરિણામ સાઈં ન આવત! સાળંગપુરમાં ઘડતર અને પરિણામ બન્ને આવ્યાં. લોકજાગૃતિ પણ થઈ.

પાલણપુરના પ્રસંગમાં વેપારી કામ, કોંગ્રેસ, લોકસંગઠન વગેરે એ સારો ભાગ લજવ્યો હતો. ગુનેગારે ગુનાનો એકરાર કરવોજ જોઈએ; બૂલ ન માને તે ખોટું છે. આમ લોક લાગણી થઈ. ગણોત્તરના શુદ્ધિપ્રયોગમાં પણ જનજાગૃતિ ખૂબ આવી ગઈ. દશહજાર ઉપવાસ એક ટાણાં થયાં. ઢેખરભાઈ અને લાલાકાકાને તે વખતે વાત ગળે ઊતરી ન હતી, છતાં સરકાર ઉપર દયાળુ લાવવામાં મદદ કરી છે. આમ અનુબંધ હોઈને ત્યાં પણ સફળતા મળી છે.

હવે પ્રાયોગિક સંધ સિવાય પણ હમણાં આવો પ્રયોગ થયો હોય અને તેમાં સફળતા મળી હોય તેનો એક દાખલો લઈએ. ગુજરાત પ્રાંતીક સમિતિએ એક જાહેર સભા યોજી. તેમાં મોરારજીભાઈ પ્રવચન કરવાના હતા. પણ તોફાનીઓએ “જનતા કરફયુ”ના નામે લોકોને સભામાં જતાં રોક્યા. પોલિસ આમાં શું કરી શકે?

મેરારજીભાઈને ખૂબ લાગી આવ્યું. તેમણે નિર્ણય કર્યો કે જે લોકોને સાંભળવું છે તેમને સભામાં આવતાં રોકાય ત્યાં સુધી હું ભોજન લેવાનું છોડું છું. તેમને સાતેક દિવસ ઉપવાસ કરવા પડ્યા. પરિણામ સુંદર આવ્યું. તોફાનીઓની સામે થઈને પત્થરમારાની વચમાં સભામાં લોકોએ હજારોની સંખ્યામાં હાજરી આપી. બહેનો પણ હીંમતથી આવી. એ જોઈ તેમને આનંદ થયો. બધું સમાધાન થયું. આ મેરારજીભાઈના ઉપવાસ આમ તો સમજ માટે હતા. સમાજને માટે ઉપવાસ કરતા હોય તો, સમાજ એમાં ભાગ લે તો રાજ થવું જોઈએ! પણ એ ન સમજાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી જોઈએ. હવે આ પ્રયોગને શુદ્ધિપ્રયોગ કહેવાય કે નહીં? તેમનું કહેવું છે કે “આ તો અચાનક પ્રસંગ આવી પડેલો તેથી મેં આવું કર્યું”. એટલે હું તેને શુદ્ધિપ્રયોગ માનતો નથી.” આ અંગે તેમનો સુંદર પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું. : “મારા જીવનમાં વ્યક્ત તરીકે અંતરમાં લાગ્યું કે આ પ્રશ્ન લેવા જેવો છે તો લીધો!” પણ સમુદાય માટે ન લેવો એમ માને છે!

પણ પ્રશ્ન એ છે કે તેમણે કેના માટે કર્યું? ગુજરાત માટેને! એ લોકો માટેને કે જેમની ગતિશીલતા સમાજ વિરોધી તત્વોએ દાંડાપટ્ટી રોકી હતી! તેથી સમાજની ગતિશીલતા માટે ઉપવાસ-શુદ્ધિપ્રયોગ થવા જોઈએ એ વાત આવીને ઊભી રહે છે. પણ, મેરારજીભાઈ, દાદા વગેરેને ગળે એ વાત ઉતરતી નથી, તેનું કારણ રૂઢિચુસ્તતા છે.

શુદ્ધિપ્રયોગમાં, પ્રયોગકાર પાસે સ્પષ્ટ ચિત્ર હોવું જોઈએ તે વખતે સમાજને મળે એ વાત ઊતરે કે ન ઊતરે, પણ પોતાને લાગે કે ઉપવાસ કરવા જોઈએ તો સંસ્થાના આશ્રયે થાય તેમાં વધારે અસરકારક પરિણામ આવે છે. છોટુભાઈ એ રીતે સાણુંદ શુ.-પ્ર. વખતે શર્તી આમરણ અનશન કરવા તૈયાર થયા હતા. મેરારજીભાઈ પણ એજ રીતે પ્રાણ આપવા તૈયાર થયા હતા. તેમની પાછળ કેંગ્રેસ હતી, સરકાર હતી અને લોકો પણ હતા. આમ અનુબંધના તત્વો જોડાયેલા હોય

તો સુંદર અંસર થાય છે. આ વાતની ધરેડ બેસી જશે તો બે કાયદા થશે. ધણીવાર નિરાશા થાય છે કે આપણી પાછળ કોઈ નથી. પીંછી ફેરવનારને એમ પ્રારંભમાં લાગે છે કે કંઈ દેખાતું નથી; પણ સંપૂર્ણ ચિત્ર બને છે ત્યારે ખ્યાલ આવે છે. એમ લોકોમાં જે સત્ય પશ્યું છે તેને જો નિમિત્ત મળે તો એ સત્ય જાગૃત થઈ જાય છે અને નિરાશા ભાગી જાય છે. એટલે નિરાશા દુર થાય છે અને સત્ય પ્રકાશે છે. તે માટે અનુબંધ જરૂરી છે! વાત સાચી છે, તો પુરૂષાર્થ કરો, અનુબંધ જોડો, બલિદાન આપવા તૈયાર થાવ-તેમાં સફળતા વરસેજ; એની ખાત્રી રાખવાની છે.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી દેવજીભાઈએ ચર્ચા કરતાં કહ્યું: “ પૂ. મહારાજશ્રીએ સવારે કહ્યું તેમ અનેક પુરૂષો સંઘર્ષી નૌકામાં બેસીને તરી ગયા છે; તેમ શુદ્ધિપ્રયોગમાં પણ લોક સંગઠન, લોક-સેવક-સંગઠન, રાજ્યસંગઠન અને સાધુજનો રૂપી ચાર સંસ્થાના-સંઘીના અનુબંધ વડે વિશ્વમાં બ્યાપક બલિદાનની, શુદ્ધિપ્રયોગની અને શાંતિ સેનાની વાત બરાબર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અનુરૂપ જ છે. ચારે બાજુના અંધકારમાં આ રીતે સાધુસાધ્વી શિબિર નવો પ્રકાશ લાવશે. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ દૂરથી ઊંડો રસ લઈ રહ્યા છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ આપણી ચર્ચા અને વિચારણામાં સામેલ હોત તો બધાને કેટલો વિશેષ આનંદ મળત અને કાર્ય તરત સક્રિયરૂપ લેત ? પણ બી રોપાઈ ચૂક્યાં છે. નહીં આવેલા પસ્તાઈને પણ આની કાર્યવાહી વાંચી દુર રહીને સાચે પંથે લાગી જશે.

પૂ. નેમિમુનિએ શુદ્ધિપ્રયોગ ઉપર પ્રકાશ નાખતાં કહ્યું: “ જો અનુબંધ હશે તો એકલો સાધક કે સાધુ ગમે ત્યાં શુદ્ધિપ્રયોગ કરશે તોયે ચાલશે; કારણ કે શુદ્ધિપ્રયોગની સંસ્થાઓ સાથેનું તેનું અનુસંધાન

કુદરતી હશે. સાણંદના શુદ્ધિપ્રયોગમાં કોંગ્રેસનો સંસ્થા તરીકે તો અનુબંધ હતો જ પણ કેટલીક વ્યક્તિઓની કૂટનીતિ અથવા આડકતરી ઘાંડાઘ-પોષક નીતિને કારણે જ પરિણામ બાહ્યદષ્ટિએ તાત્કાલિક ન દેખાયું, તે હવે દેખાય રહ્યું છે; અને વધુ દેખાશે. પ્રાયોગિક સંઘની દષ્ટિએ તો તે પ્રયોગ સંપૂર્ણ સફળ થયો જ હતો; હવે સર્વાંગી રીતે સફળતા દેખાશે. તાટકા તેમજ ખર-દૂષણ ન હોય તો રામની અગ્નિપરીક્ષા કોણ કરે ? જેમ પૂ. મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ રાજકોટના વીરાવાળા પ્રસંગની વાત કરી હતી કે તે વખતે ભલે ગાંધીજીની અસર સ્પષ્ટ ન દેખાણી, પણ હિંદુ સ્વતંત્ર થતાં ભાવનગરના રાજાએ બાપુને ચરણે રાજ્ય સોંપી દીધું ! એ શું સૂચવે છે ? સરદારની સફળતામાં, બાપુના રાજકોટ પ્રકરણના અનશ્નનો ફાળો છે જ ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : કિલ્લેબંધી ચોમેરની હોઈ ગ્રામસંગઠન અને અનુબંધનું કાર્ય ભલે મુશ્કેલ હોય પણ આખરે તે સર્વાંગી-સંપૂર્ણ સફળતાને પામશે, એ ચોક્કસ થતું જાય છે.

(૨૦-૧૦-૬૧)



શુદ્ધિપ્રયોગનો ક્રમ અને વિધિ

આજે આપણે શુદ્ધિપ્રયોગનો શું ક્રમ છે અને વિધિ છે તે અંગે વિચારણા કરશું. સામાન્ય રીતે શુદ્ધિપ્રયોગમાં ચાર અંગો આવે છે. લવાદી, સાચો ન્યાય, અસહકાર અને બહિષ્કાર! અન્યાયના પ્રતિકાર માટે જે કાર્ષ પ્રશ્ન આવે અને શુદ્ધિપ્રયોગ કરવો પડે તે પહેલાં જો તે અંગે સમજૂતી થાય તો તે જોઈ લેવું; પછી સામાન્ય દબાણ લાવવું! તે છતાં પ્રશ્ન ન પડે અને લવાદીને અવકાશ હોય તો તે કરી જોવું. લવાદીમાં પણ ન્યાયનું તત્ત્વ જળવાય છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. પછી સામાજિક દબાણ આવે, પછી અસહકારની વાત આવે. તે ન થતાં બહિષ્કાર અને વિનમ્ર સૂચનાઓ. આ બધા યોગ્ય ઉપાયો અજમાવી લેવા જોઈએ. આ બધી ભૂમિકાઓ પસાર કર્યા પછી જ પ્રાર્થનામય ઉપવાસથી શુદ્ધિપ્રયોગ શરૂ કરવો જોઈએ! તે શરૂ થયા પછી ઘણી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. લવાદી મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના ભોગે નહીં, પણ આર્થિક બાબતોના નિરાકરણ માટે અતે સ્વીકારી શકાય. તેમજ રાજ્યાશ્રમ પણ સામે ચાલીને ન માગવો; પણ આવે તો મંદિર ન કરવો.

શુદ્ધિપ્રયોગ સામેની પ્રતિક્રિયાઓ :

શુદ્ધિપ્રયોગ શરૂ થાય એટલે સામે પક્ષેથી પણ પ્રતિક્રિયાઓ શરૂ થાય છે. તેમાં નીચેની ચાર-પાંચ પ્રતિક્રિયાઓ થતી સહેજે જોવામાં આવે છે :—

(૧) કુત્વહલ અને હાસ્ય : પ્રથમ કુત્વહલ જાગે કે આ ઉપવાસ વળી શા માટે કરે છે? પછી ઠૂઠા મશ્કરી ચાલે કે આ તે શેના ઉપવાસ કરે? રાતના કંઠેલાં દૂધ પીએ છે.

(૨) વગોવણી : શુદ્ધિપ્રયોગમાં બેઠેલા લાઈઓ બહાર નીકળે એટલે તેમના ઉપનામો પાડીને ચીડવે. ગામમાં તેના અંગે ખોટી-ખોટી વાતો ફેલાવે. તેમને ખીજવે; ચીડવે અને ગામમાં ધૂણાવૃત્તિ ફેલાવે.

(૩) જૂઠા આક્ષેપો : શુદ્ધિપ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે પ્રયોગકારો ઉપર જાત જાતના ખોટા આક્ષેપો કરવામાં આવે.

(૪) જાસા ચિઠ્ઠીઓ : તેમના નામે જાસા ચિઠ્ઠીઓ મોકલવામાં આવે કે બધું મૂકીને ચાલતો થા. નહીંતર તારી ખેર નથી ! વગેરે.

(૫) ત્રાસદાયક પગલાં : આ છતાં પણ શુદ્ધિપ્રયોગમાં ખેડેલા ભાઈઓ મજબૂત હોય તો જુથનાં જુથ ભેગાં થઈ તેનો વિરોધ કરે ! તેમની પ્રભાતફેરી નીકળે-તેમની સામે વિરોધીઓ સેંકડોની સંખ્યામાં ઢાલ-નગારાં સાથે નીકળે - કીકીયારીઓ પાડે - ઉપવાસીઓને અશાંતિ થાય, એવી રીતનો શોરગુલ-નગારાં વાદન બધુંયે કરે ! તેમની પ્રાર્થના-ધૂન ન થવા દે. આ બધું વિરોધ પક્ષ કરે ! શુ.પ્રયોગની છાવણી માટે મકાન કે સ્થાન ન આપે. અન્યાયપીડિતોને ધમકીઓ બતાવે. સાળંગપુરમાં વિરોધનો વિચિત્ર તાલ જોયો હતો ! અમદાવાદમાં તો તોફાનીઓએ કપડાં ફાડીને માર પણ માર્યો હતો.

અંતે ભૂલ સ્વીકાર અને પશ્ચાત્તાપ :

આ બધી પ્રતિક્રિયાઓ થયા પછી પણ શુદ્ધિપ્રયોગકાર ન ડગે ત્યારે ગામમાં-લોકોમાં જાગૃતિ આવે અને પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર વિરોધીપક્ષે છેવટે કરવો પડે. આટલી બધી પ્રતિક્રિયાઓ વિરોધી બળોએ કરી હોય એટલે મનમાં ડાંખ રહે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે શુદ્ધિપ્રયોગમાં જે હારે તેની સાથે બધા મળે અને ડાંખ કે રોષ ન રહે તેવું મિલન ગોઠવે ! ત્યાં સહુનાં ગળ્યાં મોઢાં થાય અને સૌ આનંદથી છૂટા થાય ! ભૂલનો સ્વીકાર ન થયો હોય ત્યાંસુધી તેની સામે અસહકાર હોય પણ ભૂલનો સ્વીકાર થયો કે મિલન ચાલુ થઈ જાય.

આમ શુદ્ધિપ્રયોગમાં ખીજની શુદ્ધિ સાથે પોતાની પણ શુદ્ધિ રહેલી છે.

શુદ્ધિપ્રયોગ સંસ્થાના અનુસંધાને શા માટે ?

શુદ્ધિપ્રયોગ સંસ્થા દ્વારા શા માટે ? એવો પ્રશ્ન થાય છે. તો તેનો જવાબ એ છે કે વ્યક્તિ એક જ છે. તેની સાથે બે વાતો જોડા-

યેલી છે. રાગદ્વેષ ! એટલે ફતેહ મળે તો અભિમાન થાય અને નિષ્ફળતા મળે તો નિરાશા થાય. હાર થાય તો લોકો ટોણાં-મેણાં મારે. એટલે સંસ્થા દ્વારા થશે તો અભિમાન નહીં વધે અને રાગદ્વેષ કાઢવામાં સરળતા રહેશે. સાથે મોટો લાભ એ થશે કે તે પ્રયોગ વ્યાપક બનશે.

પણ તે સંસ્થા એવી હોવી જોઈએ, જેનું અનુસંધાન અન્ય સુસંસ્થાઓ સાથે હોય; તે વ્યાપક હોય, તે ઘડાયેલી હોય, તેનું ગ્રેરક તત્ત્વ નૈતિક હોવું જોઈએ. નહીંતર, કંઈક જુદું જ બકાઈ જશે. એટલે ઘડાયેલી સંસ્થાના સંચાલન તળે શુદ્ધિપ્રયોગ થવો જોઈએ. જ્યાં આવી સંસ્થા ન હોય ત્યાં પ્રતિકાર તો કરવો જ રહ્યો. પણ જો એવી કોઈ સંસ્થા હોય તો તેનું સંધાન રાખવું સાઈ છે.

ગાંધીજીના વ્યક્તિ તરીકેના પ્રયોગ સફળ ગયા. તેનું કારણ તેમની પાછળ સંસ્થા હતી. જો પાછળ સંસ્થા ન હોય તો કોઈ કામ ન થઈ શકે.

શુદ્ધિપ્રયોગમાં બેસનારનાં ગુણો :

હવે શુદ્ધિપ્રયોગમાં ભાગ લેનારમાં શું ગુણો હોવા જોઈએ તે અંગે પાકી કસોટી થવી જોઈએ. તે માટે તેમાં નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ :—

(૧) તેનામાં અંગત રાગદ્વેષ ન હોવો જોઈએ. આ પ્રશ્ન પૂરતો તેનામાં સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ કે પૂર્વગ્રહ ન હોવો જોઈએ.

(૨) વ્યક્તિ તરીકે કેવળ નહીં પણ સંસ્થા તરીકે પણ તેનામાં અંગત રાગદ્વેષ ન હોવો જોઈએ.

(૩) શુદ્ધિપ્રયોગમાં બેસનાર વ્યક્તિ તટસ્થ હોવી જોઈએ. જેને અન્યાય થયો હોય તે એમાં ભાગ ન લઈ શકે.

(૪) આ પ્રયોગ સાથે દેશ અને દુનિયાનું સંધાન (અનુબંધ) હોવું જોઈએ. દેશ તરીકે કોંગ્રેસ સંસ્થાને તેમજ વિશ્વ તરીકે ‘યૂનો’ને આપણે સાથે રાખીએ છીએ. ચીની-સામ્યવાદ સાથે જેમ ન લળી

શકાય તેમ કોમવાદ સાથે પણ વાંધો છે. કોંગ્રેસ સાથે અનુસંધાન ન હોવાના કારણે ન તો સામ્યવાદને લઇ શકીએ કે ન સમાજવાદને ! ન જનસંઘપક્ષને કે ન સ્વતંત્રપક્ષને.

આજના મોટાભાગના પ્રશ્નો માત્ર બે જ વાદમાં સમાઈ જાય છે. એક મૂડીવાદ (અમેરિકા) અને બીજું સામ્યવાદ (ચીન-રૂસ વિ.)માં. એટલે એનો લગવાડ કોઇને કોઇ સ્વરૂપે હોવાનો. તેથી શુદ્ધિપ્રયોગમાં બેસનાર કોઈ કોંગ્રેસી હશે કે કોઇ બિન-પક્ષી હશે તો ચાલશે.

શાંતિ સેના અંગે આ વાતો વિનોબાજીના ગળે ઊતરી ન હતી. રાજસ્થાનમાં ગયા પછી તેમને અનુભવ થયો કે એમાં કેટલાંક સ્વાર્થી તત્ત્વો પ્રવેશી ચૂકયાં છે. કોંગ્રેસી લોકોએ કહ્યું : “ શાંતિ સેનામાં દાખલ થઇયું પણ કોંગ્રેસ સાથે સંબંધો નહીં છોડીએ. ” તો તેમને ચલાવી લેવું પડ્યું.

આ બધી વાતો લાંબા ગાળાના અનુભવે આવી છે. અત્યારે તો લગવાડ જેવું કંઈ પણ નહીં લાગે; પણ ભવિષ્યમાં બીજો લગવાડ નીકળવાનો. કોંગ્રેસ સિવાયના પક્ષોનો લગવાડ મૂડીવાદ કે સામ્યવાદ સાથે આજે નહીં તો ચૂંટણી વખતે પણ દેખાશે જ ! સંયુક્ત-મહારાષ્ટ્રની લડત વખતે, મહાગુજરાતના આંદોલન વખતે આ બધું બહુ સ્પષ્ટ રીતે સામે આવ્યું. તમે કહેશો કે કોંગ્રેસે પણ આવું કયું છે તો શું કરવું ?

સર્વનાશો સમુત્પન્ને, અર્ધત્યજતિ પંથિતઃ

—કોમવાદી કે બીજાં પરિબળો સાથે સંબંધમાં આવે છે ત્યાં નહીં મામા કરતાં કાણો મામો સારો એ ન્યાયે આપણે ચાલીએ છીએ. પણ, તે એક જૂલ છે. એનો ડાંખ પણ રહે છે. એટલે એવી જૂલોનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

(૫) એટલે કે મમે તે સંસ્થાના માણસોને પ્રયોગમાં લેવાના નથી. તે કાં તો કોંગ્રેસ-વિરોધી ન હોય; કોંગ્રેસી હોય અથવા તટસ્થ નિર્લેપ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ.

સાણુંદ શુદ્ધિપ્રયોગ આખતમાં એક ભાઈએ કહ્યું : “ તમે કાંગ્રેસ વિરોધીઓની કેમ મદદ લીધી ? ” ખરેખર તો એમ બન્યું જ નથી; બિલકુલ એ લોકો મદદ આપવા તૈયાર થયા ત્યારે કાર્યકરોએ કહ્યું : “ નાગરિક તરીકે મદદ કરવા ઈચ્છો તો છાવણીમાં આવો. અમે તમારી પાસે નહીં આવીએ ! ”

(૬) તેમાં એસનાર વ્યક્તિ વ્યસની ન હોવો જોઈએ. દારૂ, ખીડી કે ખીજ તેનામાં લત ન હોવી જોઈએ, જેથી તેનામાં લોકો વિશ્વાસ કરી શકે.

(૭) લોકો ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે; તો પણ તે સાંભળી શકે; ભૂલ હોય તો સ્વીકારવા તૈયાર થાય; તેમજ નિર્મળ ચરિત્ર વાળો હોવો જોઈએ.

શુદ્ધિપ્રયોગનો વિધિ અને કાર્યક્રમ :

પ્રાર્થના : શુદ્ધિપ્રયોગનો પ્રારંભ પ્રાર્થનાથી થવો જોઈએ. શુદ્ધિપ્રયોગ પોતેજ પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ છે. એમાં વ્યક્તિ સમાજ સમષ્ટિ જોડાયેલાં છે. એકનો દોષ થવામાં ખીજની ભૂલ છે. એ રીતે કે તમે આંખ આડા કાન કર્યા હશે, કાં પ્રતિકાર નહીં કર્યો હોય ! એટલે દોષ વધ્યા. તે દોષ નિવારણ માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પણ પ્રાર્થના માટે એકાગ્રતા જોઈએ તે પેટમાં પચ્યું હોય ત્યાં સુધી ન આવે.

ઉપવાસ : એટલે ઉપવાસની વાત આવી. અલખત એટલા બધા ઉપવાસો ન થવા જોઈએ કે શરીર સાવ નકામું થઈ જાય ! એટલે પહેલાં ત્રણ ઉપવાસ રાખતા, હવે બે ઉપવાસ રાખે છે. તેના કારણે ગોપાલકો, ખેડૂતો પણ આ પ્રયોગમાં ભળી શકે છે. ત્રણ ઉપવાસથી વધારે નહીં રાખવાનું કારણ એટલુંજ કે શરીર અત્યંત કોષથી બનેલું છે, એટલે અત્યંત પડે તો શાંતિ રહે અને મનમાં વિચારવાનું કંઈક કિરણ પ્રગટે.

ઉપવાસ માટે કેટલાક કિસ્સામાં અપવાદ હોય છે. સાળંગપુરમાં

નવલલખએ પાંચ ઉપવાસથી શરૂઆત કરી હતી. કુરેશીભાઈએ હરિજન આશ્રમમાં સાત ઉપવાસ કર્યા હતા. ખાસ કિસ્સામાં કોઈ આમરણાંત ઉપવાસની તૈયારી બતાવે તો તે સંસ્થાની મંજૂરીથી થઈ શકે. જે સંસ્થા કહે કે વચમાં તમારે છોડી દેવું તો તે માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. મતલબ કે શરતી અનશન હોવું જોઈએ.

કાંતણ રેંટિયો : ગરીબોની સાથે અનુસંધાન રહે તેના શ્રમના પ્રતીક તરીકે રેંટિયો હોય છે અને તેનું કાંતણ એકાગ્રતા લાવે છે; તે પણ હોવું જોઈએ.

સંકર્ષ : શુદ્ધિપ્રયોગ કરનારને છાવણી અને આસપાસની સફાઈ જાતે કરવાની હોય છે. તેથી તે સ્વાવલંબને પાઠ લોકોને શીખવી શકે.

પ્રભાતફેરી : સવારમાં પ્રભાતફેરી નીકળે-ધૂન બજન બોલાય! સારાં સૂત્રોચ્ચારણ થાય! જેમ યોગસાધના અને ક્ષેત્ર વિશુદ્ધિ માટે યોગ ઉપયોગી છે તેમ આ પ્રયોગને અનુકૂળ એવાં સૂત્રો તૈયાર કરવાં અને બોલવાં જોઈએ. તે બોલાય એટલે લોકો પૂછે કે આ શું? સેવા શું અને સત્તા શું? તે વખતે 'શાંત પ્રાર્થના દ્વારા એવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપવામાં આવે' જોઈએ.

એક વખત શુદ્ધિપ્રયોગમાં આવેલા ભાઈએને પોલિસે પૂછ્યું : “શુદ્ધિપ્રયોગમાં આવેલ ભાઈએ સાચું જ કહેશે ને!” તેમણે ગામમાં બનેલો એક પ્રસંગ સાચી રીતે જણાવ્યો. કોઈ ભૂલ ન થાય તે માટે જ ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

સાંધ્ય-ફેરી : સંધ્યાકાળે ચારથી છ વાગ્યાની વચ્ચે સંધ્યાફેરી નીકળે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને બહારથી આવેલા ખેડૂતો ભળે છે. તે વખતે ચકલે ચકલે પત્રિકાનું વાંચન થાય. જાહેર સ્થળોએ ચોંટાડવામાં આવે. તેમાં સૂત્રો હોય છે. તેમજ ગાંધીજીના આધારો-સંસ્થાના અનુભવો વગેરે બધું હોય છે. લોકો પ્રશ્નો પૂછે તેના ખુલાસા કરવાના હોય છે.

આ બધા કાર્યક્રમો પાછળ એક જ હેતુ હોય છે કે જે અવાજ દબાવેલો છે તેને જાગૃત કરવાનો છે. દાંડતરવોને ઉઘાડાં કરવાનાં હોય છે. તેમ જ જનજાગૃતિ લાવવાની હોય છે.

રાત્રિનો કાર્યક્રમ : દિવસના કાર્યક્રમ પછી રાત્રે, પ્રાર્થનાસભા, વાંચન વગેરે થાય છે.

શુદ્ધિપ્રયોગમાં સહાયકો :

તે ઉપરાંત બહારગામની ટુકડીઓ શુદ્ધિપ્રયોગમાં સહાનુભુતિ તરીકે આવે છે. એ લોકો તે ગામનું ખાતા નથી પણ કેવળ પાણી પીએ છે. સરઘસમાં સૂત્રો ઉચ્ચારે છે અને પછી પોતપોતાને ઘેર જાય છે. ત્યાં પ્રચાર કરાવે છે. સહાયક ઉપવાસો કરાવે છે. આમ આંદોલનનું સ્વરૂપ ચોમેર ધારણ થાય છે; અને જનજાગૃતિ આવે છે.

સહાયક ઉપવાસો :

હવે ઉપવાસો અંગે થોડીક ચોખ્ખવટ કરી લઈએ. ઉપવાસનું હથિયાર ગમે તે વાપરે તો તે ભારે નુકશાન કરે છે. ધણા લોકોનું કહેવું છે કે ગાંધીજી પછી ઘડાયેલા કાર્યકરો ઉપવાસ કરે તે સમજાય છે; પણ ગમે ત્યાંથી આવેલા કે બોલાવેલા માણસો, ખેડુતો—ગોપાલકો ઉપવાસ કરવા બેસી જાય, તેમની હાજરી નોંધાય તો તે યોગ્ય છે ?

એમને એટલો જ ખુલાસો કરવાનો કે સંવત્સરીનો ઉપવાસ બધા કરી શકે, રોજ સહુ કરી શકે કે એકાદશીનો ઉપવાસ બધા કરી શકે તો એજ રીતે ત્રાગાં માટે નહીં, દબાણ માટે નહીં, પણ પોતાના દોષોની શુદ્ધિ કરી, સમાજશુદ્ધિ કરવા માટે, સંસ્થા ઉપરની શ્રદ્ધાના કારણે ઉપવાસમાં બેસે તો તેમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી.

વિનોબાજી ગુંદી આશ્રમમાં આવતા હતા, ત્યારે શુદ્ધિપ્રયોગના વિરોધી એક ભાઈએ પૂછ્યું : “ જે તે માણસ ઉપવાસ કરવા બેસી જાય તે યોગ્ય ગણાય ! ”

વિનોબાજીએ કહ્યું : “ ના ! ”

ત્યારે તેમની બાજુમાં ચાલતાં શ્રી. ફૂલજીભાઈએ ખુલાસો કર્યો :
“ બાબા ! નૈતિક તત્ત્વવાળી કોઈ સંસ્થાના સંચાલન નીચે કોઈ ઉપવાસ કરે તો વાંધો ખરો ! ”

વિનોબાજીએ ત્યારે કહ્યું : “ ના ! ત્યારે કાંઈ વાંધો નથી. ”

એવીજ રીતે શુદ્ધિપ્રયોગ સિવાયના આસપાસના ગામમાં જે સહાયક ઉપવાસો થાય તે પણ યોગ્ય જ ગણાય !

બહારની ટુકડીઓ

એવો જ પ્રશ્ન બહાર ગામની ટુકડીઓ માટેનો છે. તે પણ યોગ્ય જ છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી સ્વરાજ્યની લડત વખતે કોંગ્રેસ કમિટીઓ સત્યાગ્રહ કરવા દૂર-દૂરથી ટુકડીઓ મોકલતી. તેના મોકલેલા માણસો યોગ્ય હોયજ ! એજ રીતે નૈતિક બળ પ્રેરતી સંસ્થાના સંચાલન તળે બહારની ટુકડીઓ આવે તેમાં વાંધો નથી.

સત્યાગ્રહીઓમાં તે વખતે ધણાંયે નિષ્ફળ નીવડતા; ધણા માફી માગી ઘર બેગા થતા; હતાં ગાંધીજી બહારના માણસોને લેતા, તો સંસ્થા જેના અંગે ખુલાસો કરીને મંજૂરી આપતી હોય તેવા માટે વાંધો ન લેવો જોઈએ. માણસ ખરાબ હશે તો તે ટકી નહીં શકે પણ તેને તક જ ન આપીએ; કંઈ કરીએ જ નહીં; તો કામ કેમ ચાલે ? કોંગ્રેસની માન્યતાવાળા અને પરિચિતોને લાખએ એટલે ચિંતા ઓછી રહે છે.

અતિ ઉચ્ચ શુદ્ધિપ્રયોગ

ક્યારેક શુદ્ધિપ્રયોગમાં સરળતાથી કે ટુંકી મુદતમાં સફળતા નથી મળતી. તે વખતે પોતાની સંસ્થાને બધી વિગતો જણાવી; તેનાં માર્ગદર્શન તળે અતિ ઉચ્ચ શુદ્ધિપ્રયોગ પણ કરવામાં આવે છે. ત્યારે ચોમેરથી એવું વાતાવરણ ધડવામાં આવે છે કે અન્યાયીને ક્યાંય નીકળવું મુશ્કેલ

થઈ જાય છે અને અંતે તે શરણે આવે છે. શુદ્ધિપ્રયોગ તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ કરવો, એનો નિર્ણય વ્યક્તિ નહિ લઈ શકે, સંસ્થા જ લઈ શકશે.

અંતની મીઠાશ

આમ હૃદયપૂર્વક અન્યાયી પોતાની ભૂલનો એકરાર કરે છે; ત્યારે અંતે શુદ્ધિપ્રયોગકારો સાથે તેનું મિલન થાય છે. તે વખતે ગોળ ધાણા પરસ્પરને ખવડાવીને મોં મીઠાં કરાય છે; અન્યાયની કડવાશ જતાં; ન્યાયની મીઠાશ આવે છે. આ વખતે ખાસ કરીને શુદ્ધિપ્રયોગકાર માટે વિશેષ તબક્કો આવે છે. તેણે જેના થકી સહન કર્યું છે તે વિરોધી માટે પણ તેના દિલમાં ડંખ રહેવો ન જોઈએ.

શુદ્ધિપ્રયોગ એક એવા પ્રકારની જાગૃતિ પેદા કરે છે કે અનિષ્ટો તેનાથી દુર ભાગે છે. સાથે જ એમાં કોઈપણ પ્રકારની હિંસા ન હોઈને તે સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રચાર કરવામાં મદદરૂપ હોઈ તેને મુખ્ય સાધન તરીકે લેવામાં આવેલ છે.



ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “લોકો તાત્કાલિક પરિણામ તરફ જુએ છે. તેના લીધે કામ કાર્ય રહી જાય છે. એક બાજુ ચોરીના ગુનેગારને શારીરિક સજા થાય અને માલ પાછો મળે તેનું પદ્ધતિ જુઓ અને બીજી બાજુ ચોરીનો ગુનેગાર સમાજ આગળ એકરાર કરે અને સુધરે તેમજ માલ પાછો મળે અને ન પણ મળે; છતાં ચોરીના ગુન્હાઓ બીજે રસ્તે જ ધટવાના. હૃદય-પલટાના પ્રસંગો ભલે ઓછા જોવા મળે; પણ સામાજિક અનિષ્ટો આગળ વધતાં અટકે છે. શુદ્ધિપ્રયોગ જે પાત્ર કે જૂથ સામે થયો હોય તે કદાચ તરત ન કબુલે તો યે તેનું હૈયું ડંખે છે એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા પણ તૂટે છે; અને તે સુધરે છે. આજે એક તરફ ધર્મક્રિયા કરે અને બીજી તરફ લોકોને

છેતરવાની વૃત્તિ ચાલે છે. આ બધું અનિષ્ટ શુદ્ધિપ્રયોગ વ્યાપક થતાં અટકશે અને પરિણામે દાંડતત્ત્વોમાંથી પણ જેસલ-તોરલ જેવાં આગળ વધશે.

શુદ્ધિપ્રયોગ કાં તો વ્યક્તિને નિર્મળ બનાવે છે; કાં તો એવું વાતાવરણ બાંધે છે જેથી તેણે સુધરવું પડે છે. નહીંતર તે કાયમ માટે પ્રજ્વળતા હૃદયમાંથી પોતાનું સ્થાન ગુમાવે છે. મને જાત અનુભવ છે કે ઉપવાસમાં બેસનાર જાતે પણ શુદ્ધ થાય છે અને આખા સમાજમાં શુદ્ધિમય વાતાવરણ વ્યાપી જાય છે. અનુબંધ, જાગૃતિ અને સુસંસ્થાના સંચાલન દ્વારા આ પ્રયોગ થાય તો આ વિજ્ઞાનયુગમાં કદિ ન થયેલી સિદ્ધિ થતી જણાશે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ સામુદાયિક યજ્ઞથી, સામુદાયિક તપ સુધી પહોંચેલી આ પ્રક્રિયા ગાંધીયુગના સત્યાગ્રહનો વિકાસ છે. છતાં આમાં સંસ્થાતત્ત્વ અને શ્રદ્ધાતત્ત્વની મહત્તા છે. એટલે થોડોક નવો પ્રયોગ હોખને, જરા ધીરજ રાખવી પડશે. બાકી ડંખ, ભય, વેર, બદલો સિવાયનું; બૂલ કરનારના હૈયાને ઊંડું સળવળાવનારું આ સાધન અજોડ છે; એમાં નરાઈ નથી.

આજના વ્યક્તિગત કે સમાજગત ગુનામાં આડકતરી રીતે સૌ જવાબદાર છે. એવી જાગૃતિ અને તેને દૂર કરવા માટેની લાવના શુદ્ધિપ્રયોગમાં છે. તેથી શરૂઆતમાં કદાચ શ્રદ્ધા ન બેસે; પણ અનુભવ થતાં, એકવાર જામેલી શ્રદ્ધા પાછી નહીં ઉખડે.

એકવાર બે ગૂંડા જેવા માણસોએ એક ખેડૂતને માર માર્યો હતો. પણ જ્યાં હજારો ખેડૂતો એક સાથે સંગઠિત થઈ શુદ્ધિપ્રયોગનો વિચાર કરવા લાગ્યા કે ત્યાંજ બંને નમી ગયા. શુદ્ધ તત્ત્વોનું સંગઠન થાય તો અશુદ્ધ તત્ત્વો આપોઆપ લાગી જાય !

પ્ર. દંડીસ્વામી : “ આજે અનેક વિધ શુદ્ધિઓ કરવાની છે. શુદ્ધિપ્રયોગ તે માટે અસરકારક અહિંસક હથિયાર છે. અદારપુટી પારો કે હજારપુટી અપરખની ઉપમા એને નાની પડશે. તે ચૈતન્યને સ્પર્શતી બૌદ્ધ ધર્મની નિષ્ઠા અને ગાંધીજીની સમાજની મતિશીલતા આપનારી

વાસ્તવિક ચીજ છે. આ કામ સાધુ-સાધ્વી-સંન્યાસી પૈકી જે ક્રાંતિપ્રિય હશે તે વડે શરૂ થયું છે અને આગળ વધતું જશે-તેમાં સૌ ખેંચાવાનાજ ! મારા નમ્ર મતે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનું આ પાયાનું બળ છે. શાની થયા બાદ હિમાલય વાસ કે એકાંત સેવવાની વાતો બ્રામક છે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ન્યાયની જે દેવી ન્યાયમંદિરમાં છે તેનાં કરતાં વકીલોને કારણ જુદું જ દેખાય છે. કાયદાની રૂઢિ તથા કેંદ્રિત ન્યાય વગેરે અનેક દોષો છે. શુદ્ધિપ્રયોગ અદાલતને પણ યોગ્ય માર્ગ ચીંધનાર છે; જનજગૃતિ લાવનાર છે અને અનિષ્ટોને જનતા વડે જ અપ્રતિષ્ઠિત કરાવનાર છે. મારા મનમાં તે છતાં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જ્યાં દાંડ તરવોનું જોર હોય, વિરોધી રાજકીય પક્ષોનું જનતામાં વર્ચસ્વ હોય ત્યાં શુદ્ધિપ્રયોગ અસરકારક બનશે ખરો? જો કે એમ તો લાગેજ છે કે ભલે તત્કાળ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બન્ને રીતે તે સૌને પરિણામદાયક ન લાગે, છતાં સ્થાનિક જનતા અને સંસ્થાને સફળતા આપનાર બને તો અંતે બન્ને રીતે સૌને સંપૂર્ણ સફળતાદાયક બનેજ છે ! સાણંદનો દાખલો તાજો છે ! કદાચ તાત્કાલિક સૌને એની ધડ ન બેસે ત્યાં ધીરજ રાખવી એ જ ઉત્તમ છે.”

શ્રી. વનિતાબેન : “જેમ આસ્તિકોને શુદ્ધિપ્રયોગની અસર વહેલી કે મોડી થાય છે તેમ નાસ્તિકોને થાય છે ખરી?”

આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ઠીક એવી થઈ-તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો :—

“નૈતિક સામાજિક દબાણ આગળ નાસ્તિકને પણ નમવું પડે છે. કારણ કે નાસ્તિકની ધરતી તો સમાજ જ છે. કુંચેવને પણ હવે ઈશ્વરનું નામ પોતાના ધર્મંડની આગળ એ રીતે મૂકવું પડે છે કે ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો હું આમ કરીશ. આથી વિશેષ પ્રમાણ આ યુગમાં બીજું કયું હોઈ શકે ! અલબત્ત નાસ્તિક વ્યક્તિ જે સમાજની ધરતીથી અલગ હશે તેને અસર નહીં થાય, એમ કદાચ બને, પણ તેવી વ્યક્તિથી ખાસ હાની થતી નથી.

(૨૭-૧૦-૬૧)



શાંતિસેનાનો પાયો અને યોગ્યતા

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોમાં આજે શાંતિ સેનાનો મુદ્દો વિચારવાનો છે. એક સેના એવી હોય છે જે યુધ્ધ કરે છે ત્યારે શાંતિ સેના વિશ્વમાં તોફાનો થાય ત્યાં શાંતિ રાખવાનું કામ કરે છે અને કરશે. એટલે જ તેને અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગો માટે એક ઉત્તમ સાધન માન્યું છે.

શાંતિ અને સેના એ બે શબ્દો મળીને શાંતિ-સેના થાય છે. પણ બન્ને શબ્દોના મેળ બેસે છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ગાંધીજીની સામે કોઈએ આ પ્રશ્ન મૂક્યો હતો. ત્યારે ગાંધીજીએ એ મતલબનો જવાબ આપ્યો હતો કે “આપણે પ્રતિકારનો સ્વીકાર કર્યો છે તો હિંસક પ્રતિકારની જેમ અહિંસક પ્રતિકારમાં પણ એવો જ શબ્દ જોઈએ જે અસર કરી શકે!”

શબ્દોની પોતાની અસર છે. ધણા જોશ પ્રેરે, ધણા હતોત્સાહ કરે. તેથી જ મંત્રોમાં શબ્દો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જે વાતાવરણમાં અસર પેદા કરે છે. “સેના” શબ્દ સાથે લશ્કરી માણુ-સોનું માનસ-રીતભાત વગેરે આવે છે એટલે સહેજે ધૂણા થાય છે. ત્યારે તેની સાથે શાંતિ શબ્દ જોડાતાં તે વિશિષ્ટ આકર્ષણ જમાવી; તેનો વિશિષ્ટ અર્થ લોકમાન્ય થઈ જવામાં વાર નહીં લાગે. એ અંગે એના કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

શાંતિસેનાનો પાયો

હવે શાંતિસેનાનો પાયો શું છે તે તપાસીએ. આ દેશમાં અમૂક લોકબળો એવાં છે કે જે તે હિંસાથી અહિંસા તરફ વળશે તો દેશને નુકશાન થશે. આવાં બળોમાં, શીખ, મુસલમાન, અને પછાતવર્ગો મુખ્યત્વે હોય છે. એટલે ગાંધીજીએ શીખોને હિંસાના પ્રતીક તરીકે કટારને નહીં, પણ અહિંસાના પ્રતીક તરીકે કોઈપણ વસ્તુ રાખવા

જણાવ્યું હતું. પછાત વર્ગને હરિજન નામ આપ્યું. તેમને અહિંસક અને સંસ્કારી જનમળ્યા. મુસલમાનો પ્રત્યે હિંદુઓને ઉદાર રહેવાનું જણાવ્યું અને મુસલમાનોને ન્યાય મળે તેની જાતે કાળજી સેવતા.

ગાંધીજીએ શાંતિસેનાના પાયા માટે, મૂળભૂત હિંસા ક્યાં છે તે તપાસી લીધું અને તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે શીખોને કોઈ અલ્પસંખ્યક કહીને દબાવે તો તે તરત હુમલો કરવા તૈયાર થઈ જાય. એવી જ રીતે મુસલમાનોને નાની તક મળે તો તેઓ હુલ્લડ કરી મૂકે છે. પછાતવર્ગના લોકો પણ દાંડે-બળીને બદલો લેવા તૈયાર થાય; આ બધું સ્વાભાવિક છે.

આવાં બળોને શાંતિસેના વડે અહિંસા તરફ વાળીએ તો કેટલું મોટું કામ થઈ શકે? નહીંતર સંઘર્ષ વધુ થાય અને તેવા સંઘર્ષને ઉત્તેજન આપવા કોમવાદી કે સામ્યવાદી પક્ષો તો પહેલ કરતાં જ હોય છે. સામ્યવાદીઓ તો એ લઈને બેઠા છે કે મજૂરો અને શ્રમિકોમાં અસંતોષ ઊભો કરી તેને મૂડીવાદી પરિવર્તો સાથે લડાઈ કરાવવી તેમજ પોતે દૂર રહીને તમાશો જોયા કરવો. આવી હિંસાના મૂળિયાં ઉખેડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાંતિસેનાનો પાયો મંડાય કઈ રીતે?

કદાચ એકવખત લાગશે કે ઉપરથી શાંતિ થઈ ગઈ છે; પણ હિંસાના મૂળિયાંનો નાશ કર્યા વગર; તેની અસર સ્થાયી રહી શકશે નહીં. ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમોનો સમન્વય કર્યો હતો. સર્વ ધર્મ સમન્વયની દૃષ્ટિએ તો ખરું જ, પણ તેમણે બાળાની-હિંદી-ઉર્દૂ ભાષાની એકતાની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનીનો પ્રયોગ પણ કર્યો હતો. તે વખતે અન્ય ધર્મગુરુઓ એત્યા નહીં.

હવે એ કામ શાંતિસેનામાં માનનારા આપણા જેવા લોકોએ કરવાનું છે; પક્ષમુક્તતાની વાતો કરીને ખોટા પક્ષોને પણ આડકતરી રીતે ટેકા ન મળી જાય એ ખાસ જોવાનું છે. જે પક્ષો હિંસામાં માને છે; એવા લોકો શાંતિસેનામાં આવે તો તેઓ દ્વારા થતી હિંસા વખતે

અહિંસક પ્રતિકાર શક્તિ કામ નહીં આવે. હુલ્લડ અને તોફાની તત્વોને વખોડવા જોઈએ; નહીંતર શાંતિ-સેના પાયા વગરની થશે.

પછાતવર્ગોને પણ એ દૃષ્ટિએ સારા માર્ગે વાળવાની જરૂર છે કેવળ વિચારો આપવાથી એ કામ નહીં થાય; પણ સાથે ધડતર જરૂરી છે, નહીંતર એ લોકો તોફાની, હિંસાવાદી, સામ્યવાદી, કે કોમવાદી તત્વોના હાથમાં રમી જશે. શાંતિની વાતોથી શાંતિ આવતી નથી, પણ તે માટે સર્વપ્રથમ અહિંસા વડે જાત ધડતર અને પછી લોકધડતર કરવાથી જ થશે. તેથી જ સર્વ સામાન્ય લોકોમાં હિંસાના બદલે અહિંસા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ખેસશે અને આમ જનતા તેમાં રસ લેતી થશે.

શાંતિ સૈનિકની યોગ્યતા :

આટલો વિચાર કર્યા પછી હવે શાંતિસૈનિકની યોગ્યતા વિષે વિચારીએ ‘શાંતિસેના’ શબ્દમાં સૈનિક-સંગઠન આવી જ જાય છે. શિસ્તબદ્ધ અને સંસ્થાબદ્ધ એ શાંતિસૈનિક હોવો જોઈએ. તેના સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ હોવો જોઈએ. તે ધડાયેલી સંસ્થામાં ધડતર પામીને આવેલો હોવો જોઈએ !

વગર ધડાયેલા ગમે તે પક્ષના લોકોને શાંતિસેનામાં દાખલ કરવાથી અને પાછળથી ધડતર થઈ જશે, એમ વાત કરવાથી, યોગ્ય સેના નહીં બને. કદાચ એવો સૈનિક કવાચત કરશે, શિસ્ત પાળશે, પણ મોઢો આવતાં કેટલો ટકી શકશે તે એક શંકા છે. તેના બદલે ગ્રામસંગઠન, લવાદી પ્રયોગ, શુદ્ધિપ્રયોગ વગેરેમાં એ ધડાતો ધડાતો આવશે તો, આવા ધડાયેલા શાંતિસૈનિકો ભલે સંખ્યામાં ઓછાં હશે પણ ટકી શકશે તેમજ અહિંસામાં માનનારા ધણા બીજાનું ધડતર કરી શકશે.

શાંતિના પ્રયોગો :

દેશ અને દુનિયાના પ્રવાહો જેતાં મને લાગે છે કે શાંતિ માટે ત્યાગ-બલિદાન કરનારા લોકો કેવળ ભારતમાં જ નહીં, પણ અન્ય

દેશોમાંયે પાકયા છે. પણ, આ બધા પ્રયોગો વ્યક્તિગત થયા છે હવે તેને સંગઠિત બળ રૂપે કરવાની જરૂર છે.

વેર વિખેર જે બળો આ દિશામાં પડ્યાં છે; તેનું સર્વપ્રથમ સંકલન કરી રીતે થાય તે અંગે હવે પછી (આવતે અઠવાડીયે) વિચારશું. પછી એ સંગઠિત બળનો પ્રવાહ આગળ ધપાવશું તો અદ્ભૂત કાર્ય થઈ શકશે. શાંતિસેનાના સંદર્ભમાં જે વ્યક્તિગત પ્રયોગો દેશવિદેશમાં થયા છે, તે અંગે થોડુંક જોઈ જઈએ; જેથી ખરા શાંતિ-સૈનિકનો ખ્યાલ આવી જાય.

યુક્ટેંગનું અસરકારક બલિદાન :

આજનું જે રાષ્ટ્રવાદી ચીન છે, તેને આધીન ફાર્મોસા દ્વીપ હતું. ચીનના શાહંશાહે ત્યાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે ત્યાંના એક આદિવાસી ‘યુક્ટેંગ’ની નીમણૂક કરી હતી. યુક્ટેંગે ત્યાંના આદિવાસીઓના કલ્યાણ અને શુભનિષ્ઠા દ્વારા તેમનું હૃદય જીતી લીધું હતું. તેણે આદિવાસી પ્રજાને જે હિંસક અને કુર હતી, સન્માર્ગે અને સંસ્કૃતિને માર્ગે વાળવા માટે માથાવટ પ્રયત્નો કર્યા. આ આદિવાસીઓમાં એક જંગલી અને કુર પ્રથા હતી, જીવિત માણસોનો શિકાર કરીને તેમના માથાં દેવતાઓને બલિ ચઢાવવામાં આવતાં. યુક્ટેંગે આદિવાસીઓને સમજાવીને આ કુપ્રથા બંધ કરાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેમાં તે સફળ ન થયો.

એક વખત આ આદિવાસીઓએ એકી સાથે ૪૦ જીવિત માણસોનો શિકાર કરી નાખ્યો. આ જોઈને યુક્ટેંગનું હૈયું ધ્રુજી ઊઠ્યું. એણે તરત આદિવાસીઓને બોલાવીને નત્ર સ્વરે કહ્યું—“ જો તમે દર વરસે એક માથું દેવીને ચઢાવશો તો એટલા બધાં માથાં તમારે માટે ૪૦ વરસ સુધી ચાલશે. ત્યાં સુધી તમારે એકેય માણસનો નવો શિકાર નહિ કરવો. યુક્ટેંગ પ્રત્યે આદિવાસીઓએ આદર અને પ્રેમથી, પ્રેરણાને તેની વાત કબૂલી. યુક્ટેંગે વિચાર્યું ૪૦ વરસ જેટલા લાંબા માળામાં આ લોકો આ બધું હિંસા કરવાનું ભૂલી જશે. પણ થયું એનાથી ઉલટું જ.

ચાલીસ વરસના અંતે પણ તે લોકો દેવીને એક માણસનું માથું ચઢાવવા માટે યુદ્ધેંગ પાસે સલાહ લેવા આવ્યા; ત્યારે યુદ્ધેંગે તેમને ધણું સમજાવ્યું કે હવે આ કુપ્રથાને બંધ કરો, કાઢી નાખો. પણ યુદ્ધેંગની વાત તે લોકોએ નહિ માની. બહુ વિચારને અંતે તેણે એક રસ્તો કાઢ્યો કે ‘જો તમારે માણસનું માથું જ ચઢાવવું હોય તો અમૂક ડેકાણે લાલ કપડાં પહેરેલા માણસને જુઓ તેનું જ માથું કાપજો, બીજાનું કાપતા નહિ” તેમણે કબૂલ્યું,

યુદ્ધેંગ હવે સમજી ગયો કે માત્ર ઉપદેશોથી એ લોકો માનવાના નથી, બલિદાન આપવું જ પડશે. તે પોતે લાલ કપડાં પહેરીને આદિવાસીઓને બતાવેલ ડેકાણે ઊભો રહ્યો. તેણે પોતાનો ચેહરો બદલી નાખ્યો, એટલે ઓળખતો ન હતો. આદિવાસીઓએ તેનું માથું કાપી નાખ્યું. દેવીને ચઢાવ્યું તે વખતે તેમનો ચેહરો ઓળખીતો લાગ્યો. હવે શું થાય ! અરર ! આતો યુદ્ધેંગ !! ગજબ થઈ ગયો.

યુદ્ધેંગના બલિદાનની ધારી અસર થઈ. ત્યાર પછી આ આદિવાસીઓએ નરબલિ પ્રથા બંધ કરી દીધી.

સ્વીટ્ઝરલેંડનો જોન બુદરોજ :

ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓમાં પણ અહિંસક શાંતિવાદીઓના ધણા દાખલા મળે છે. સ્વીટ્ઝરલેંડના જોન બુદરોજનો દાખલો બહુ જ પ્રેરણાદાયક છે. તે ત્યાં લશ્કરી તાલીમ આપનાર એક હોદ્દેદાર હતો. તે લશ્કરને તાલીમ આપતો. તેના હાથે તાલીમ પામેલાને પહેલું સ્થાન મળતું.

તેના ખ્રિસ્તમાં એક નાની બાયબલની ચોપડી હમેશા રહેતી. જ્યારે તે પ્રાર્થના કરતો ત્યારે બાયબલ ઉઘાડી ને થોડુંક વાંચતો. એકવાર બાયબલ વાંચતાં-વાંચતાં તે મંથનમાં પડી ગયો કે “તારા ડાબા ગાલ ઉપર તમારો મારે તો જમણો ધરજો” જિસસના આ વાક્ય સાથે યુદ્ધની તાલીમનો મેળ પડતો નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે પણ માનવસંહારનો મેળ ખાતો નથી. તો શું મારે હવે આ લડાઈની તાલીમ આપવાની નોકરી છોડી દેવી જોઈએ.

આમ મન સાથે નોકરી છોડવાનું નક્કી કરી તે એક દિવસની રજા લઈને પોતાને ઘેર જાય છે. પોતાની પત્ની આગળ આ વાત કરે છે. તે પણ જોનના વિચાર સાથે સહમત થઈ અને આ વિચાર ને કાર્યાન્વિત કરવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું. જોને નોકરી કરી લીધું કે આ નોકરી છોડતાં જે કંઈ આફતો કે કષ્ટો આવશે તે ખુશીથી સહીશ.

તે ધરથી સીધો પોતાના કમ્પાઉંગ ઓફિસર પાસે જઈ પહોંચ્યા અને પોતાનો ફાળ પોશ્યક અને રાઈફલ તેમની આગળ મૂકીને વિનંતિ કરી. “સાહેબ, હવે મારાથી આ નોકરી નહિ થાય. મેં જિસસનો અવાજ સાંભળ્યો છે. અત્યાર સુધી તો મેં લડાઈની તાલીમ આપી, હવે હું ઈશુના પ્રેમ અને અહિંસાની તાલીમ આપવા માગું છું.”

તેના ઓફિસરે તેને ધણું સમજાવ્યું અને કહ્યું કે “જો તું અધવચ્ચેથી નોકરી છોડીશ તો તને હમણાં જ પકડીને જેલખાનામાં લઈ જવામાં આવશે અને તારા ઉપર કાયદેસર કેસ ચાલશે અને તને સજા થશે. એટલે આ ગાંડગણુ છોડી દે. ઘરડે ઘડપણુ કાણુ તને પાળશે.” તેના ઓફિસરે વિચાર્યું કે હમણાં લડાઈનો કેઈ પ્રસંગ નથી, છતાં આટલો મોટો હોદ્દો છોડીને જાય છે, તેથી એનું મગજ ચસકી ગયું લાગે છે. તેણે જોનને ગાંડાની હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવ્યો. પણ ત્યાં જોન જેવા બાહોશને કાણુ રાખે! છેવટે તેના ઉપર કેસ ચાલ્યો. મેજર ઓર્નલ્ડ સેરીસોલ નામના સરકારી વકીલે તેના ગુના પ્રમાણે થોડાક માસની સજા આપી. જોન બુદ્ધેજ પોતાના વિચારોમાં ખૂબજ મક્કમ રહ્યો. તેણે ગુનો પણ કબૂલ્યો અને લોકો આગળ પોતાની અન્તર્યાયા કહી સંભળાવી. હવે તો એક પછી એક ફાળ તાલીમવાળા જોન બુદ્ધેજનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. લોકો ઉપર તેના ત્યાગની જખ્ખર અસર થઈ. તેના આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિદળમાં ધણા લોકો ભળી ગયા.

ફિનલેન્ડની મટિલ્ડારીડ :

એવી જ અહિંસાની સાધિકા ફિનલેન્ડની મટિલ્ડારીડ નામની બાઈ થઈ. તે ત્યાંના ગવર્નરની પુત્રી હતી, બહુ જ રૂપાળી અને કામળ

સ્વભાવની, નાનપણથી જ તેની જિંદગી કૂર કેદીઓમાં વીતી હતી. તે વખતે ફિનલેન્ડમાં જેલોની હાલત બહુ વિચિત્ર હતી. પહેરેગીરો પણ કૂર અને અત્યાચારી હતા જેને 'પરિણામે કેદીઓ પણ કૂર બની જતા. તેઓ આપસમાં લડતા, એકબીજાને મારતા અને લાગ મળતાં પહેરેગીરો ઉપર પણ જુલમ કરતા. એથી શાંતિ સ્થાપવી મુશ્કેલ થઈ જતી.

એ બાઈને પ્રેરણા થઈ કે હું મારું જીવન આવા કૂર ગુનેહગાર લોકોની વચ્ચે માળું અને એમના સુતેલા ભગવાનને જમાડું! પહેલાં તો તેને રાજ્યાધિકારીઓએ તથા માવતરેએ ઇજાજત ન આપી. પણ બ્યારે તેમણે જોયું કે આ બાઈ બહુ પ્રેમાળ છે અને પોતાના વાતસલ્યથી આ લોકોને સુધારી શકે છે. લોકોએ પહેલાં તો તેને ગાંડી કહી. પણ તેણે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. શરૂઆતમાં તો કેદીઓ પણ તેની મજાક કરતા, પણ તે બહુ જ કાળજીથી, નિર્ભીત થઈને પૂરી સહાનુભૂતિથી બચંકરમાં બચંકર કેદીની વીતક કથા સાંભળતી; તેના ગુન્હાના કારણો ઉપર વિચારતી, જેલના ઓફિસરો અન્યાય-અત્યાચાર કરતા તો તેમને પણ પ્રેમથી સમજાવતી. આજ તેણીએ બધાનાં હૃદય જીતી લીધાં. અને કેદીઓ તથા ઓફિસરો પણ એની વાત માનતા. કેદીઓ સુધાર્યા, જેલો સુધરી. મટિલ્ડારીડે અહિંસાનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ બતાવી આપ્યો કે જેલથી મુક્ત થયા પછી પણ મટિલ્ડારીની સાથે ઘણા કેદીઓ સેવાના કાર્યમાં શાંત અને અહિંસક બનીને લાગી ગયા. કેટલાક નાગરિક જીવન વિતાવવા લાગ્યા. મટિલ્ડારીએ 'આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી વર્ધક સંઘ' સ્થાપ્યો; તેમાં ઘણા લોકો શાંતિ સ્થાપવા અને સેવા આપવા તૈયાર થયા.

ઇજ્ઞાંડની ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ :

એવી જ રીતે 'હાથ બત્તી સાથેની દેવી' નામે મશ્હૂર થયેલી ઇજ્ઞાંડની ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલનો દાખલો પણ શાંતિ માટે અદ્ભૂત છે. તેણે માંદા-ધાયણ વગેરેની સેવાસુશ્રુષા માટે જીવન આપી દીધું અને

આજના Red-Cross ના કાર્યનો પાયો નાખ્યો. લડાઈ સૈનિકોના જીવનમાં જે કઠોરતા આણે છે તેને આ સેવા-ચાકરી વડે વિનમ્રતામાં ફેરવી નાંખી, તેને અનુસરીને ધણી સારા ધરની સ્ત્રીઓ એ સેવા-સંઘમાં દાખલ થવા લાગી.

બૌદ્ધ સાધ્વી રૂકમાવતી

વ્યક્તિગત પ્રયત્નોમાં બૌદ્ધ સાધ્વી રૂકમાવતીનો દાખલો પ્રેરક છે. તે વખતે એક મોટો દુકાળ પડ્યો. લોકો પાસે કાંઈ ખાવાનું ન રહ્યું. તેમાં એક બાઈની સ્થિતિ એટલી કપરી આવી ગઈ કે તે પોતાના બાળકને મારીને ખાવાની તૈયારી કરતી હતી. ત્યાંથી સાધ્વી રૂકમાવતીને પસાર થવાનું થયું. તેણે બાઈને સમજાવી ! પણ બાઈ ન માની એટલે તેણે એ બાળક લઈ લીધું અને પેલી બાઈને પોતાનું સ્તન કાપીને આપી દીધું.

આવા નમૂના દરેક ધર્મમાં છે. માત્ર તેનું સંકલન થવું જરૂરી છે.

રાણાપ્રતાપનો પુરોહિત :

રાણાપ્રતાપ અને શક્તિસિંહ બન્ને લાઈઓ જ્યારે વાદે ચઢી ગયા હતા અને તલવાર કાઢીને એક બીજાનું માથું ઊડાવવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યારે તેમનો પુરોહિત વચ્ચે આવી ને સમજાવે છે. જ્યારે તેઓ સમજતા નથી-ત્યારે પુરોહિત પોતાના હાથે જ બન્નેની વચ્ચે છરી પોતાના પેટમાં હુલાવીને પોતાનું અલિદાન આપી દે છે. આની બન્ને ઉપર તરત અસર થઈ. અને બન્ને બાઇઓ લડવાનું બૂલી પસ્તાવો કરવા લાગ્યા અને પ્રેમથી રહેવા લાગ્યા.

ગુરુ ગોવિંદના બે પુત્રો :

ગુરુ ગોવિંદસિંહ પાસે બે વાત મૂકવામાં આવી કે “ કાંતો આખી શીખ કોમ ઉપર અત્યાચાર થશે-નહીંતર તમારા બે દીકરાને સોંપો ! અમે તેમને અમારા બનાવશું ! ”

ગુરુ ગોવિંદસિંહે આખી કામના રક્ષણ માટે બે છોકરાઓ સોંપ્યા. બાદશાહે તેમને મુસલમાન થવાનું કહ્યું પણ તેઓ ન માન્યા. એટલે બંનેને જીવતા દિવાલમાં ચણી દેવાનો આદેશ આપ્યો. નાનોભાઈ પહેલો ચણાયો એટલે મોટાભાઈની આંખમાં આંસુ આવ્યા. તેની પાલક માએ કહ્યું “બેટા! બલિદાનમાં રડવું શું?”

મોટાએ કહ્યું: “મરવામાં નાનોભાઈ પહેલો થઈ ગયો તેનું મને રડવું આવે છે.”

બંને બાળકોની બલિદાનની ભાવનાનો જીવંત નમૂનો જોઈને ત્યારબાદ કોઈ બાદશાહે શીખો ઉપર જુલમ ગુજારવાની હિંમત ન કરી અને શાંતિ સ્થપાઈ. આમ શાંતિ માટે પ્રાણહતિ આપવી પડે તો હસતે મોંએ આપવી પડે છે.

બટ્રેંડ રસેલ અને શાંતિની વાતો :

આમ દેશ-વિદેશોમાં ઘણાં વ્યક્તિગત આંદોલનો થયાં છે. બટ્રેંડ રસેલ જેવાએ તાજેતરમાં “અણુબોમ બંધ કરવાની” શાંતિવાદી ઝૂંબેશ ઉપાડી હતી પણ એમાં સંસ્થાનો અનુબંધ નથી. વ્યક્તિઓ ઘણી બળી છે; ઘણી સહીઓ થઈ છે પણ વ્યક્તિઓના સરવાળાથી કંઈ સક્રિય થતું નથી; ધડતર પામેલી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાય તો જ શાંતિનું આંદોલન જગાડી શકે, વગર ધડાયેલા લોકો કે તેમની શાંતિસેના તૈયાર કરવાથી કોઈ પણ કાર્ય સરતું નથી.

જનતા સાથે શાંતિ-સેનાનું સંકલન :

આના સંદર્ભમાં મને એક વાત યાદ આવે છે. મારું ચોમાસું ઘોળકા હતું અને સન ૧૯૫૬ માં મહાગુજરાતવાદીઓના તોફાન વખતે મોરારજીભાઈ ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા. ત્યારે મને થયું કે સર્વપ્રથમ મારી ઉપવાસ કરવાની ફરજ છે! તે છતાં પણ ગુજરાત પ્રાંતિક કેંગ્રેસ સમિતિની કોઈ વ્યક્તિએ ઉપવાસ કરવાની જરૂર હતી! તેના બદલે એક કેંગ્રેસી અને સરકારી હોદ્દદાર (મુંબઈના મુખ્ય પ્રધાન) રૂપે

મોરારજીભાઈ ઉપવાસ કરે તે જરૂર મંથન જગાડનારું હતું. પ્રશ્ન એ હતો કે તેના બદલે ખીજ કોઈ વ્યક્તિ ઉપવાસ કરત તો અસર થાત ખરી !

મારું માનવું છે કે ન થાત. કોઈપણ વ્યક્તિનો અનુબંધ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ હોમવાવાળા લોકો સાથે હોવો જોઈએ. મોરારજીભાઈનો એ રીતે કોંગ્રેસ, ગુજરાત અને હિંદ સાથે સંબંધ હતો એટલે તે પ્રશ્નનો નીકાલ આણવા બધા અગ્રણીઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને પ્રશ્ન જલદી ઉકેલાઈ ગયો.

એટલે શાંતિસેના માટે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આમ જનતાની સાથે તેનું સંકલન કઈ રીતે કરવામાં આવે ?

એ માટે બધા પાસે બધી રીતે અપેક્ષા કરવામાં આવે પણ તે અપેક્ષા ત્યારે જ ફળે જ્યારે પહેલ પોતાનાથી થાય. સર્વ પ્રથમ તો શાંતિસૈનિકામાં બે વાતો હોવી ધણી જરૂરી છે :—

(૧) વિશ્વપ્રેમ યુગ્મકત્વ

(૨) સર્વતોમુખી પ્રતિભા !

—આ બે ગુણો તપ-ત્યાગ અને બલિદાનથી જ આવી શકે અને એ ગુણો જ અનુબંધ રખાવે. ઘણા લોકોની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડવાની તો તૈયારી હોય પણ આક્ષેપ કે અપમાન તેમનાથી સહન થતાં નથી. તેમના માટે મીરાંબાઈનું આ પદ પ્રેરણાદાયક થશે :—

મેં તો ઝેર પીધાં છે જાણી જાણી
રાણાજી, મેં તો ઝેર પીધાં છે જાણી... !
તારા હિરલાં માણુકને રાણા ! શું રે કરું !
શું રે કરું ! વિષ પીધે ના રે મરું !
મેં તો ઝેર પીધાં છે, જાણી જાણી. રાણાજી... !

—ચારે બાજુ ફૂલ તો વરસે; પણ જ્યારે આક્ષેપો થાય, અપમાનો થાય ત્યારે એ તો કાર્યકર ઉપર થવાનું જ છે એમ જાણીને તેને હસીહસીને વધાવી લેતાં આવડવું જોઈએ. ચારેબાજુ અંધકાર છવાયો

હોય ત્યાં અવ્યક્તબળ હિપર અધ્યા રાખવાથી જ આશાનું કિરણ ફૂટે છે. કોઈને કોઈ સ્ફુટણા દ્વારા સાક્ષાત્કાર થાય જ છે!

આજે કુશ્વેવે, ૫૦ મેગાટનનો બોમ બનાવીને અખતરો કરાવ્યો છે! તે લોકોને ડરાવવા માટે કે હિંસક શક્તિમાં અમે કેટલા આગળ છીએ? પણ, આ પ્રકારનો ગર્વ શું કામનો? ગોડસેએ ગાંધીજીને મારીને ગર્વ અનુભવ્યો તેથી શું થયું? ગાંધીજી તો અણુનમ રહ્યા! એક ગાંધીજી ગયા તો શું થયું તેઓ અહિંસાનો વારસો આખા જગતને આપી ગયા. પરિણામે શસ્ત્રો ડૂબાડવાથી લઈને મહારાષ્ટ્રોની શિખર મંત્રણા, અને અણુવિકસિત રાષ્ટ્રોના વિકાસથી લઈને રાષ્ટ્રોના શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની વાતો કરતું જગત થઈ ગયું છે.

આમજનતાની શાંતિ સેનામાં સહાયતા!

આ અંગે અઝાઉ ચર્ચા થઈ ચૂકી છે કે જનસંગઠનોનું ધડતર એ દિશામાં થશે તો તેમાંથી શાંતિ સહાયકો મળ્યા વગર નહીં રહે! અમદાવાદમાં ૧૯૫૬ માં મહાગુજરાતવાદીઓનું તોફાન ચાલતું હતું ત્યારે પરિસ્થિતિ એવી વિકટ હતી કે કોઈ સાધુ, લોકસેવક કે કોંગ્રેસી બહાર નીકળી આ તોફાનીઓને કહી શકતું નહીં. મોરારજીભાઈએ તો ઉપવાસ કરી પોતાની ફરજ બજાવી હતી. પણ લોકોમાં નિર્ભયતાનો સંચાર કોઈ કરવા તૈયાર ન હતું. તે વખતે બાલનળકાંઠામાંથી ખેડૂતો અને ગોપાલકોની ટુકડીઓએ આવીને નિર્ભયતાનો સંચાર કર્યો. લોકોમાં નૈતિક જગૃતિ આણી અને તોફાનીઓને શાંતિનો પાઠ શીખવ્યો.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે શું એ ટુકડીઓને ધડતર મળ્યું હતું? ના, તેમને માત્ર બાલનળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ અને ખેડૂત-ગોપાલક મંડળ પ્રતિ શ્રદ્ધા હતી. પૈસા આપવાના હોય તો લોકો સહેલાઈથી આપી શકે; પણ અહીં પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા આપવાના હતા. ખેડૂત મંડળ જેટલું ગોપાલક મંડળનું ધડતર પણ થયું ન હતું. તે છતાં ગોપાલકો અને ખેડૂતો સહી ન શકાય તેવી ગાળો, આક્ષેપો અને પત્થરમારા વચ્ચે શાંત રહ્યા એ આશ્ચર્યજનક હતું.

એક ગોપાલકભાઈને તો નગ્ન કરીને પોળમાં તોફાનીઓ લઇ ગયા. ત્યાં કહેવા લાગ્યા કે “અમને લખી આપ કે અમને પૈસા આપીને ભાડેથી લાવવામાં આવ્યા છે!”

આ ગોપાલક ભાઈ તુંકારો પણ ન સહેનારા હતા; છતાં બધું સહું અને કહ્યું: “આમ ખોટું શી રીતે લખી આપું! અમે તો ભાડેથી નથી આવ્યા! દિલથી આવ્યા છીએ.”

તેમની હેરાનગતિ વધી તે વખતે પોળના એક ભાઈનામાં રામ જાગ્યા. તેમણે આવીને કહ્યું: “શું કામ નિર્દોષને હેરાન કરે છે!”

અ સાંભળતાં તોફાનીઓ ભાગી ગયા. ત્યારબાદ મને યાદ છે ત્યાં સુધી ૩૦ મીએ ૧૨-૧૩ શાંતિસૈનિકોની ઘડાયેલી ટુકડી ગયેલી! પણ તેની અગાઉના લોકો ઘડાયેલા ન હતા છતાં શાંત કંઈ રીતે રહી શક્યા? તેની પાછળ કયું બળ કામ કરી રહ્યું હતું? જેથી નિર્ભયતાથી તેઓ સૂત્રોચ્ચાર કરીને જઈ શક્યા. એ પ્રસંગનું મહત્વ તો ભવિષ્યના ઇતિહાસમાંજ અંકારો, આવું ઘડતર માત્ર ભાષાથી થતું નથી; વસ્તુથી પણ થતું નથી; પણ પ્રસંગો હોમવાના આવે ત્યારે ખુદ્દિથી સ્ફૂરવું જોઈએ. મીઠાની લડત વખતે જ્યારે ગાંધીજીએ હાકલ પાડી ત્યારે ગ્રામીણ લોકોમાં અપૂર્વ જુસ્સો આવી ગયો હતો! આવે પ્રસંગે જે લોકો નીકળી પડે છે તેઓ શાંતિસેનાને સહાયક થઈ શકે છે.

૧૯૪૬ માં અમદાવાદમાં જગન્નાથ મંદિર તરફથી સવારી નીકળી. તેમાં વ્યાયામ પટ્ટુ હતા. પણ મુસલમાનોએ હુલ્લડ ક્યું છે તે સાંભળતાં બધા ભાગી ગયા. તે છતાં ઇંદુબેન નિર્ભય થઈને મુસ્લિમોની દરગાહ પાસે ભાષણ કરતાં હતાં! એ અજબ જેવી વાત હતી! ત્યાં ન જવું છતાં વસંતરાવ વગેરે દોડી ગયા. તે વખતે દૂધાભાઈ હરિજનનાં ટાળાં ઉપર લોકો વટવાના હતા. આ લોકો વચમાં સ્પષ્ટ ગયા. અનૂની ટાળાંએ તેમને કરપીણ રીતે મારી નાખ્યા.

ભાષ વસંતરાવ, રજ્યઅલી કે મણેશશંકર વિદ્યાર્થીના આવાં બલિદાનો પાછળ સંકલના હોય; અને પ્રસંગ પડે શાંતિ લડત ચાલે તો ઘણા લોકો તૈયાર થઈને આવતા જાય. સવાલ માત્ર અનુબંધનો છે. અનુબંધ નહીં તો એકલી વ્યક્તિનું બલિદાન ત્યાંજ અટકી જશે !

જો એમ કરવા જઈએ કે જેમને હોમાષ જવાની ઇચ્છા છે તે અગાઉથી નામ લખાવે અમર અમૂક પ્રકારના લોકોમાંથી લેવાની ગણતરી હોય તો એ પ્રયોગ આમ જનતાનો નહીં બને. અમદાવાદનો પ્રસંગ એ સૂચવે છે કે પ્રસંગ આવે સામાન્ય લોકોમાં જગૃતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

પાલણપુરમાં પંચના ફેંસલાને ડોક્ટર માનીને પછી ફરી ગયો તે નિમિત્તે મારે તો પ્રાયશ્ચિત કરવુંજ જોઈએ. લોકોમાં જગૃતિ થઈ. એક ખેડૂતે તો ત્યાં સુધી કહ્યું : “ શાકભાજી માટે તો અમારી પાસે આવશો ને ? અમે મહારાજને આમ મરવા નહીં દઈએ ! ”

એટલે કે બલિદાનોની પ્રક્રિયા ચાલે ત્યારે તેની અસર જનતા ઉપર પડે ! તેમાંથી ઝનૂન અને જુવાળ (હિંસામય) ને બાદ કરવામાં આવે તો હિંસાહી જનતા વડે મોટું કામ થાય. આવી આમ જનતાને આવી યોગ્ય દોરવણી મળે તો સામાજિક ન્યાયો સચવાઈને રહે.

આ માટે અનુબંધની કડી સંધાઈ જાય તો ગામડાં અને શહેરોમાં દાંડતત્ત્વો ઉપર દયાણુના અને લાંચરૂશવત અટકાવવા માટેના અહિંસક પ્રયોગો સફળ થઈ શકશે. આ શાંતિસેના ધરઆંગણે તોફાનો, અન્યાયો રોકવામાં સફળ થશે અને વિશ્વમાં શોષણ, યુદ્ધ અને સંહારને રોકવામાં સક્રિય થઈ શકશે.

તે માટે વિશ્વના અહિંસક જળોતું સંકલન કરવું પડશે. તે કેવી રીતે ? તે અંગે હવે પછી વિચાર કરશું.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. ચંચળબેન : આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ગાંધીજીના હિંદુ-મુસ્લિમ—એકતાના પ્રયાસો પાયાના હતા. તેથી સ્વરાજ્ય બાદ તેમને નોઆખલી સાંભળ્યું. તેઓ હિંસાના ખોળામાં અભયને ખતાવી આપતા.

સવારે પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું તેમ સન ૧૯૪૬ માં ઇંદુમતીબેને હિંસક હથિયારોવાળાં ટોળાં વચ્ચે જઈને ભાષણ આપ્યું હતું. જે શૌર્ય છે તેને હિંસાના બદલે અહિંસાને માર્ગે વાપરવામાં આવે તો કેટલું બધું કામ થાય ! સુભાષ બે.એ. રાજપૂત કોમ વગેરે વ્યક્તિ અને સમૂહ કેટલું ભવ્ય કામ કરી શકે ! પૂ. ગુરુદેવ બલિદાનની વાતો ગાંધીજીના અનુસંધાનમાં કહી રહ્યા છે, તેથી આપણે સૌ ધડાઈ રહ્યાં છીએ. એટલે આ શિબિરનું પરિણામ ધણું સુંદર આવશે તેમાં શંકા નથી. ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ શાંતિસેનાની વિદ્વતાભરી વાતોથી શાંતિસેના નહીં આવે. એનો પાયો અને યોગ્યતા કાર્યક્રમોમાંથી અને તેયે આમ જનતામાંથી આવશે. આમટુકડીઓ તેમજ મહિલા ટુકડીઓ ઉપર અમદાવાદમાં જે બન્યું તેમાં એ બધાં ટકી રહ્યાં. તેની પાછળ પૂ. મહારાજશ્રી પ્રત્યેની અને લાલ નળકાંઠા પ્રયોગની સંસ્થાઓ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સિવાય મુખ્યબળ બીજું શું હતું ? એ પ્રસંગો ભવ્ય બની ગયા. જે ક્યાંયે નથી મળતું તે અનુબંધમાંથી મળે છે. ગાંધીજીને જે મુખ્યબળ મળ્યું હતું તે તો મુંગી જનતાની સમજસૂઝભરી શ્રદ્ધાથી જ મળ્યું હતું. ”

શ્રી. પૂંજીભાઈ : શાંતિસૈનિક મોટે ભાગે સાધુવર્ગમાંથી જ આવવા જોઈએ, કારણ કે, પાછળની એને ચિંતા ન હોય ! જે કે સાધુ જાતે જ શાંતિસૈનિક જ છે. પણ તેઓ આજે તેવા રહ્યા નથી. હવે તેમને બદલાવું પડશે.

ગામડાંઓમાંથી તેમને અનુસરનારા ધણા મળી રહેશે; કારણ કે ત્યાં જાત હોમીને પણ આગ ઓલવનારા ઓલવે છે. પણ તેની સાથે ઈચ્છનીય છે સતત-શાંતિ! આવી શાંતિ જ્ઞાનપૂર્વક હોમનારામાં જ આવશે! વ્યક્તિગત બલિદાનો રબબઅલી કે વસંતરાવ જેવાનાં થયાં છે, પણ સંસ્થાનો અનુબંધ નહીં હોવાથી તેની ધારી અસર પડતી નથી. પણ સાધુ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા હોઈને તે પ્રતિષ્ઠા હોમીને પણ અસરકારક પ્રભાવ પેદા કરી શકે છે. તે એક તરફ નિસર્ગનાં અવ્યક્તબળ ઉપર આધાર રાખશે અને બીજી તરફ સમાજ ઉપર. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ હું ઘડાયેલો નથી પણ મને અહિંસામાં વિશ્વાસ છે અને સમગ્રનું હિત થાય ત્યાં બલિદાન આપવા પણ તૈયાર છું. જેમ લાલનજાંઠા અને ગુજરાતમાં શાંતિસેનાનો પ્રયોગ કરવા માટે કાંતિપ્રિય સાધુઓ જોડાયા તેમ આખા દેશમાં અનુસંધાન થઈ જાય તો ઘણું સારું કામ થઈ શકે! આજે આટલા બધા જૈન સાધુઓ છે—વૈદિક સાધુઓ છે. શું મહાત્માજી જેવા ગૃહસ્થાશ્રમી સંત કરતાં તેમની જવાબદારી ઓછી છે? આજે તો હું “વડો”ની સાઠમારીમાં દુનિયામાં મજબૂત મડાગાંઠ ઊભી થઈ છે. તલવાર સામે ઢાલ જેટલી મજબૂત જોધએ તેમ ચોમેરની હિંસા સામે અહિંસા પણ એટલી જ મજબૂત જોધએ; તોજ વિશ્વભરમાં શાંતિ થાય. અત્યારે અહિંસા માટે પુષ્કળ તક છે.

શ્રી. મુંદરલાલ : “ જેમ સૈનિકોને સેનાપતિ ઉપર વિશ્વાસ હોય છે તેમ આપણને પણ જોધએ! શાંતિસેનાના સેનાપતિ પાસે પ્રેમનું જ મુખ્ય બળ હશે એટલે કશી હરકત નહીં આવે! હું એવો શાંતિ સૈનિક બનવા ઇચ્છું છું. ”

શ્રી. દુલેરાય માટલિયા : સેનામાં સાત વસ્તુઓ હોય તો તે સૈન્ય બને છે.— (૧) સેનાની (૨) શિસ્ત (૩) તાલીમ (૪) સંગઠન (૫) સંખ્યા (૬) જુસ્સો અને (૭) વ્યૂહ. શાંતિ-સેના માટે

પણ આ બાબતો એટલી જ જરૂરી છે. શાંતિસૈનિકની યોગ્યતા જાતને હોમવાની તૈયારી એટલે જ આપણે ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી, વસંતરાવ. રજબ વગેરેને યાદ કરીએ છીએ. બાપુ એટલા માટે જ ખડા સૈનિકોનું લિસ્ટ રાખતા. એ લોકોએ આદેશ મળતાં ચાલી નીકળવાનું હોય. અલખત પ્રાંતવાર, વિસ્તારવાર, સેનાપતિઓ પણ નીમતા !

શ્રી રીચર્ડ ગ્રેગે કહ્યું છે તેમ અહિંસક સૈનિકે તાલીમ લીધી હોવી જોઈએ. જે વ્રતબદ્ધ હશે તેજ ગમે ત્યાં અનિષ્ટોનો પ્રતિકાર કર્યા કરશે. ચર્ચિલે ધડિયાળનાં કાંટા બદલાવ્યા અને “V” for victory” એટલે કે “અમે વિજય માટે છીએ”—તેવાં સૂત્રો ચોમેર લખાવ્યાં. તે પ્રમાણે જુસ્સો ટકાવી રાખવા માટે કંઈક થવું જોઈએ. પોતાના ચોક્કસ વિસ્તાર સાથેના સંગઠન સાથે જોડાઈને કામ કરતા બધાના આશ્રયરૂપ થવાય; નોધારાંનો આધાર, સ્ત્રીઓ માટે અભયસ્થાન.

મારો અનુભવ છે કે આપણે જેમની ચિંતા કરીએ છીએ તેઓ આપણી વધારે ચિંતા કરતા હોય છે, મને માલપરાના લોકો એકલા ન જવા દેતા. “જે છે સૌનું, તેનાં સૌ છે.” લાલનકાંઠાનો આદેશ થયો તો મારી ચિત્તળની થોડી સંપર્કની સ્થિતિ પણ મદદે આવી !

એટલે વિનોબાજીએ સંગઠન ન કર્યું તો જુસ્સો લાંબો ન ટક્યો. અમૂક સમયે શાંતિ-સૈનિકોની પરેડ કરાવીએ તે ન ચાલે. રાજની ક્વાયત જોઈએ. એજ રીતે સૈનિકો નીચેથી ધડાયેલા હોવા જોઈએ. કેટલીકવાર શુદ્ધિપ્રયોગની જેમ નાના ઉપવાસની પ્રથમ કડીઓ લઈ, છેવટ આમરણાંત ઉપવાસની કડીઓ સુધી જવું પણ પડે. કેટલીકવાર પૂરમાં ન હોમાતાં બાજુ ઉપર બેસીનેયે હોમાવાનું આવે—આ બધો વિવેક રાખવો જોઈએ !”

શ્રી. બળવંતલાલ : “અમ અને હોમાવું” એ સિદ્ધાંતને લઈને ચાલતી સન. ૧૯૨૦ પછી ઊભી થયેલી એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. તેના નેતા બ્રિઝેસેરે સોલ છે. આપણે જ્યારે વિશ્વશાંતિ લગી અહિંસા દ્વારા પહોંચવું છે તો આવી સંસ્થાઓ તેમજ વિશ્વનાં શાંતિનાં પરિબળો સાથે આપણો અનુબંધ જોડવો જોઈએ !”

પૂ. નમિચુનિ : “શાંતિસેના સાથે શાંતિ સહાયક સેના પણ જોઈએ. શાંતિસૈનિકો કરતાં, સહાયક સૈનિકોની યોગ્યતા ઓછી હોય તો ચાલે ! એવી જ રીતે શાંતિરક્ષક દળનો પણ વિચાર જોડાય તો આખોયે, નીચેથી ઉપર લગીના ધડતરનો તાળો મળી રહે !”

પૂ. સંતબાલભાઈ ; “શુદ્ધિપ્રયોગમાંથી જેમ શાંતિ સહાયક સહેજે તૈયાર થાય છે તેમ નૈતિક જનસંગઠનો એ શાંતિરક્ષક દળની ગરજ સારે છે. અમદાવાદની ગ્રામ ટુકડીઓ, શુદ્ધિપ્રયોગો અને ચૂંટણીનાં તોફાનો વચ્ચે તેજ રીતે કાર્ય થયું હતું.”

(૩-૧૧-૬૧)



વિશ્વમાં અહિંસાનાં પરિબળોનું અનુસંધાન

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં શુદ્ધિપ્રયોગ, શાંતિ સેના અંગે અગાઉ વિચાર થઇ ચૂક્યો છે. પણ આ પ્રયોગોની અસર સમસ્ત વિશ્વસુધી પહોંચતી ન કરવામાં આવે તો તેની અસર અમૂક ક્ષેત્ર-પ્રાંત કે પ્રદેશ સુધી રહી જશે અને કાળાંતરે તેનું મૂળતત્ત્વ પણ માર્યું જશે. જગતમાં હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેનું સંઘર્ષ યુગયુગથી ચાલતું આવ્યું છે. અંતે તેને શાંતિ અને અહિંસાને ચરણે આવવું પડ્યું છે ! પણ તેમ કરવામાં અનેક યુદ્ધો-પ્રતિહિંસા વગેરેમાંથી જગતને યાતનાસહિત પસાર થવું રહ્યું. એટલે જ વિશ્વનાં અહિંસાના પરિબળો શોધીને તેનું અનુસંધાન કેવી રીતે કરી શકાય તે અંગે વિચારવાનું છે.

અહિંસા સાથે ખાન-પાનને ધણું સંબંધ છે. વિચાર સાથે તો છે પણ આચારમાં તેને ધણું ઓછા ઉતારે છે. એટલે અહિંસક ખાન-પાન કોનાં-કોનાં છે તેનો સર્વપ્રથમ વિચાર કરીએ :—

જૈનો અને અહિંસા :

અહિંસા સાથેનો ખોરાકનો વિચાર જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં કરવામાં આવ્યો છે. જૈનધર્મમાં આહારશુદ્ધિ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે અંગે અહિંસાનો ઝીણવટથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પણ પહેલાં મહારંભ અને મહાપરિગ્રહને પાપકારક અને નરકગતિમાં લઇ જનારા બતાવ્યા. પછી ખીજા બે તત્ત્વો ઉમેરાયાં— “કુણિમાહારેણું, પચેંદ્રિયવહેણું” માંસાહાર અને પચેંદ્રિયવધ. એક બાજુ ત્યાં ત્રિશ્વ વિશાળ જીવ અહિંસાને સાચવવાની ભૂમિકા છે અને એક તરફ જૈન શ્રાવક રાજા ન્યાય માટે ખૂનખાર જંગ લડે તેમાં ૧ કરોડ ૮૦ લાખ માણસો મરે. તે છતાં તેને સ્વર્ગગામી બતાવ્યો ત્યારે માંસાહાર કરનારને નરકગામી બતાવ્યો. આ વાતને ઊંડાણથી સમજવા જેવી છે ! એ તત્ત્વ ન સમજવાને કારણે આજે જૈનોમાં પણ

અહિંસા-પાલનનો જીવો પ્રવાહ ચાલ્યો છે. જેટલો વિચાર આજે જૈનોમાં, માંસાહાર, મધ, કાંદા-બટાટા, બક્ષ્યાબક્ષ્ય, પાંચ પર્વી તિથિએ લીલોતરી ન ખાવી વગેરે બાબતો તરફ છે તેટલો વિચાર, માનવનું શોષણ, અનીતિ અને અન્યાયની કમાણી તેમજ પૈસા માટે બધુંયે પાપ કરી છૂટવા સુધીની મનોવૃત્તિ; આ અંગે કરતા નથી. એટલે જ સંત વિનોબાજીએ જૈનોને મીઠી ટકોર કરતાં કહ્યું :—“ જૈનોએ અહિંસા ઉપર જેટલી ઝીણવટથી વિચાર કર્યો છે-તેટલો સત્યાચરણ—આજીવિકા શુદ્ધિ ઉપર કર્યો નથી ! ”

એ વાત ધણે અંશે ખરી છે. અહિંસાના પ્રયોગો દુનિયામાં ક્યાં-ક્યાં ચાલે છે. એમાં ક્યાં સંગઠનો કે પરિચ્છિન્ન કામ કરી રહ્યાં છે એનો વિચાર સુદ્ધાં જૈન-સાધુ-વર્ગ બાગ્યે જ કરી શકતો હશે, જેટલો માંસાહારનો નિષેધાત્મક માત્ર વિચાર થાય છે; જીવદયામાં મનુષ્ય સિવાયના જીવોનો જેટલો વિચાર કરે છે-તેટલો માનવોના જીવનના દરેક પ્રશ્નોમાં, જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં, અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ શી રીતે થઈ શકે એનો વિચાર અતિ નજીવો થાય છે. એટલે જૈનોની ઊંડાણ-પૂર્વકની અહિંસા કેવળ જૈનસમાજ સુધી જ સીમિત થઈને—અને તે પણ કઢંગી હાલતમાં પડી છે, તે છતાં અહિંસાનું આ એક પરિચ્છિન્ન છે ખરું ! વૈદિકો અને અહિંસા :

બીજું પરિચ્છિન્ન છે વૈદિક ધર્મનું અને તેમાં પણ વૈષ્ણવ લોકોનું. વૈષ્ણવોમાં ધણાં કંદમૂળ, લસણ-ડુંગળી જેવાં પણ ખાતાં નથી. તેમનો પણ અહિંસાનો ખ્યાલ વ્યક્તિગત અને ખાનપાન સુધીનો છે. વેપાર વગેરેમાં નફાખોરી, શોષણ વગેરે તેઓમાં પણ ચાલે છે. તે છતાં તેમની અહિંસાની મોટામાં મોટી મર્યાદા ગો-સંવર્ધનમાં આવી જાય છે. ગો-વધ-પ્રતિબંધ એમની પ્રખળ બાવના છે. પણ પછી ગૌશાળાઓમાં ગોપાલન સારી પેઠે થાય કે જીવહિંસા કેમ ઘટે તે તરફ પ્રયત્ન બહુ ઓછો થાય છે.

એક બાઈ મારી પાસે આવે ત્યારે ફરિયાદ કર્યા કરે : “ આ

ગોવધ પ્રતિબંધ થવો જોઈએ !” એ થઈ જાય તો વૈષ્ણવો રાજ થઈ જાય. પણ આ પ્રતિબંધ કરશે કોણ ? સરકાર કે લોકો ? રાજ્ય એકલું કરી શકશે ? તેની એક મર્યાદા છે. જ્યાં સુધી લોકોને ગળે આ વાત ન ઊતરે અને ગોરક્ષાનું વાતાવરણ પેદા ન થાય ત્યાં સુધી રાજ્ય એકલું કાનૂન દ્વારા પણ આ કામ નહીં કરી શકે ! ધણીવાર તો આવા વૈષ્ણવો ગોવધ પ્રતિબંધના નામે વિરોધી રાજકીય પક્ષોના ખોટા હાથા ખની જાય છે. દા. ત. કરપાત્રીજી એક રાજકીય પક્ષના આગેવાન ખની લોકોને ભડકાવી રહ્યાં છે. આવાં કોમવાદી પરિબળોથી અંગ્રહ આમ લોકો તેમના ચક્ષુમાં ફસાઈ જાય છે. જેમ મહાગુજરાત જનતા પરિષદના વિષયકમાં ફસાઈ ગઈ હતી, જેની પાછળ સામ્યવાદી અને તોફાની તત્ત્વો હતાં.

આર્ય સમાજ જેવો રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાને માનનારો અને ખિનકોમી સમાજ, ક્યારેક હિંદુમહાસભા કે ક્યારેક જનસંઘને ટેકો આપી કોમવાદની લાગણીને પંપાળ્યા કરે છે. એટલું જ નહીં, હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ વખતે મુસલમાનોને ખતમ કરવા માટે હિંસક શસ્ત્રો લેવામાં આવા લોકો બાધ નહીં માને. વૈદિક સંન્યાસીઓમાં અહિંસાની લાગણી ગોવધ-નિષેધ માટે જોટલી છે તેટલી લાગણી અન્યાયના અહિંસક-પ્રતિકાર માટે ધર્મ-કોમ સમન્વયની ભાવનાની નથી. પણ તે છતાં આ એક અહિંસાનું પરિબળ છે ખરું !

બૌદ્ધો અને અહિંસા :

હવે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર આવીએ. બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનની બહાર વધારે થયો છે. ત્યાં મોટા ભાગે માંસાહારને બૌદ્ધ લોકોએ ક્ષમ્ય ગણ્યો છે; પણ હિંદમાં હમણાં જે રીતે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે જોઈને અહીં બિશ્વાચરીમાં નિર્માસાહાર આવશે એમ લાગે છે. એટલે તે પણ અહિંસાનું એક પરિબળ ખની શકશે.

શાકાહાર અને અહિંસા :

અહિંસાના પ્રચાર માટે, જીવહયા માટે કે ગોવધ નિષેધ માટે

જે વસ્તુ અત્યંત જરૂરી છે તે છે શાકાહારનો પ્રચાર ! તેથી આપણે ખોરાકનો વિચાર સૌથી પહેલો કરવાનો છે. હું નિર્માસાહારી ધરતી બિક્ષાચરી કરતો હોઉં છું. એમાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે. મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી અને કેટલાક વૈદિક લોકોનો ઊંડાણથી સંપર્ક થતો નથી. મહારાષ્ટ્રમાં તો ઘણું સ્થળે મુશ્કેલી પડી. પ્રવચનોમાં ઉપર ચોટિયો પરિચય થાય છે. બિક્ષાચરીમાં ઘેર ઘેર જતાં ઊંડાણથી સંપર્ક થાય છે ત્યારે જ તેમની ભાવનાનો ખ્યાલ આવી શકે છે ? પણ તે મુશ્કેલ હોવા છતાં જરૂરી છે.

જીવન્યામંડળો અને અહિંસા :

એ દષ્ટિએ નિર્માસાહારનો પ્રચાર કરવા અને અહિંસાને સમષ્ટિ સુધી પહોંચાડવા માટે જરૂરી છે કે વિશ્વની જે શાકાહારી પરિષદો છે; તેની સાથે અનુસંધાન કરવું જોઈએ. અહીં ઘણાંને એમ થશે કે આવી પરિષદોના સભ્યો મોટા ભાગે પશ્ચિમના દેશોમાં હોય છે ત્યાં તેમનાં અંગત જીવનમાં ચારિત્ર્યનાં મૂલ્યો જુદી જ રીતે ધડાયેલાં છે ? તો તેને ચલાવવા કે કેમ ? જ્યારે એ મુદ્દાઓને એકી સાથે લેવામાં આવે તો એક સાફ-અહિંસક પરિણામ હોય—ખીજું ન પણ હોય ! પણ દરેક વાતનો વ્યક્તિગત વિચાર ન કરતાં સંસ્થાગત કરવો પડશે

કેટલાક જૈન વૈષ્ણવ અહિંસક ધર્મ સંસ્થાના સભ્ય હશે; ખીજા બાજુ વ્યક્તિગત જીવનમાં શોષણ કરતા હશે. કદાચ શોષણને સાફ ન પણ માનતા હોય ! અહીં એ વિચારવાનું છે કે માણસ શોષણ સંસ્થાગત તો કરતો નથીને; અગર તો શોષણ કરનાર સંસ્થા સાથે જોડાયેલો તો નથીને, કે શોષણને સાફ માનતો તો નથીને ? આ ત્રણેય વિકલ્પો ન હોય તો એ અહિંસક સંસ્થા સાથે જોડાયેલ માણસને લેવામાં બાધ નથી. અહીં શોષણનો મુદ્દો અલગ રીતે લેવાનો છે.

ઉપરોક્ત બાબતમાં આપણી કસોટી પ્રમાણે જે રાજકીય વિરોધી પક્ષો ગોવધ-નિષેધ અંજે કામ કરે છે; તેવા પક્ષો કોમવાદી હોય તો

તેની સાથે અનુસંધાન નહીં થઈ શકે ! તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો આગળ જતાં આવે છે.

હવે એની સાથે વિશ્વમાં જે અહિંસાના પરિણામો વ્યક્તિગત કે સંસ્થાગત કામ કરી રહ્યા છે તેનો વિચાર કરીએ. આમાં માર્શલ ટીટો, નાસર અને પાંડિત નેહરૂ લોકશાહીનાં પરિણામો છે. જે શાંતિમાં માનનારાં છે. એવી જ રીતે પંચશીલના સિદ્ધાંતો ઉપર સહી કરનારાં રાષ્ટ્રો છે. તે પણ એક રીતે અહિંસાના પ્રસાર માટે મદદરૂપ છે. તે ઉપરાંત એવાં પરિણામો જેને સામ્યવાદ, કેમવાદ કે મૂડીવાદ સાથે લગવાડ નથી, તેને ટેકો આપી શકાય ! કારણ કે આ પક્ષો સત્તા દ્વારા ક્રાંતિમાં માનનારા છે અને તેઓ તે માટે અહિંસાનો કે સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખતા નથી; એટલે તેઓ અહિંસાના પ્રચાર ને વખત આવે આજુએ રાખી શકે છે. તેથી જ્યાં સર્વોદયવાળાનો આ બન્ને પક્ષો સાથે લગવાડ હોય ત્યાં તેનો વિરોધ આપણે કરીએ છીએ.

એ દૃષ્ટિએ વિશ્વ શાકાહારી પશ્ચિદ તટસ્થ છે. તેનો રાજકીય પક્ષો સાથે લગવાડ નથી. તેવીજ રીતે જીવહયા મંડળી, હિંસા વિરોધક સંઘ કે પ્રાણી પ્રત્યે ક્રૂરતા અટકાવતો સંઘ; પણ સંસ્થાગત રીતે તટસ્થ છે. તેમની સાથે અનુસંધાન કરવામાં વાંધો આવતો નથી. વ્યક્તિગત રીતે જે સભ્યોનો એવા પક્ષો સાથે લગવાડ હોય છે, તેને દૂર કરવો જોઈએ.

આ બધી સંસ્થાઓએ નિર્માસાહારનો જોરશોરથી પ્રચાર કરવો જોઈએ; પોતે માંસ ન ખાય, બીજામાં તેનો પ્રચાર રોકે. અને શાકાહારની શક્યતા ઊભી કરી શકે ! આ સંસ્થાઓ ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ અને બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં વધારે પ્રભાવશાળી થઈ શકશે. એકવાર જો એ ધર્મના વડાઓને એમ થાય કે ઊંડાણથી જોતાં ક્રાઈસ્ટે કે મહંમદે પરિસ્થિતિ બદલાય તો પણ માંસાહાર કરવાનું એકાંત વિધાન નથી ક્યું; તો આ દિશામાં ધણું ઉપયોગી કાર્ય થાય.

ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રેમ અને અહિંસા :

શું ખ્રિસ્તીધર્મ સતત હિંસા કે માંસાહારમાં માને છે? કે એને અહિંસા તરફ વાળી ન શકાય? આના જવાબમાં હું બે વાત રજૂ કરીશ. એક તો એ કે વનસ્પતિ અહાર સંધનો જન્મ જોવા જઈએ તો પરદેશમાંથી જ થયો છે. તે ઉપરાંત વિજ્ઞાન પણ એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવી રહ્યું છે કે માંસાહાર કરતાં વનસ્પતિ આહાર માનવ શરીરને વધારે અનુકૂળ છે. તે ઉપરાંત “પ્રાણીઓ પ્રતિ કૂરતા અટકાવો” એમાં માનનારો સંધ પણ સર્વપ્રથમ ત્યાંથી થયો છે. એ ઉપરથી આશા કરી શકાય કે ખ્રિસ્તીધર્મ જરૂર શાકાહાર તરફ વળી શકશે.

જિસસ્ ક્રાઈસ્ટે તે જમાનામાં પ્રેમની વાત કરી; “તારા ડાબા ગાલ ઉપર તમારો મારે તો જમણો ગાલ ધરજો!” એજ સંપ્રદાયમાં ધર્મસંસ્થા દ્વારા યુદ્ધની વાત કરવામાં આવી. તેનો વિરોધ કેટલાક ઈસાઈ સંતોએ કર્યો. પણ તેમણે જે કયું તે લોકસંસ્થાના અનુબંધ વગર એટલે તેમનો અવાજ વ્યાપક ન બન્યો. ઇસાઈ ધર્મમાં કવેકર્સ સંપ્રદાય નીકળ્યો કે જેણે ગમે તેવા કપ્ટો કે આફ્રિકા સહીને લડાઈમાં દાખલ થવાનો વિરોધ કર્યો. એમાં પહેલાં કેટલાંક સેનાપતિ હતા. તેમના મનમાં એ વિચાર રૂઝ્યો કે “આપણે આ માનવહિંસાના કાર્યમાં પડવું નથી!” તેમણે પદ-પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ કર્યો. આવા ધણા ખ્રિસ્તીધર્મના માણસો મળી શકે છે. સંપ્રદાય જીવન શુદ્ધિ ઉપર ભાર મૂકે છે તેમજ તેને કોઈપણ પ્રકારનો રાજકીય પક્ષનો લગવાડ નથી. એટલે તેની સાથે અનુબંધ જોડવો જોઈએ.

ગાંધીજીને ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે બે કારણોથી આકર્ષણ થયું હતું. એક તો રક્તપિતીયાની સેવા દ્વારા એકાત્મ ભાવ કેળવવાની વાત; બીજું, મારનાર પ્રત્યે પ્રેમ અને ક્ષમા. એમાંથી એમને પ્રેમ, સેવા ને સત્યાગ્રહ એ ત્રણ સિદ્ધાંતો લાભ્યા હતા.

ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમાં એવા લોકો પાક્યા છે કે જેમણે પવિત્રતા સાધી છે; અગર તો વિશ્વમાં લડાઇઓ બંધ થાય કે, ઝઘડાઓ સમજૂતી-શાંતિથી પતે એમાં વિશ્વાસ રાખનારા છે. એક બાજુ માનવા વિષે આટલા ઊંડાણથી વિચારનાર ધર્મે પશુ-હિંસા-નિવારણ માટે ન વિચાર્યું હોય એમ માનવામાં આવતું નથી.

Thou shalt not kill

—‘ તારે કોઈને મારવું નહીં ’ એ નિષેધાત્મક વાક્ય અને દરેકની સાથે ઝોમ રાખવો એ વિધેયાત્મક વાક્ય બન્ને ખ્રિસ્તી ધર્મની અહિંસા સૂચવે છે. ઘણા માંસાહારીઓ માંસાહારની તરફેણમાં કોઈક જૂના કાળનું એક વાક્ય રજૂ કરે છે :— Cow has no soul “ ગાયમાં આત્મા નથી. ” પણ ત્યાર પછી ઘણાં સંશોધનો થયાં છે અને આજે જીવશાસ્ત્રીઓ પશુ-પંખી નહીં, વનસ્પતિ અને પાણી તેમજ વાતાવરણમાં જીવ અને જીવકણોને માને છે. એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મના અહિંસામાં માનનારા નિર્માંસાહારી પરિબળો સાથે પણ અનુસંધાન કરવું પડશે !

ઇસ્લામ અને અહિંસા :

આમ તો ઇસ્લામ શાંતિવાદી છે. પણ શરૂઆતથી જ વાતાવરણમાં તેનું ઘડતર થયું ત્યારે પશુવધ-માંસાહારના ત્યાગની ભૂમિકા બહુ ઓછી ભૂલી થઈ છે. તે છતાં પણ થોડોક ઊંડો વિચાર કરતાં નીચેની બાબતો ઉપરથી તેનું વલણ અહિંસા-વનસ્પતિ-આહાર તરફ થઈ શકે છે, તે બાણી શકાશે :—

એક ડોકાણે વિધાન છે કે “ તારા પેટને પશુ-પંખીની કબર ન બનાવીશ ! ” આનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે.

બીજે સ્થળે વિધાન છે કે “ ગર્ભિણી ઘેટીને કદિ મારજે નહીં ” “ એક જીવની જરૂર હોય તો બેની નાહક હત્યા ન કરવી ” એ વાત આમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

હજ- (તીર્થયાત્રા) વખતે યાત્રાસ્થળે (મકકા અને કાઆમાં) કોઇપણ પશુનો વધ ન કરવાની વાત કરી છે. તેમજ રમઝાનના દિવસોમાં રોજ વખતે સંયમ અને પવિત્રતાની સાથે પશુવધ ન કરવાનું ફરમાન છે.

માંસાહાર-ત્યાગ કે પશુવધ નિષેધ ઉપર જેટલું ધ્યાન ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અપાયું છે તેટલું ઇસ્લામમાં નથી અપાયું. તેથી જ શાકાહારી પરિષદ, ક્વેકર્સ સંઘ વગેરે ઇસાઈ સંપ્રદાયમાંથી મળ્યા પછી ઇસ્લામમાં એવી ભાગ્યે જ કોઈ સંસ્થા છે. તે છતાં ગાંધીવાદની અસર નીચે આવેલા ગુલામરસુલ કુરેશીમાઈ, તૈયબઅલી જેવાં રત્નો વ્યક્તિગત રીતે મળી આવી શકે છે. એવાં પરિણોના બળને વધારવા માટે પ્રયત્ન થાય, તો ઘણું કામ થાય.

કોંગ્રેસ : નહિં અને અહિંસા

અહિંસાના પરિણો તરીકે કોંગ્રેસનો પણ સમાવેશ કરી શકાય છે. તેનો પાયો, પ્રેરકબળ અને ધડતર એ દિશામાં થયેલાં છે. કોંગ્રેસનું ધડતર ગાંધીજીએ અહિંસાની દિશામાં કર્યું હતું. તેમણે એ અંગે કદિ પણ હિંસક તત્ત્વોના હાથમાં ન રમી જવાની તકેદારી રાખી હતી.

એટલે જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે તેમણે સંસ્થાનવાદની નીતિને ગૌણ ગણીને મિત્રરાજ્યને ટેકા આપવાની વાત કરી હતી. સાથે જ તેમણે કહ્યું કે જેની સામે અહિંસક લડત છે, તેવા દુશ્મનના દુશ્મનને ટેકા આપવો એ હીન નીતિ છે. તે વખતે જર્મની અને જાપાન દુશ્મન રાષ્ટ્રો હતાં. જો તેમને ટેકો આપવા બદલે તો નાઝીશાહી કે સર-મુખત્યારશાહીને ટેકો આપવા જેવું હતું.

સુભાસ બોઝે કહ્યું : “અત્યારે સારી તક છે. જો બ્રિટિશનું નાક બંધ કરીશું તો મોઢું બોલશે.”

પણ, ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ ‘ના’ કહી !

ગાંધીજી બાદ કોંગ્રેસનું સુકાન અને દેશનું સંચાલન પં. નહેરૂના હસ્તક છે. તેમનો પણ અહિંસાની દિશામાં આગ્રહ દેખાય છે. પંડિતજી અને કોંગ્રેસ એકબીજા થકી આ બાબતમાં મક્કમ છે. જ્યારે જ્યારે તક મળે છે ત્યારે ત્યારે નમ્ર ભાષામાં તેઓ અહિંસાની વાત કરે છે. એમણે બેલ્ગ્રેડ પરિષદમાં હિંસાવાદી કે મજૂર સરમુખત્યાર શાહીવાદી રાષ્ટ્રોને તેમજ સંસ્થાનવાદી જૂથોને સાફ સાફ કહી દીધું હતું કે વિશ્વ-શાંતિ જોઈતી હોય તો તમારા રાષ્ટ્રે તટસ્થ બળ તરીકે રહેવું જોઈએ.

એટલે અહિંસાના પરિબળો માટે કોંગ્રેસનું અનુસંધાન રાખવું પડશે તેમજ તેને ટેકા આપવો પડશે. એની સાથે એ વાતની તકદારી રાખવી પડશે કે સીધી કે આડકતરી રીતે સામ્યવાદી, સમાજવાદી કે ક્રામવાદી અથવા હિંસા ને માનનારાં બળોને ટેકા ન મળે, તેમજ એમને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાં જોઈએ.

‘યૂનો’ અને અહિંસા :

દેશની જેમ વિશ્વની સપાટીએ અહિંસાના પરિબળ માટે ‘યૂનો’ને ટેકા આપવો જોઈએ. કારણ કે તે એક તટસ્થ બળ છે અને જગતમાં શાંતિના પ્રચાર માટે કાર્ય કરી રહ્યું છે. એટલું ખરું કે આ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની શક્તિ ખૂબજ અસરકારક બનાવવી જોઈએ. જેથી તે રાષ્ટ્રો-રાષ્ટ્રો વચ્ચે સુસંબધો સ્થાપી શકે.

‘યૂનો’ના હસ્તક ચાલતું “યુનેસ્કો” પણ વિશ્વશાંતિ માટેનું મોટું બળ છે. તે જગતમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર સાથે અણુવિકસિત રાષ્ટ્રો માટે ઘણી કલ્યાણકારી યોજનાઓને સાકાર કરી રહ્યું છે. એટલે એ પરિબળનું અનુસંધાન પણ જરૂરી છે.

તટસ્થ રાષ્ટ્રો અને અહિંસા :

ત્રીજું બળ છે સક્રિય તટસ્થ રાષ્ટ્રો. તેમને પણ લોકશાહીની દૃષ્ટિએ ટેકા આપવો જોઈએ. પહેલાં તો પંચશીલ ઉપર ચીન-જાપાન

વગેરે રાષ્ટ્રોએ સહી કરી હતી પણ પાછળથી એના ઉપર ટકી ન શક્યા. કોલંબોમાં હમણાં એવા રાષ્ટ્રોની બેઠક મળી હતી. તેમાં કામ સુંદર થયું પણ સંસ્થાવાદ, કોરિયા અને હંગેરીના ઉકળતા પ્રશ્નો આવ્યા ત્યારે કોઈ સીટો, તો કોઈ નાટો, તો કોઈ સામ્યવાદ, તો કોઈ સંસ્થાનવાદની તરફેણમાં થઈ ગયા. તેથી તટસ્થ રાષ્ટ્રવાદના પ્રશ્નમાં નિરાશા આવી. હવે એને બહુજ અડપથી આગળ વધારવાની તક આવી લાગી છે. નિરાશ થવાની જરૂર નથી. શાંતિની વાતો કરનારાં બળો જે પ્રજાની કક્ષાએ વાત કરતા થાય તો નિઃશસ્ત્રીકરણ અણબોમ પ્રતિબંધ કે સૈન્ય ઘટાડાનો પ્રશ્ન બહુજ અડપથી પતે. પણ મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો પ્રજાનો અવાજ શુંગળાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય છે.

હમણાં-હમણાં એ આશાપ્રદ વાત બની છે કે કેનેડી અને કુશ્વેવ બન્નેની પત્નીઓએ શાંતિ માટે સાફ-સાફ વાતો કરી છે. જે સ્ત્રી સંસ્થાઓ મારફત આ કામ થાય તો વિશ્વમાં શાંતિનો માર્ગ સાફ થઈ જાય. માતૃ સમાજો આગળ પણ આ વાત હું મૂકવા ઇચ્છું છું. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘને પણ આ ખુશી સમાચાર જણાવ્યા છે. છેવટે તો જનતાનાં સંગઠનો વડેજ વિશ્વમાં અસરકારક સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ કરી શકશું.

વ્યક્તિગત શાંતિનાં પરિબળો :

હવે આપણે વ્યક્તિગત રીતે વિશ્વમાં શાંતિનાં જે પરિબળો છે, તે વિષે વિચારીએ. મને બ્યાંસુધી યાદ છે; સાયપ્રસ નામના ટાપૂ ઉપર “સ્કીલ” નામનો એક યુવાન કિસાન રહેતો હતો. ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના અઘડા વખતે ઇંગ્લાંડની ફ્રાન્સ જર્મની બાજુ ઉપડી ત્યારે એ યુદ્ધનો વિરોધ કરવા માટે એ લોકોની ટુકડીઓ ઉપડી અને એક છાવણીમાં એણે ૨૧ ઉપવાસ કર્યા. એની સહાનુભૂતિમાં બીજા સહાયક ઉપવાસીઓ પણ ધણા હતા.

એવીજ રીતે બ્રેટ્ઝ રસેલે આણ્બોમ પ્રયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે બ્રિટીશ કચેરીઓ ઉપર પ્રદર્શનો કર્યાં. હિંદુસ્તાનમાં મુબંઈમાં પણ આ રીતે વિદેશી કચેરીઓ ઉપર પ્રદર્શનો કરવામાં આવ્યાં હતાં. લાખો વિમ્બિઓ (pamphlets) વહેંચી. પછી કાંઈકે કાનૂનભંગ કર્યો હશે એટલે રસેલને બ્રિટીશ સરકારે જેલમાં પૂર્યા છે !

એવીજ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ શિબિર નામની એક સંસ્થા બ્રાતુલાવ વધારવાનું કામ કરે છે. પણ, એ બધા નાના મોટા પ્રયોગો છેવટે વ્યક્તિવાદી પ્રયોગોમાં માનનારા છે. એ બધાં શાંતિવાદી બળોનું અનુસંધાન કરવા માટે સર્વસેવા સંઘ તરફથી થોડોક પ્રયત્ન ચાલે છે.

એવીજ રીતે વિશ્વના ધર્મોવાળાને ભેગા મળીને વિચાર કરવા માટેની ભૂમિકા મુનિશ્રી સુશીલકુમારજીએ વિશ્વધર્મ સંમેલન વગેરે દ્વારા ઊભી કરી છે તેમજ અહિંસાના વિકાસ માટે અહિંસા શોધપીઠ અને અને અહિંસા પુસ્તકાલય પણ ચલાવવાની યોજના છે.

હિંસા વિરોધક સંઘ, જીવદયા મંડળી તેમજ જુદી જુદી ગૌશાળાઓના પ્રયત્નો પણ ચાલે છે. પણ એ બધાનું સંકલન થાય અને બધા ભેગા મળીને કામ કરી શકે તોજ અહિંસા વિજયી બની શકે. નહીંતર હિંસાના પ્રવાહો એટલી ઝડપથી વહી રહ્યા છે કે એને ખાળવાનું કામ અઘરું બની જશે.

હિંસક શસ્ત્રો-આણ્બોમ ઉપર પ્રતિબંધ :

હવે તો આણ્બોમ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાની અપીલ લાલચીન અને સામ્યવાદી રશ્ચિયા તરફથી પણ બહાર પડી છે. હવે રાષ્ટ્રો એ દિશામાં કૂચ કરી રહ્યા છે. આણ્બોમ ઉપર પ્રતિબંધની માંગ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. પણ લોકોને ચીન કે રશ્ચિયા ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

કારણ કે રશ્ચિયા આણ્બોમ-પ્રતિબંધની વાત એક તરફ કરે છે ત્યારે બીજી તરફ ૫૦ મેગાટન બોમના પ્રયોગો કરે છે. આ બન્નેનો મેળ ખાતો નથી.

તે ઉપરાંત સામ્યવાદી નીતિ સંઘર્ષની છે. તે પણ હિંસાનો ફેલાવો કરે છે. એટલે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ ચીનને 'યૂનો'માં દાખલ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. તેની પાછળનો આશય એટલો જ કે સામ્યવાદી નિરંકુશ લાગવગ ઉપર મર્યાદા આવી જાય! તે માટે ચીન સાથે ધણી બાંધ-છોડ કરી પણ ચીનનું સ્પષ્ટતઃ આક્રમણકારી સ્વરૂપ આગળ આવી રહ્યું છે!

આ બધા પ્રશ્નોમાં આપણે શું કરી શકીએ? આપણી શક્તિની મર્યાદા છે. જે પ્રયોગ આપણે ચાલે છે (પ્રાયોગિક સંઘ) એનું કાર્ય સાચવીને આંતરરાષ્ટ્રીય અહિંસક પરિણોજનું અનુસધાન કેવી રીતે કરી શકશું એ સવાલ છે.

તો પછી શું કોંગ્રેસ-રાજ્ય સંસ્થા એ કાર્ય કરી શકશે? એની એક મર્યાદા છે એટલે રાજ્ય કરતાં પ્રજા પાસે વધારે આશા રાખવી પડશે. કોમવાદ ભારતને ઓછો પજવતો નથી; તે છતાં પ્રજાના ઘડતર વગર એ અંગેના પ્રતિબંધના ઠરાવને પડતો મૂકી દેવો પડ્યો. એવું જ સામ્યવાદનું છે અને ચીનના આક્રમણ સમયે તો એ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે આગળ આવ્યું. તે છતાં એ અંગે કહી શકાતું નથી.

એ માટે લોક સંગઠનોને ધડવાનું છે. તે કાર્ય રચનાત્મક કાર્યકરોનું છે અને તેમને જગાડવા કે માર્ગદર્શન આપવાનું કાર્ય ક્રાંતિરૂપ સાક્ષુ-સાધ્વીઓનું છે. તેમણે જ્યાં જ્યાં રચનાત્મક કાર્યકરોની ક્ષતિ થઈ છે તે સાફ કરીને આગળ વધવાનું છે. દા. ત. સર્વોદયના પ્રેરકોએ સર્વપક્ષ સમન્વયની વાત કરી. ચેલ્લાલ ખાતે જયેશી આમદાન પરિષદમાં બધા પક્ષોનો ટેકો મળ્યો એવી આશા રખાઈ હતી. એ વખતે શ્રી નંદુદ્રિપાદ (કમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીના મંત્રી-કેરલના તે વખતના મુખ્ય મંત્રી) નો ટેકો રહ્યો-પણ એ પછી શાંતિસેના કે આમદાન માટે સામ્યવાદી પાર્ટીનો સક્રિય ટેકો મળ્યો હોય, એમ લાગતું નથી. સમાજવાદી લોકો બુદ્ધિમંત્રી હોવા છતાં જ એ સમાજવાદી કે સામ્યવાદી પક્ષ સત્તા હાસ ક્રાંતિમાં

માને છે. ત્યાં તેમનો સર્વોદયની રાજ્યમુક્તિ કે રાજ્ય નિરપેક્ષતાની વાત સાથે ક્યાંથી મેળ બેસી શકે ? વ્યક્તિગત રીતે સારા માણસો હોઈ શકે પણ સમગ્ર પક્ષ કે સંસ્થાની સાથે અનુસંધાનની વાત વ્યક્તિના માધ્યમથી થતી હોય ત્યારે તેમાં કાળજી રાખવી જોઈએ !

સામુદાયિક અહિંસાના પરિબળો સામે સર્વોદયિ કાર્યકરો અથડાતા હોય એવો ધણીવાર આભાસ થાય છે એટલે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કરવામાં જે કાળજી રાખવાની છે તે રાખ્યા વગર તો બધું જ કાર્ય ઊંધું વળી જવાની ભીતિ છે.

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગના વિશ્વ માટેના કાર્યક્રમો ?

આ અંગે વિચાર કરીએ તો નીચેના કાર્યક્રમો ઉપાડવા જોઈએ, એમ લાગશે :—

(૧) વિશ્વસરકારનો વિચાર સર્વપ્રથમ કરવો પડશે. આજે વિશ્વની કક્ષાએ જ્યારે એ વસ્તુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ‘યૂનો’નેજ લેવું પડશે. તેને સક્રિય, તટસ્થ, નિષ્પક્ષ, અહિંસાની દિશામાં પ્રગતિશીલ અને બળવાન બનાવવી પડશે.

(૨) વિશ્વઅહિંસા સંપર્ક સમિતિ રચવી પડશે. જે વિશ્વના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિ સંપાદી ઉપર કામ કરતાં અહિંસાનાં પરિબળો સતત સાથે સંપર્ક સાધશે.

અત્યારે તો ‘વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ’ અને બાલ નળકાંઠા (ગ્રામ્ય) પ્રાયોગિક સંઘ બન્ને આ વિષે પ્રયત્નશીલ છે. બીજાં પરિબળોને સંપર્કમાં રાખવા વિશેષ પ્રયત્નો કરવા પડશે.

(૩) અણુબોમ્બ પ્રયોગ પ્રતિબંધ મૂકવાની વાત ઝડપથી વિશ્વના રાષ્ટ્રોના કાને પહોંચાડવી પડશે.

(૪) સક્રિય તટસ્થ બળ : એક એવું સક્રિય તટસ્થ બળ જીતું કરવું જેનો અવાજ વિશ્વમાં પહોંચી શકે. આપણે પણ એક સક્રિય તટસ્થ બળ તરીકે કામ કરી રહ્યા છીએ એનો ધણા ઓછાને ખ્યાલ હશે. કોંગ્રેસને ટેકો આપવાનું કારણ એટલું જ કે વિશ્વમાં આપણો સાદ પહોંચાડવા માટે આપણા દેશમાં એનાથી વધુ સબળ બીજું કોઈ માધ્યમ નથી. તેથી ઘણીવાર આક્ષેપો આવે છે તે વહોરીને પણ અહિંસાની દિશામાં આગળ વધવું જોઈએ ! લોકો આપણને ઠકાવઠી કહેશે પણ તેથી કંટાળીને સત્યનો આગ્રહ છોડી દેવાનો નથી. ધણા કાર્યકરોને લાગે છે કે આપણા સિધ્ધાંતો પ્રતિ અતિ આગ્રહો છે તેથી તેમના મનમાં એક અંધિ બાંધાતી જાય છે. તેમનું કહેવું છે કે કોંગ્રેસમાં અનિષ્ટ તત્ત્વો દિવસે દિવસે ધસી રહ્યાં છે, છતાં તેને ટેકો આપવો એ યુક્તિ સંગત નથી ! અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે આપણી દષ્ટિ કોંગ્રેસથી કંટાળીને ભાગવાની નથી; પણ પ્રેરક અને પૂરક બળો દ્વારા એક બાજુથી શુદ્ધિ અને બીજી બાજુથી સિધ્ધાંતોને લીધે કોંગ્રેસની પુષ્ટિ કરવાની છે; તેથી તે વધારે મજબૂત બની આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય કામ કરી શકે. કોંગ્રેસને તરછોડવાથી તો મૂડીવાદી, કોમવાદી, સામ્યવાદી, દાંડતત્ત્વો કે તોફાની બળોને જ ટેકો મળશે અને તે રચનાત્મક કાર્યકરોને બારે પડશે.

મને તો ખાતરી છે કે જ્યારે વિશ્વસરકાર માટેની જગતમાં ભૂમિકા થઈ જશે; તે વખતે કોંગ્રેસે માનવું પડશે કે લોક સંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનો, સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ખરાં પૂરક પ્રેરક બળો છે; તેમજ લોકસંગઠનો માટે રાજકીય ક્ષેત્રે તેનો માતૃત્વ સંબંધ હોઈ કોંગ્રેસના પૂરકબળ તરીકે એ રહેશે. એવી જ

રીતે પ્રાયોગિક સંઘ તેના માટે પ્રેરક બળ રહેશે. ધણાને આ વાતમાં જરા ગર્વ જેવું લાગશે; પણ ગાંધીજીને જેમ કોંગ્રેસના સરમુખત્યાર, હિંદુઓના પક્ષપાતી કહેતા, તેમ આ બધા આક્ષેપો સહીને જ આપણે આગળ વધવાનું રહ્યું.

(૫) દેશમાં અહિંસક બળોનો સંપર્ક : એજ રીતે આ દેશમાં જ્યાં જ્યાં અહિંસક બળો છે તેમની સાથે સંપર્ક સાધી, જો સાધુઓ, બહેનો, રચનાત્મક કાર્યકરો છે, તેમના ગળે આ વાત ઉતારવી પડશે; ગ્રામો અને શહેરોમાં ચાલતાં અનિષ્ટો અને હિંસક પરિબળોને દૂર કરવા પડશે. આ કાર્ય ચાલુ થશે એટલે અહિંસક પરિબળો પણ મળી રહેવાના એવી મારી શ્રદ્ધા છે.



ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈએ આજની ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : ‘સવારે પૂ. મહારાજશ્રીએ આ અંગે ઘણી સુંદર રીતે કહ્યું છે. મારા નમ્ર મતે તો કાર્યક્રમો આપણા જેમ-જેમ આગળ વધતા જશે તેમ-તેમ તે પરિબળોનું અનુસંધાન આપોઆપ થશે. જેમકે વૈષ્ણવો અને જૈનો નિરામિષાહારના કાર્યક્રમમાં આપોઆપ અનુસંધાન પામશે. કાશ્મીરે એ કાર્યક્રમમાં તે બંને નજીક જ છે. પછાત કોમમાં પણ ઘણા શાકાહારી નીકળશે.

રામાયણમાં હનુમાને લંકા જઈ આવ્યા પછી સાક્ષ કહ્યું : “યુદ્ધ અનિવાર્ય છે.” તેમ આજે ભારતીય સંસ્કૃતિનું અપહરણ થયું છે. તેને જો પુનઃ વિશ્વ પ્રતિષ્ઠિત કરવી હોય તો ગાંધીયુગ પછી અનુબંધ વિચાર

ધારા પ્રમાણે યુગની ક્રાંતિના કાર્યક્રમે જેમ લાલનળકાંઠા અને ગુજરાતમાં અપાયા છે, તેમ હવે આ શિબિર પછી દેશ-દેશાંતરમાં આપવાના રહેશે. આપણે જમતના યોગાનમાં સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોવાળી વાત સીધી રીતે મૂકી દેવી જોઈએ. વિશ્વના અનુસંધાનમાં નિરામિષાહારને બલે વાર લાગે પણ યુદ્ધક્ષાની હિંસા તો જશે જ. તેમ જ કાર્યક્રમે આવતાં જગતમાંના બધાં અહિંસક બળોનું અનુસંધાન થઈ જ જવાનું.”

શ્રી. સુંદરલાલ : મારા નમ્ર મત પ્રમાણે નિરામિષાહારની વાત પણ જગતની માનવજાતમાં જોરથી ફેલાશે! પશુ-પંખીને થતું દુઃખ જો જાતે જુએ તો આજનો માનવી એ છોડશે જ.”

શ્રી. માર્કલિયા : “ સવારે પ્રવચનમાં બટ્રાંડ રસેલની વાત આવી હતી. આ અંગે થોડી ચોખવટ કરી લઉં. અત્યાર સુધી રસેલની જીવન દિદ્સુશી ભોગવાદી-સ્વચ્છંદતાની હોય તેવી તેમના સાહિત્ય પરથી છાપ ઉઠે છે. તેઓ અહિંસાને સિદ્ધાંત તરીકે નહીં, પણ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ માનતા જણાય છે. છતાં ખરેખર એમને અસંર સાચી થઈ હોય તો જુદી વાત છે. નહીં તો આપણે એમની સાથે અનુસંધાન કરીએ છતાં વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા નહીં આપી શકીએ.

આપણી અનુબંધ વિચારધારા સાથે વધુ સુસંગત તો કવેકસં સંપ્રદાયના શાંતિવાદીઓ છે. તેઓ ખેતી, ડોક્ટર કે શિક્ષકનો ધંધો પસંદ કરે છે કારણ કે શુદ્ધ આજીવિકાનો તેમનો આગ્રહ હોય છે. એમનામાં ચાર બાબતો મુખ્ય છે :-(૧) નિશ્ચિત સમયે ક્યાંયે પણ હોઈએ (મૌન) પ્રાર્થના, (૨) યુદ્ધનિષેધ (યાતના સહીને પણ), (૩) શુદ્ધ આજીવિકાનો આગ્રહ, (૪) બાળકો પૈકી એકાદને આપવું. આપણે ચર્ચામાં કટુતા લાવતા નથી. છતાં ઉગ્રતા કોઈવાર આવે છે ત્યારે આપણા નેતાનું કહેવું “ માનીએ કે ન માનીએ ” એવી પરિસ્થિતિ

આવે છે. ત્યારે તેઓ તો ઉગ્ર ચર્ચા થાય ત્યાં શાંતિનો ઘંટ પડતાં બધા અનુસરે છે. શ્રી રસેલને પં. નહેરૂએ હજુ સ્પષ્ટ રીતે ટેકો આપ્યો નથી. બાકી પૂ. ગુરુદેવે કહ્યું તેમ પંડિતજી અને કોંગ્રેસ એકલાં ન પડે તે તો આપણે જોવું જોઈએ.

આપણે નીચેના કાર્યક્રમો આપી શકીએ ;-(૧) નિર્માસાહાર, (૨) સંયમલક્ષી જીવન, (૩) આજીવિકા શુદ્ધિ, (૪) સંતાનો પૈકી એકાદ આ કામમાં આવે તેવી સમાજ પાસે માંગણી, અને (૫) હરિજનો, આદિવાસીઓ કે પછાતોને સ્વમાનભર્યું સ્થાન મળે તે માટે ઘેર-ઘેર જઈને સંકલ્પો કરાવવા.

આવા આવા કાર્યક્રમો આપવાથી વિશ્વમાં અહિંસાના પરિબળોનું અનુસંધાન જરૂર થઈ જશે.

(૧૭-૧૧-૬૧)

નવાંભાનવી

માનવ હૃદયમાં ઊઠતી ન
અભિલાષાઓ, નવી આકાંક્ષાઓ
નવા વિચારોને વાર્તા, પ્રસંગચિત્રો
નિબંધો, નાટકોરૂપે રજૂ કરે
માસિક.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩-૦૦



: કાર્યાલય :
હડીભાઈની વાડી,
અમદાવાદ-૧